

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu**

Həcər Verdiyeva, Cavid Əlizadə

**İRƏVAN MƏKANINDA
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
ETNİK TƏMİZLƏMƏ:
TARİXİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTDƏ**

Bakı - 2020

Elmi redaktor:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun direktoru,
h.ü.e.d., prof. **A.İ. Mustafazadə**

Müəlliflər:

t.ü.e.d. **Həcər Verdiyeva**
elmi işçi **Cavid Əlizadə**

Rəyçilər:

AMEA Folklor İnstitutunun Qorqudsünaslıq şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent **Əziz Ələkbərli**

Dövlət mükafatı laureatı, t.ü.f.d. **İsrafil Məmmədov**

Bakı Dövlət Universitetinin
Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası
kafedrasının müdiri, h.ü.e.d., prof. **Kamil Səlimov**

***Verdiyeva H.Y., Əlizadə C.Ş. İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı
etnik təmizləmə: tarixi və hüquqi aspektdə. Monoqrafiya. Bakı, 2020, 218 səh.***

Bu tədqiqat işində Azərbaycanın allohton əhalisi olan ermənilərin XIX əsrin birinci otuzilliyində Arazdan şimalda olan Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülmələri, ermənilərin erkən orta əsrlərdən etibarən yaşadıkları yeni “vətənlər” axtarışı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında erməni millətçilərinin dinc əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı və XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı erməni millətçiləri tərəfindən törədilən cinayətlərin determinantları ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Əsər Azərbaycan Respublikası ali məktəblərinin bakalavr və magistr pillələrinin hüquq və tarix fakültələrinin tələbələri, doktorantlar, eyni zamanda sosiologiya, konfliktologiya problemlərini öyrənən tədqiqatçılar və ümumiyyətlə bu problemlərə maraq göstərən geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN:

© AMEA HİHİ 2020

MÜNDƏRİCAT

ELMİ REDAKTORDAN	7
I FƏSİL. ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİNDƏ TARİXƏN YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR VƏ ONLARA QARŞI TARİX BOYU TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN DETERMİNANTLARI	13
1.1. Tarixi Azərbaycan torpağı İrəvan məkanı: tarixi baxış (qədim və orta əsrlərə ekskurs)	13
1.2. Antik mənbələr ermənilərin soykökü haqqında	18
1.3. Erməni-qriqorian kilsəsi və erməni əfsanələri	19
1.3.1. Osroyena (Edessa çarlığı)	19
1.3.2. Erməni-qriqorian kilsəsi nə üçün həvari deyil?	20
1.3.3. Erməni-qriqorian kilsəsi monofizit kilsədir	22
1.3.4. Erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıb	23
1.4. Türkmənçaya gedən yol	25
1.5. Ermənilərin İrəvan xanlığına kütləvi şəkildə köçürülməsi	31
1.5.1. İrəvan məkanı Rusiya imperiyasının inzibati-idarə sistemində	37
1.6. “Erməni məsələsi” erməni millətçilərinin cinayətlərinin daşıyıcısıdır	39
1.6.1. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətədiyi zorakılıqlar	40
1.6.2. Birinci dünya müharibəsi illərində erməni millətçilərinin cinayətləri. Müsəlman qaçqınları XX əsrin əvvəllərində	41
1.7. İkinci dünya müharibəsi illərində “erməni məsələsi”	51

1.8. “Erməni məsələsi” Potsdam konfransından sonra	57
1.9. “Soyuq müharibə”nin əvvəllərində “erməni məsələsi”	60
1.10. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların yerləşdirilməsi və onların aqibəti.....	65
II FƏSİL. XX ƏSRİN SONLARINDA QONDARMA “DAĞLIQ QARABAĞ” PROBLEMİNİN NÖVBƏTİ FAZASINDA ERMƏNİSTAN SSR-DƏ ETNİK TƏMİZLƏMƏ	
2.1. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi XX əsrin sonlarında	72
2.2. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası.....	80
2.3. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-də Azərbaycanın məhv edilmiş tarixi irsi	83
III FƏSİL. XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ SSRİ VƏTƏNDAŞLARI OLAN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRƏ GÖRƏ ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ	
3.1. Beynəlxalq hüquq sistemində varislik məsələləri.....	92
3.2. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara qarşı törədilən	98
cinayətlərə görə fərdlərin cinayət məsuliyyəti	
3.3. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını cinayətinə görə məsuliyyət	105
3.4. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara dəymiş maddi zərərin ödənilməsi problemləri (beynəlxalq praktikaya əsasən əldən çıxmış mənfəət və s.)	112

3.5. Beynəlxalq qanun və konvensiyalara uyğun olaraq Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qorunması məsələləri.....	115
3.6. Qaçqın və məcburi köçkün problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində	123
NƏTİCƏ.....	135
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	150
ƏLAVƏLƏR:	
ƏLAVƏ 1. Rusiya imperiyasının işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü.....	160
ƏLAVƏ 2. İrəvan məkanında Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin acı taleyi.....	165
ƏLAVƏ 3. Erməni jurnalistinin araşdırması: Ermənistanda azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi	173
ƏLAVƏ 4. Ermənistanda 1988-ci il Spitak zəlzələsi – naməlum faktlar	183
ƏLAVƏ 5. Çıraqov və başqaları Ermənistana qarşı: ərizə № 13216/05	190
ƏLAVƏ 6. XX əsrin sonlarında Ermənistan SSR-də etnik təmizləmə nəticəsində qətlə yetirilən azərbaycanlıların siyahısı	193
ƏLAVƏ 7. Normativ hüquqi aktlar	
7.1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında	196
7.2. Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında.....	198
7.3. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında	205

I FƏSLƏ AİD QEYDLƏR.....	207
II FƏSLƏ AİD QEYDLƏR	213
III FƏSLƏ AİD QEYDLƏR.....	214
ABREVIATURA	216
TERMINOLOGİYA	217

ELMİ REDAKTORDAN

Azərbaycanın qədim və əzəli ərazilərinin dərindən tədqiq edilməsi tariximizin bir çox qaranlıq məqamlarının işıqlandırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bölgələrdən biri də bu gün Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan və hazırda bu ölkənin paytaxtı olan İrəvan şəhərinin yerləşdiyi məkan – Azərbaycanın İrəvan xanlığıdır. Tarixən qonşu dövlətlərə qarşı məkrli ərazi iddialarını gerçəkləşdirmək, “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni millətçiləri bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı soyqırımlar, cinayətlər, terror hadisələri həyata keçirmişlər.

Ermənilərin Qafqazın qeyri-köklü əhalisi olduqları və XVIII-XIX əsrlər ərzində Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasından kütləvi şəkildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına miqrasiya etmələri barədə kifayət qədər elmi faktlar vardır. Bu faktların dürüstlüyünə, mötəbərliyinə qətiyyənlə şübhə edilmir. Özlərini “hay” adlandıranların Qafqazın avtohton əhalisi olmaması ən müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı sənədlərdə birmənalı olaraq əks olunmuşdur. Məsələn, XIX əsrin fransız mənşəli rus tədqiqatçısı və qafqazşünas alimi İ. Şopen qeyd edirdi ki, “ermənilər mahiyyətcə gəlmədirlər. Onlar Anadolu dağlarının şimal vadilərinə gələn frigiyalıların və ioniyalıların bir qoludurlar”.

Qeyd edək ki, ermənilərin Qafqazda qeyri-köklü əhali olması reallığı yalnız başqa millətlərin nümayəndələri tərəfindən deyil, habelə ayrı-ayrı erməni tədqiqatçılarının araşdırmalarında da öz əksini tapmışdır. Zaman-zaman ermənilər Qafqazın avtohton xalqı olmadıqlarını etiraf etmişlər. XX əsrin tanınmış ermənişünas alimi Q.A.Kapansyan ermənilərin “Qafqaza qədərki vətənləri” haqda

yazaraq bildirirdi: “Balkanlardan miqrasiya edən ermənlər Kiçik Asiyada yerləşmişlər”.

Digər bir erməni müəllifi N.Adons hələ 1908-ci ildə yazırdı: “VII əsrdə kimmerlərin basqını xalqların yerdəyişməsinə səbəb oldu. Öz hüduqlarından sıxışdırılmış Frigiya tayfaları Kiçik Asiyanın şimal-qərbindən Fərat çayı sahillərinə gəldilər və yerli Aramey əhalisi ilə qarışdılar. Gəlmə frigiyaqların aramey mənşəli aborigenlərlə qarışmasından erməni xalqı formalaşdı”.

Müxtəlif millətlərin qarışığından yaranmış ermənilər Rusiya imperiyasının bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqaz bölgəsinə intensiv şəkildə köçürülməyə başladılar.1828-1920-ci illər aralığında Rusiyanın birbaşa iştirakı ilə yüz minlərlə azərbaycanlı dədə-baba torpağından çıxarılmış və həmin yerlərdə ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının əhalisinin 80 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi. Lakin sonralar – 1828-1832, 1877-1878, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə deportasiya və soyqırımını siyasəti tətbiq edilmiş və bugünkü monoetnik Ermənistan Respublikası yaradılmışdır.

Hazırda Ermənistan Respublikasının paytaxtı olan İrəvan şəhəri və ümumiyyətlə, bütün bu məkan azərbaycanlıların qədimdən məskunlaşdıqları və XX yüzilliyin sonlarına qədər yaşadıqları torpaqlar olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. XIV əsrdə İrəvan kənd tipli yaşayış məskəni idi, yalnız iki əsr sonra – Şah İsmayıl Xətəinin dövründə İrəvan böyüyərək şəhər statusu aldı.

Fransız səyyahı Jan Şarden (XVII əsrin II yarısı) “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərindən ətraflı bəhs etmişdir. Belə ki, qalanın əhalisi ancaq müsəlmanlardan ibarət idi. Ermənilər qalaya gündüzlər ticarət məqsədiylə gəlir, gecələr

isə onu tərک edirdilər. İrəvan qalasını, oradakı Xan sarayını təsvir edən Şarden bildirdi ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmiz qanlı səfəvilər yaşayırlar. Səyyah qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgərin ayrıldığını yazırdı.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda mötəbər mənbələrə əsaslanmaqla, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan məkanı, mənbələrdə ermənilərin soykökü haqqında bilgilər, erməni-qriqorian kilsəsi və erməni əfsanələri barədə ətraflı araşdırmalar öz əksini tapmışdır.

Rusiya imperiyasının hökmdarları daim ermənilərdən istifadə etmiş, dəstək vermiş, onları himayə etmişlər. I Pyotr 1721-ci ildə Qafqaza yürüşə çıxmış, iki il sonra Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edərkən yerli əhalinin sərt müqaviməti ilə rastlaşmış və “erməni kartı”ndan istifadə etməyə qərar verərək, ermənilərin azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakı və Dərbənddə məskunlaşdırılmasına dair göstəriş vermişdi. I Pyotrun Qafqaz siyasətini davamlı şəkildə aparan II Yekaterina 1768-ci ildə Rusiya imperiyasının erməniləri xüsusi himayəyə götürməsi barədə fərman vermişdir. 1802-ci ildə isə imperator I Aleksandr Qafqaz canişini P.D.Sisianova konkret təlimat göndərmişdi: **“Ermənilərdən nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır”**.

1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı ikiye bölmüş, Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarında erməni elementinin çəki yükü xeyli artmışdı. II Rusiya – İran (1826-1828) müharibəsi nəticəsində 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanan müqaviləyə əsasən, Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinin müəllifi Aleksandr Qriboyedov **ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaz ərazilərinə köçürülməsinin və burada onlar üçün güzəştli**

şərtlərin təmin edilməsi siyasətinin fəal iştirakçılarında biri oldu. Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandıqdan çox qısa müddət sonra – 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldı. O dövrün rəsmi statistikasına görə, “Erməni vilayəti”nin mərkəzi olan İrəvan şəhərində 7.331 azərbaycanlı, 2.369 erməni ailəsi yaşayırdı. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Rusiya hökmranlığının bərqərar edilməsi və bu məkanda xristian elementinin artırılması üçün erməni-qriqorian kilsəsinin aktiv iştirakı ilə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi prosesi başlandı. Türkmənçay müqaviləsinin (10(22) fevral 1828-ci il) 15-ci bəndinə əsasən, **Qacarlar İnanından 40 min erməni İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana köçürüldü.** 1828-1829-cu illərdə baş verən Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanmış Ədirnə müqaviləsindən (2(14) sentyabr 1829-cu il) sonra isə **Osmanlı imperiyasından təxminən 85 min erməni “Erməni vilayəti”ndə məskunlaşdırıldı.** Bu dövrdə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında erməni elementinin süni şəkildə çəki yükünün artırılması ilə paralel olaraq, on minlərlə azərbaycanlı Rusiya imperiyasının hökmranlığı ilə barışmayaraq, öz tarixi torpaqlarını tərk etmişdilər.

Erməni iddialarının və erməni millətçilərinin törətdikləri cinayətlərin təhlil edildiyi bu dəyərli nəşrin I fəslində XX əsr boyu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı törədilən zorakılıqlar və soydaşlarımızın deportasiyaları geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Sayca dördüncü, sonuncu deportasiya nəticəsində indiki Ermənistan deyilən ərazidə – Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan məkanında birçə nəfər də soydaşımız qalmamış, Ermənistan Respublikası monoetnik dövlətə çevrilmişdir.

Erməni millətçilərinin 1988-1992-ci illərdə davamlı şəkildə İrəvan məkanında apardıqları etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində

250 min azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından qovulmuşdur. 1988-ci ildən başlayaraq erməni separatçıları Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsindən – azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən soydaşlarımızı çıxarmış, 1992-1994-cü illərdə Ermənistanın hərbi qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş, ölkənin təxminən 900 yaşayış məntəqəsi qarət olunmuş və məhv edilmişdir. 20 mindən yuxarı azərbaycanlı həlak olmuş, 50 mindən çox soydaşımız isə yaralanmış və ya xəsarət almışdır.

“XX əsrin sonlarında Ermənistan SSR-də etnik təmizləmə: kompleks tarixi və beynəlxalq hüquqi tədqiqatlar” adlı əsər həmin dövrdə bu respublikada yaşayan soydaşlarımıza qarşı erməni millətçilərinin milli zəmində apardıqları siyasi təqibi, azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası, orada məhv edilmiş tarixi irsimiz kimi aktual məsələləri araşdırma süzgülündən keçirir. Bütün bu problemlər kitabın II fəslində öz əksini tapmış və bu fəsilə Ermənistan SSR rəhbərliyinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlərlə bağlı beynəlxalq hüquqi məsuliyyət məsələləri təhlil edilmişdir.

Ermənistanın dünya dövlətləri birliyi qarşısında məsuliyyəti ilk növbədə onun Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılmasını, işğal olunmuş ərazilərdən bütün hərbi qüvvələrinin çıxarılmasını, qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıtmasının təmin edilməsini, həmçinin Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi insanlığa zidd cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb olunmasını zəruri edir və bununla da Beynəlxalq tribunalın təşkilinin labüdlüyünü göstərir.

İşiq üzü görün bu əsərdə iki əsr ərzində mərhələli şəkildə həyata keçirilən Azərbaycan torpaqlarının zəbt olunması, Azərbaycana qarşı aparılan məkrli siyasətdə erməni amilindən istifadə edilməsi həqiqəti öz əksini tapmışdır.

Hazırkı tədqiqat işinin faktoloji-məlumat bazasını problemlə bağlı yerli və xarici tədqiqatçı və ekspertlərin araşdırmaları, öyrənilən mövzu üzrə elmi-tədqiqat işləri, məqalələr, internet resursları və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Düşünürük ki, işıq üzü görən bu dəyərli əsər mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təqdim edilən nəşr uzun müddət ərzində aparılan elmi araşdırmaların nəticəsi olmaqla, gələcəkdə də bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar üçün faydalı mənbə ola bilər.

I FƏSİL

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİNDƏ TARİXƏN YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR VƏ ONLARA QARŞI TARİX BOYU TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN DETERMİNANTLARI

1.1. Tarixi Azərbaycan torpağı İrəvan məkanı: tarixi baxış (qədim və orta əsrlərə ekskurs)

Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan özünün etimologiyasına görə erməni dili ilə ortaqlıq təşkil etmir. Çünki İrəvan toponiminin etimologiyasının izahı erməni dilinin leksikasına aid edilə bilməz. Belə ki, bu məfhum “günəşə baxan torpağın parçası” deməkdir¹. Erməni müəlliflərindən olan X.Abovyan “İrəvan” məfhumunun etimologiyasını tədqiq edərək, bu məfhumu “yevegil, yereval” sözləri ilə eyniləşdirərək, izahını “gördü, görüntü” kimi verdiyindən bu fikir qeyri-elmi bir uydurmadır². Akademik B.Budaqov və prof. Q.Qeybullayevin fikrincə, İrəvan toponimi türk dillərində “dağın gün düşən tərəfi”, “dalğavarı dağ zirvəsi” mənasında işlənən “ir” sözü ilə fars dilində “yer” mənasında işlənən “van” sözündən əmələ gəlmişdir³. N. Mustafa bu məsələni öyrənərək göstərmişdir ki, bu məkan Ağrı və Ələyöz dağının arasında yerləşən düzənlik ərazi və rəvan bir yer olmuş-

¹ Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əsgər) c.IV. Bakı, 2006, S.162, 218

² Mustafa N. İrevan şəhri. Turk-İslam varlığı nasıl yok edildi. Ankara, 2015. S.18. bax: Abovyan X.Yerkeri Liakadar jagovaçuş. VII cild. Yerevan, 1958. S.287

³ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1988, S.19.

dur, onun fikrincə, İrəvan adı məhz onun yerləşdiyi ərazinin relyefi ilə bağlı olmuşdur⁴.

İrəvan məkanı Azərbaycanın tarixi torpağı olub, onun mürəkəb, keşməkeşli səhifələrini yaşamışdır. Azərbaycanın coğrafi məkanının tərkib hissəsi olan İrəvan torpaqları qədim və orta əsrlərdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən işğal edilmişdi. Qədim dövrdə Şərqi ən qüdrətli dövlətləri – Urartu və Assuriya ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Manna ölkənin ərazisini qoruyaraq, davamlı şəkildə yadellilərlə mübarizə aparsa da e.ə. IX-VII əsrlərin birinci yarısında bir sıra vilayətlər Urartunun işğalına məruz qalmışdı. O dövrdə İrəvan məkanı da bu işğalı yaşamaq məcburiyyətində qalmışdı. V əsrin 60-80-ci illərində və VI əsrin əvvəllərindən 628-ci ilə qədər özünün müstəqilliyini itirən Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyası Sasani imperiyasının şimal kustaklığına qatılmış və bu dövrdə İrəvan məkanı da Sasanilərin tərkibində qalmışdı.

VII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana olan ərəb yürüşləri nəticəsində ölkə Ərəb xilafətinin hakimiyyətinə tabe edilmiş və İrəvan məkanı da VII əsrin ortalarında Xilafətin tərkibinə qatılmışdı. IX əsrin əvvəllərindən etibarən Xilafətin siyasi gücünün zəifləməsi nəticəsində həmin əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətləri yaranmış və ölkənin tarixi torpağı İrəvan məkanı IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş Sacilər, Salarilər, Şəddadilər dövlətlərinin tərkibində qalmışdı. XI əsrin ortalarında Səlcuq sultanlarının Azərbaycana yürüşləri nəticəsində ölkə, o cümlədən İrəvan məkanı Səlcuqların tərkibinə qatılmış, daha sonra İrəvan məkanı Eldənizlər, Hülakülər dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdu.

XIV əsrdə Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış və Teymurilər dövlətinin hakimi Əmir Teymur arasındakı müharibələr İrəvan məkanından yan keçməmiş və bu torpaqlar Teymurləngə tabe olmuşdu.

⁴ <http://nazimmustafa.info/?cat=16>

Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi özünün “Səyahətnamə” əsərində göstərmişdir ki, hicri 810-cu ildə (1407-1408-ci illər m. t. ilə) Əmir Teymurun çevrəsinə yaxın olan tacir Xoca xan Lahicani münbit, məhsuldar İrəvan torpağında yerləşmiş və İrəvan şəhərini salmışdır⁵. İrəvan şəhərinin XV əsrə qədər salınmadığını erməni müəllifləri də təsdiqləyir. Belə ki, X.Abovyan öz tədqiqatlarında göstərmişdir ki, XIII əsrin əvvəllərinə qədər erməni mənbələri İrəvan şəhəri ilə bağlı heç bir məlumat verməmişlər. Bu erməni müəllifi tarixi reallığı əsas götürərək yazırdı ki, “İrəvan şəhəri haqqında ilk məlumat Qaraqoyunlu Cahan şahın hakimiyyəti illərinə, 1441-ci ilə təsadüf edir və bu dövrdən 1827-ci ilə qədər İrəvan hakimlərindən 10-u Osmanlı paşası, 33-ü Səfəvilərin yönəldikləri xanlar olmuşlar”⁶.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) yarandıqdan sonra isə İrəvan məkanı bu dövlətin inzibati-coğrafi bölgüsünə daxil edilmiş və özünün yüksək inkişafını bu dövrdə yaşayaraq, Çuxursəəd adlanmışdı.Məhz Qaraqoyunluların dövründə İrəvan şəhəri mühüm inzibati mərkəzə çevrilmişdi. XV-XVI əsrlərdə Şərqdə baş verən sosial-siyasi proseslər İrəvan məkanından da yan keçmir. Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlu dövləti (1468-1503) İrəvan məkanının - Çuxursəədin sahibi olur. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Ağqoyunlu dövləti ilə apardığı mübarizə nəticəsində 1502-ci ildə İrəvan məkanı Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə keçir. Çuxursəəd Osmanlı dövlətinin sərhədlərinə yaxın bir ərazi olduğundan Şah I İsmayıl onun möhkəmlənməsi məsələsinə xüsusi önəm verirdi⁷. Səfəvilərin inzibati idarə sistemində uyğun olaraq

⁵ Evliya Çələbi “Səyahətnaməsi”ndə Azərbaycan (Nəşrə hazırlayan Mehmet Rihtim). Bakı, 2012. S.86

⁶ Mustafa N. İrean şəhri. Turk-İslam varlığı nasıl yok edildi. Ankara, 2015, s.18. bax: Abovyan X.Yerkeri Liakadar jagovaçuş. VII cild. Yerevan, 1958. S.287

⁷ Ernst Honiqmann. Bizans devletinin doğu sınırı.(Tercüme eden Fikret İşıltan). İstanbul,1970.S.175

ölkədə yaradılan bəylərbəyliklərdən biri mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi olur⁸.

1441-ci ildə erməni-qriqorian kilsəsinin mərkəzi – katolikosluq Sisdən İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsəyə köçmüşdü. Bu, dağılmış Kilikiya knyazlığında (1375) qalmaq istəməyən bir sıra erməni yepiskoplarının arzusu ilə baş vermişdi⁹. Artıq bu zamandan etibarən Azərbaycan torpaqlarında rişə atmağı qarşıya məqsəd qoyan erməni-qriqorian kilsəsinin din xadimləri İrəvan ətrafında torpaq alqısını genişləndirərək, kilsə mülklərini artırmağa başlayır və beləliklə, Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialarını təsdiqləmək üçün münbit zəmin yaradırlar. İrəvan məkanında ermənilərin yad element olduğunu A.D.Papazyan özünün apardığı tədqiqatlarında göstərərək yazırdı ki, orta əsrlərdə bu ərazinin mülk torpaqları əsasən ali hakim müsəlman dairələrinə və müsəlman ruhanilərinə məxsus idi, erməni mülkdarlarının mövqeyi feodal torpaq mülkdar sahibliyində qeyri-sabit idi və aparıcı qüvvə deyildi¹⁰. A.D.Papazyan araşdırmalarında onu da qeyd edirdi ki, İrəvan torpaqlarında yerləşən çoxsaylı kəndlərə Əmir Səədin nəslinin nümayəndələri sahiblik edir və bu kəndlər əsrlər boyu nəsildən-nəslə keçirdi. Lakin erməni-qriqorian kilsəsi İrəvan məkanında özünün sosial bazasını artırmaq məqsədilə davamlı olaraq müsəlman mülkdar torpaq sahiblərindən torpaq alaraq, yalnız XVII əsrin sonlarından etibarən monastır kilsə torpaq sahibliyinin fondunu 10 dəfədən çox artırmış¹¹, bu torpaqlara olan əsassız iddiasını əsaslandırmaq

⁸ Əliyev F., Nəşənov U. İrəvan xanlığı, Bakı, 2007. S. 9

⁹ Аннинский А. История армянской церкви. Определением Святейшего Синода, от 29/30 апреля 1898 года, сочинение это в рукописи удостоено почетного отзыва, после того автором исправлено и дополнено. Кишинёв, 1900. С.254, 255

¹⁰ Персидские документы Матенадарана. II. К У П Ч И Е. Выпуск Первый (XIV-XVI). (Составил А.Д.Папазян). Ереван, 1968. S.229.

¹¹ Персидские документы Матенадарана. Göst. əsər. S. 230.

üçün münbit zəmin yaratmağa başlamışdı. Bu proses XV əsrin birinci otuzilliyindən etibarən yeni “vətən” axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən intensiv şəkildə aparılmışdı. Belə ki, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən sui-istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi Azərbaycanın bu münbit ərazisində ermənilərin məskunlaşması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərir, Alban Həvari kilsəsinin maddimədəni irsinə və daha sonra isə bu irsi öz qoynunda qoruyan Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvan məkanına əsassız iddiaları üçün zəmin yaratmaq məqsədilə o dövrdən etibarən Azərbaycanın köklü əhalisi – azərbaycanlılardan torpaqlar alırdı. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, hələ 1431-ci ildə iri torpaq mülkiyyətçisi Əmir Rüstəm xəzinə torpaqlarında yerləşən 7 kəndi Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmış, o da öz növbəsində həmin kəndləri Üçkilsə monastırına bağışlamışdı. Sonralar Üçkilsə monastırı daha 16 kəndi və digər torpaqları və mülkləri ələ keçirmişdi. Bu yolla ermənilər Azərbaycan torpaqlarında özlərinə hələ XV əsrdə yeni yaşayış məskənləri yaratmışdılar¹². Qeyd etmək lazımdır ki, bu faktı öz tədqiqatlarında Gürcüstan postsovet tarixşünaslığının nümayəndələri də göstərmiş və erməni saxtalaşdırıcılığının qaynaqlarını diqqətə çəkmişlər¹³.

Beləliklə, XV əsrə qədər, 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəəd) məkanında yerləşdirilən, erməni-qriqorian kilsəsinə heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi məxsus olmamış və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz meqaregionunda və o cümlədən Azərbaycanda bu kilsənin yeparxiyası olmamışdır. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə monastırı ətrafında yerləşən Azərbaycan kəndləri 1443-cü ildən

¹² Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV–первой половины XVIII вв. Бақы, 1993. S.41.

¹³ Nadiradze Eldar. İrəvan xanlığı. S.73

başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmış və yeni “vətənlər”, torpaqlar axtarışında olan bu etnik element tarixi Azərbaycan torpaqlarında özlərinin rişələrini atmağa başlamışdı¹⁴.

1.2. Antik mənbələr ermənilərin soykökü haqqında

Azərbaycana tarixən heç bir bağlılığı olmayan, ona yad olan, Azərbaycanda və ümumən Qafqazda qeyri-köklü, allohton əhali olan ermənilərin soykökünün həqiqətlərini antik mənbələr göstərmişlər. Belə ki, “Tarixin atası” Herodot (e.ə.484 - e.ə.422) ermənilərin soykökü ilə bağlı yazırdı ki, onların əcdadları Kilikiyanı Ərməniyyədən ayıran Fərat çayının yuxarılarında, “assurlardan yuxarıda” yaşamış və “öz ölkələrinə” Qərbdən gəlmişdilər¹⁵. Ermənilərin etnik mənşələri ilə bağlı Herodot onu da göstərmişdi ki, onlar frakiya tayfalarından olub, briqlər adlanmış və Balkanlardan gələrək, Frigiya da məskunlaşmışdılar¹⁶.

Antik müəlliflərdən Strabon da özünün “Coğrafiya” əsərində göstərirdi ki, ermənilərin soykökü Balkanlardan başlanmışdır. Strabona görə uzaq keçmişdə Yunanıstanın şimal-şərqində, Egey dənizinin sahillərində yerləşən Fessaliya əyalətindən çıxan Armen öz dəstəsi ilə Fərat hövzəsinə aid olan Akilisenada – Ərzincanda yerləşmişdi¹⁷.

Orta əsr erməni mənbələri də ermənilərin soykökünü Qafqazla bağlamamışdılar. IX-X əsrlərdə yaşamış erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu İovannes Draxanakertsi özünün yazılarında antik müəlliflərdən fərqli olaraq ermənilərin soykökünün Balkanlarda deyil,

¹⁴ Nadiradze Eldar. İrəvan xanlığı. S.73

¹⁵ Геродот. История, кн. I, 194. Москва, 1882; 5, 52. Ленинград, 1972.

¹⁶ Геродот. История, кн. 7, 73. Ленинград, 1972.

¹⁷ Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1964. XIV, 12.

Babildən başladığını göstərsə də, onların hərəkət marşrutunun Fərat hövzəsində sonucladıqlarını bildirmişdi¹⁸.

Müasir erməni təftişçilərindən fərqli olaraq, XX əsrin ortalarına qədər erməni tarixçiləri bu məsələyə obyektiv mövqedən yanaşaraq, antik müəlliflərin fikirləri ilə razılaşıb və göstərirdilər ki, “ermənilərin əcdadları miladi tarixindən xeyli əvvəl Avropada, yunanların əcdadları və frakiyalıların qonşuluğunda yaşamış, sonra Kiçik Asiyaya üz tutmuş və Qərbdən gəldiklərini Herodotun zamanında belə unutmamışdılar”¹⁹.

1.3. Erməni-qriqorian kilsəsi və erməni əfsanələri

1.3.1. Osroyena (Edessa çarlığı)

Erkən orta əsrlərdən etibarən dünyaya səpələnmiş erməniləri öz ətrafında birləşdirən erməni-qriqorian kilsəsi erməni “əfsanələrinin” ilhamvericisi olmuşdur. Erməni – qriqorian kilsəsi qədim dövrlərdən başlayaraq pərakəndəlik və dağınıqlıq taleyini yaşayan ermənilərin tarixi ilə bağlı müxtəlif çalarlı əfsanələr uydursa da, bu əfsanələrin bir ana xətti vardır: ermənilər hamıdan daha qədimdirlər, dünya sivilizasiyasının beşiyində dururlar və xristian olaraq, xristian tarixində də müstəsna yer tuturlar. Bu baxımdan ermənilərin beynini əfsanələrlə dolduran erməni-qriqorian kilsəsi “erməni saxtalaşdırıcılarının ilhamvericisidir” fikri reallığı tam əks etdirir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Ramiz Mehdiyev özünün “**Ermənilərin mif yaradıcılığı tarixdə ilk xristian dövləti kontekstində**” əsərində göstərir ki, erməni saxtalaşdırıcıları “tarixlərini qədimləşdirmək məqsədini əsas götürərək, bu istiqamətdə bütün bəşəriyyətin önündə gedirlər.

¹⁸ Драсханакертци И. История Армении. Ереван, 1986. С.51.

¹⁹ Абеган М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1948. С.12.

Bu, onların etnogenezinin və milli dininin qədimləşdirməklərində açıq şəkildə görünür”²⁰. Həqiqətən də, erməni saxtalaşdırıcıları bütün dünyanı erməni ölkəsinin ilk xristian dövləti olduğuna inandırmağa çalışırlar. Lakin tanınmış ilahiyyatçı – tarixçilər Samuel Çetham və Moffett öz tədqiqatlarında ilkin mənbələrə əsaslanıb göstərilər ki, ilk xristian dövləti e.ə. II və eramızın III əsrlərində Fəratətəfəri ərazidə Mesopotamiyanın qərbində mövcud olmuş, əhalisi arami dilində^I danışan assurlarla məskunlaşan Osroyena dövləti olmuşdur”²¹.

1.3.2. Erməni-qriqorian kilsəsi nə üçün həvari deyil?

Erməni saxtalaşdırıcıları öz intelligibel arzularından qurtulmayaraq, bütün dünyaya başqa bir nonsensi sübut etməyə çalışırlar ki, ermənilərin kilsəsi erməni-qriqorian kilsəsi deyil, erməni həvari kilsəsidir. Uydurduqları yalanlara tam varlıqları ilə bağlanan erməni saxtalaşdırıcıları XX əsrin sonlarından başlayaraq monofizit erməni-qriqorian kilsəsini erməni həvari kilsəsi elan etmişlər. Lakin məlumdur ki, həvari kilsələr yalnız İsa Məsihin şagirdləri – həvarilər və ya onların şagirdləri tərəfindən yaradıla bilər və yalnız o zaman hər hansı bir kilsə həvari kilsə sayıla bilər. Bu baxımdan IV əsrin birinci otuzilliyində yaranan erməni-qriqorian kilsəsi heç bir vəchlə həvari mənşəli ola bilməz ona görə ki, bu kilsə parfiyalı Qriqor^{II} tərəfindən yaradıldığından və onun həvarilərə heç bir aidiyyəti olmadığından erməni-qriqorian kilsəsinin də həvari kilsəsinə heç bir aidiyyəti ola bilməz.

²⁰ Мехтиев Р. Мифотворчество армян в контексте первого в истории христианского государства. Москва, 2014. С. 46.

²¹ Мехтиев Р. Göst. əsər. S. 56, 59.

Bu əfsanəni yaradarkən erməni saxtalaşdırıcıları belə bir sadə həqiqəti unutmuşlar ki, erkən orta əsrlərdə və tarixin sonrakı döv-
ründə də bütün kilsə sənədləri erməni kilsəsini erməni-qriqorian
kilsəsi kimi göstərmişlər. Erməni kilsəsinin erməni həvari kilsəsi
deyil, erməni-qriqorian kilsəsi olduğunu erməni sovet tarixşünaslı-
ğının nümayəndəsi V.A.Bayburtyan da öz tədqiqatlarında göstərmiş
və belə bir tarixi həqiqəti təsdiqləmişdir ki, erməni kilsəsi həvarilər
tərəfindən deyil, Müqəddəs Qriqori tərəfindən yaradılmışdır²².

Erməni-qriqorian kilsəsinin həvari kilsə olduğu fikrini Rusiya-
nın inqilabaqədərki ilahiyyatçı-tarixçisi A.Anninski də qəbul etmirdi.
O yazırdı ki, Osroyena hökmdarı Abqarı xristian edən həvari Fadde-
yin Böyük Ərməniyyədə olmasını erməni mənbələrindən başqa heç
bir başqa mənbə göstərməmişdir. Erməni mənbələrində gedən bu
müləhizəni inqilabaqədərki Rusiya tarixçisi A.Anninski onunla izah
edir ki, o dövrdə Böyük Ərməniyyə Osroyena dövləti tərəfindən idarə
edildiyindən bu dövrdə olmuş həvari Faddey erməni mənbələrində
xristianlığın Ərməniyyədə yayıcısı kimi göstərilmişdir²³. Erməni ya-
lanlarını öz tədqiqatlarında ifşa edən A.Anninski onu da diqqətə çat-
dırmışdır ki, Ərməniyyə hakimi Polomo tərəfindən edam edilmiş
Faddeyin şagirdi Varfolomeyi erməni saxtalaşdırıcıları dolayısı ilə
Ərməniyyədə xristianlığın yayıcısı kimi qələmə versələr də bu uy-
durmanı heç bir dəlil təsdiq etmir²⁴.

²² Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1969. С.128

²³ Аннинский А. История армянской церкви. Определением Святейшего Синода, от 29/30 апреля 1898 года, сочинение это в рукописи удостоено почетного отзыва, после того автором исправлено и дополнено. Кишинёв, 1900. С.4

²⁴ Аннинский А. Göst. əsər. S.4

1.3.3.Erməni – qriqorian kilsəsi monofizit kilsədir

Əfsanələrlə zəngin olan erməni - qriqorian kilsəsi ortodoksal kilsə deyil. Erməni - qriqorian kilsəsi monofizit kilsə (İsanın yalnız bir Tanrı təbiətli olduğunu və onda insan təbiətinin olmadığını iddia edən xristian təriqəti) olaraq, V əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq, Yevtixinin^{III} təliminin bir qədər dəyişdirilmiş halına əsaslanır. Bu təlimə görə Yevtixi Allah - oğul və insan olan İsa Məsihi yalnız inkarnasiya (ruhun maddi vücutda təzahür etməsi) nəticəsində insanlaşdıqdan sonra ilahi qüvvə olaraq tanıyır²⁵. 444-cü ildə bidət təlim olaraq formalaşan monofizitlik Yevtixinin nəzəriyyəsinə əsas olaraq götürür²⁶. Müasir dövrümüzdə erməni-qriqorian kilsəsinin tarixini öyrənən və bu kilsənin monofizitliyi qəbul etməsinin səbəbini araşdıran Qərb ilahiyyatçıları göstərirlər ki, Arşakidlər Ərməniyyəsi IV əsrin sonlarında tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra sosial-siyasi sərbətsizlik dövrünü yaşayan erməni-qriqorian kilsəsi öz fəaliyyətini xristian ehkamlarını inkar edən bidət təlimi, Konstantinopol arximandriti Yevtixinin nəzəriyyəsi əsasında qurmuş və bidət bir kilsə olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inqilaba qədərki Rusiyanın tanınmış alimlərinin redaksiyası ilə tərtib edilmiş A.İ.Qranat qardaşlarının Rus Bibliografik İnstitutunun Ensiklopedik Lüğəti də erməni-qriqorian kilsəsinin monofizit kilsə olduğunu təsdiq etmiş və erməni-qriqorian kilsəsinin təliminin yunan-pravoslav kilsəsinin təlimindən fərqli olduğunu vurğulayaraq bu təlimin ana xəttini diqqətə çatdıraraq göstərmişdir ki, “İsanın ilahi təbiiliyi onun insanlaşması prosesində bütün insani cəhətləri götürdüyündən, İsa-

²⁵ Тальберг Н. История христианской церкви. Москва, 1991. С.157. Вах.: Деян III, 251, 287. История вселенских Соборов.

²⁶ Тальберг Н. Göst. əsər. S.157

nın ikili təbiəti deyil, bir təbiəti tanınır"²⁷. Beləliklə, artıq XIX əsrin sonlarında elmi dairələr erməni - qriqorian kilsəsinin monofizit kilsə olduğunu göstərmişdilər.

1.3.4. Erməni – qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıb

Erkən orta əsrlərdə dövlətçiliyini itirən və dünyaya səpələnmiş ermənilərin ideoloquna çevrilən erməni-qriqorian kilsəsinin yaranma məkanı Qafqazla və o cümlədən Azərbaycanla bağlı olmamışdır. Bu həqiqəti qəbul etmək istəməyən və Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları irəli sürən tarixi saxtalaşdırıcılar israrla bildirirlər ki, IV əsrdə Arşakidlər Ərməniyyəsi tarix səhnəsindən silindikdən sonra erməni keşişlər Qafqazda xristianlığı yaymış²⁸ və Üçkilsə bir erməni monastırı olaraq, kilsə tarixinin ilk dövründən etibarən erməni-qriqorian kilsəsinin mərkəzi olmuşdur²⁹. Beləliklə, erməni saxtakarları onlara tarixən aid olmayan Azərbaycan torpaqlarına və tarixi Azərbaycan torpağı İrəvan məkanına olan iddialarını əsaslandırmaq istəyirlər. Belə ki, erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqazda yaranması əfsanəsi erməni saxtakarlara ona görə lazımdır ki, dünya ictimaiyyətini uydurduqları yalana, ermənilərin Qafqazda avtoxton olduqlarına inandıra bilsinlər. O zaman məntiqi olaraq belə bir sual meydana çıxır: əgər erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıbsa, hansı məkanda meydana gəlmişdir? Tanınmış albanşünas F.Məmmədova erkən orta əsr

²⁷ Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Под редакцией проф. Ю.С.Гамбарова, проф. В.Я.Железнова, проф. М.М. Ковалевского и др. Т. 29. С. 283.

²⁸ История армянского народа. Ереван, 1951, с. 80; Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III-VII вв. В кн: Очерки истории СССР(III-IXвв.). Москва, 1958; Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов, и Византия IX-XII веков. Москва, 1988. С. 4, 234.

²⁹ Советский энциклопедический словарь (далее - СЭС). Москва, 1981. С. 189, 1576

mənbələrinə, o cümlədən “Erməni kitabı”nın kanonlarına əsaslanaraq, erməni-qriqorian kilsəsinin yarandığı məkanı göstərərək yazmışdır: “Ərməniyyədə ilk kilsə Aştişat kəndində, Fərat çayının qollarından olan Arasani çayının (Muradçay – red.) sahilində, Taron vilayətində (Muş – red.), Kiçik Asiyanın şərq hissəsində yaranmışdı”³⁰. Bu həqiqəti A. Anninski də öz əsərlərində yazaraq bildirmişdir ki, erməni-qriqorian kilsəsi Kiçik Asiyanın bütpərəst mərkəzlərindən biri olmuş, Kiçik Asiya regionunun Van bölgəsindən qərbdə, Aştişatda yaranmışdır. O, həmçinin qeyd edirdi ki, xristianlığa qədərki dövrdə bu məbəddə hind allahlarına qurbanlar kəsilirdi. A. Anninski onu da diqqətə çatdırırdı ki, Tarondakı məbədlər dağıldıqdan sonra Aştişatda İohan Krestitel kilsəsi tikilmişdi³¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aştişat “baş kahin Vahuninin nəslinə məxsus olmuş, xristianlıq ermənilər tərəfindən qəbul edildikdən sonra isə – Müqəddəs Qriqorinin nəslə mülkiyyətinə keçmişdi”³². “Fərat çayı sahilində yaranan erməni-qriqorian kilsəsinin əsasını kim qoyub?” sualına isə A. Anninski aydın şəkildə cavab vermişdir: “Erməniləri xristianlığa yönləndirən Parfiyalı Qriqor və hökmdar III Tiridat (302-344) olmuşdur”³³.

VII əsrin 40-cı illərində ermənilər də ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmış, xilafətin apardığı konfessional siyasətdən istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi öz fəaliyyətini siyasi dividənlər əldə etməyə yönləndirmişdi. Belə ki, xristianlara qarşı Sasani siyasətini davam etdirən Ərəb xilafəti monofizit cərəyanına üstünlük verir, erməni-qriqorian kilsəsinin fəaliyyətini özü üçün təhlükəsiz sayır, diofizitlikdə isə Bizans təhlükəsini görürdü. Yaranmış vəziyyətdən erməni-qriqorian kilsəsi məharətlə istifadə edə bilmiş, erməni katolikosu İlya ərəb xəlifəsi Əbd-əl Malikə yazdığı məktubunda diofizitliyə qayıtmaq

³⁰ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005. С. 693

³¹ Аннинский А. История армянской церкви. С.12

³² Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005. С. 628. Вах: Айвазян В.К. История Тарона и армянская литература IV-VII веков. С.50

³³ Аннинский А. История армянской церкви. С. 11

istəyən alban katolikosu Nerses Bakuru xəyanətdə günahlandıraraq, Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirə bilmişdi. Belə ki, xəlifə Əbd-əl Malikin verdiyi fərmana görə Alban Həvari kilsəsi özünün avtokefallığını itirmiş, Nerses Bakurun kitabxanası Tərtər çayına atılmışdı³⁴. 704-cü ildə baş vermiş bu hadisə sonralar erməni-qriqorian kilsəsinin Azərbaycanın orta əsr maddi-mədəni irsinə əsassız iddialarla çıxış etməsi üçün zəmin yaratmışdı. Bu məsələni tədqiq edən sovet tarixçisi İ.P.Petruşevski də öz əsərlərində erməni-qriqorian kilsəsinin bu məkrli siyasətini göstərmişdi³⁵.

1.4. Türkmənçaya gedən yol

Ərəb Xilafətinin zəifləməsi dövründə erməni knyazlarından olan Baqratidlər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, IX əsrdə həm Artaxetlər, həm də Arşakidlər Ərməniyyəsinin ərazisindən uzaqlarda öz qurumlarını yaratdılar. Bu qurumun mərkəzi İrəvan torpaqlarının hüdudlarından kənarında yerləşən Ani şəhəri olmuşdu. 1045-ci ildə Bizans imperiyası Baqratidlərin mövcudluğuna son qoyduqdan sonra erməni knyazları bölgədə cərəyan edən sosial-siyasi proseslər qarşısında müşahidəçi rolu oynamış və tarixən onlara aid olmayan ərazilərdə qurumlarını yaratsalar da özlərini müdafiə edə bilməmişdilər. Belə ki, Baqratidlərin coğrafi məkanından uzaqlarda, o cümlədən Artaxetlər və Arşakidlər Ərməniyyəsinə aid olmayan məkanda, Aralıq dənizi bölgəsində yaranmış Kilikiya knyazlığı Misir sultanlarının yürüşlərinə qarşı mübarizə aparmaqda aciz olduğundan özünün mövcudluğunu qorumaq üçün himayədarlar axtarır, Rubenilər sülaləsinin (1080-1256) nümayəndələri Hülakülərdən və katolik kilsəsinin

³⁴ Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, 1993. S. 176, 177

³⁵ Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха // Известия Азербайджанского гос. науч.-исслед. института. Историко-этнографическое и археологическое отделение. Т. 1. Вып. 5. Баку, 1930. С. 8

mərkəzi Vatikandan kömək istəyir. Kilikiya knyazlığının sonuncu sülaləsi Lusinyanlar (1344-1375) da Roma papası V Klimentə (1264-1314) müraciət edir, erməni-qriqorian kilsəsinin apardığı mühafizəkar dini siyasətlə hesablaşmayaraq, Papanın tələbi ilə razılaşaraq göstərilən kömək müqabilində monofizitlikdən əl çəkməyə hazır olduqlarını bildirirlər³⁶. Lakin xaç yürüşlərinin uğursuz nəticələri Vatikana Misir məmlüklərinin qoşunlarına (Misirdə türk, çərkəz və abxaz əsilli əsirlərdən təşkil olunmuş qulam qvardiyası – red.) qarşı mübarizədə Kilikiya knyazlığına kömək etməyə imkan vermir və Misir məmlükləri 1375-ci ildə Kilikiya knyazlığının mövcudluğuna son qoyur. Daha sonra isə bu ərazi Əmir Teymurun Şərqə yürüşü dövründə Teymurilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Yaranmış vəziyyətdə səbatsızlıq dövrünü yaşayan erməni-qriqorian kilsəsi çıxış yolunu yunan-pravoslav, roma-katolik kilsələrilə sövdələşməkdə görür. Kilsə tarixinin bu mərhələsində erməni-qriqorian kilsəsi pərkəndəlik dövrü yaşasa da, Bizans imperiyasının süqutundan sonra Osmanlı sultanlarının tolerant əsaslarla apardığı konfessional siyasət nəticəsində erməni-qriqorian kilsəsi müəyyən imtiyazlar əldə edir³⁷. Beləliklə, yaranmış vəziyyətdə erməni-qriqorian kilsəsi bölgədə baş verən prosesləri izləyir, gözləmə mövqeyinə keçməyə üstünlük verir.

Çaldıran döyüşündən (1514) sonra Kiçik Asiya Osmanlı imperiyasının (1299-1922) coğrafi çərçivəsinə daxil olur və bu zamandan etibarən erməni-qriqorian kilsəsi Bizans imperiyasını süquta yetirən Osmanlı imperiyasının daxili və xarici siyasətini nəzərdiqqətimdə saxlayır. Erməni-qriqorian kilsəsi sultan Süleyman Qanununin Təbrizə üçüncü yürüşü (1548) ərəfəsində Osmanlı qüvvələrinin Şərqə yönəlməsindən istifadə etmiş erməni katolikosu Stepannos

³⁶ Ахов М. Очерки истории армянского «государства». Россия и армяне. С.-Петербург: Типография Товарищества «Народная Польза», 1902. С. 45

³⁷ Орманиан Малахиа. Армянская церковь. Ея история, учение, управление внутренний строй, литургия, литература ея настоящее. Москва, 1913. С. 73, 74

Salmastesi 1547-ci ildə Üçkilsədə müşavirə keçirmiş və qəbul olunan qərara əsasən, həmin ildə Roma papası IV Piydən (1559-1565) kömək istəmişdir. Bu müşavirədə Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparmaq və imperiyadan ayrılmaq üçün erməni-qriqorian kilsəsi təkcə Vatikan deyil, eyni zamanda Müqəddəs Roma imperiyasına daxil olan bir sıra dövlət başçılarına, o cümlədən erməni koloniyası salınmış Lvov şəhərinə də müraciət etməyə qərar vermişdi. Lakin xristian dövlətləri bu müraciəti cavabsız qoymuşdular. Analoji missiya ilə katolikos Mikael Sebastasi Avropa ölkələrinə XVI əsrin 50-60-cı illərində səfər etmiş, lakin heç bir nəticə əldə edə bilməmişdi³⁸. Beləliklə, göstərilən dəlillər belə bir həqiqəti diqqətə çatdırır ki, “erməni məsələsi” erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən XVI əsrin ortalarından etibarən yaradılmışdır.

XVI əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında başlamış saray çəkişmələrindən istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi 1562-ci ildə Kiçik Asiyanın Sebastiya^{IV} şəhərində yeni bir müşavirə keçirir və müşavirənin qərarına əsasən, Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə kömək üçün Roma papası V Piyə (1566-1572) müraciət edir. Vatikan bu müraciətlərə öz maraqları çərçivəsində baxaraq, Üçkilsəyə katolikliyi qəbul etmək şərti müqabilində Osmanlı dövlətinə qarşı Avropanın xristian dövlətlərini yönəldə biləcəyini bildirir³⁹.

XVII əsrin sonlarında “erməni məsələsi”ni təkcə erməni-qriqorian kilsəsi deyil, varlı erməni tacirləri də inkişaf etdirirdilər. 1672-ci ildə erməni taciri Xoca Murad Bitlis şəhərindən Parisə gedərək XIV Lüdovikə (1638-1715) yazılı müraciət etmiş, erməni

³⁸ Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1976. С. 37

³⁹ Шахмалиев Э.М. Об англо-испанских противоречиях на Переднем Востоке в 80-90-х годах XVI и первой четверти XVII вв. Ученые записки Аз.Гос.Университета. 1/1958. С. 83

dövlətinin yaradılması üçün Fransadan kömək istəmiş, lakin müsbət cavab ala bilməmişdi⁴⁰.

Lakin erməni-qriqorian kilsəsi və varlı erməni tacirlərinin tandemi olan ermənilik Qərb dövlətlərinin diqqətini “erməni məsələsi”nə yönəltməyə davam edir və bu işdə mxitarçılar xüsusilə seçilirdilər. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində katolikliyi qəbul edən və Venesiya şəhərinin başçılarından razılığı ilə Müqəddəs Lazar adasında erməni-katoliklərdən ibarət monax ordeni yaradan Sebas-tiyalı Mxitar (1676-1717) Avropanın tanınmış şəxsiyyətlərini “erməni məsələsi” ilə tanış edir, erməniliyin mifik arzularını onların beyinlərinə yeridirdi.

Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının hələ çox qüvvətli olduğunu bilən erməni-qriqorian kilsəsi Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə kifayət qədər zəifləmiş Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Qərbə müraciət etməyə qərar verir. 1678-ci ildə Üçkilsədə katolikos Culfalı Akopun sədrliyi ilə gizli müşavirə keçirilir, Vatikandan və Avropanın xristian dövlətlərindən kömək istəmək üçün İstanbulla nümayəndəlik göndərilir, lakin bu nümayəndəlik qarşıya qoyduğu vəzifəni yerinə yetirə bilmir və geri qayıdır. Bu missiyanın tərkibinə daxil olan İsrail Ori isə əvvəlcə Venesiyaya, sonra Fransaya, daha sonra Almaniya torpaqlarına, Reyn qraflığına gedir və kurfüstr^V İohann-Vilhelmə erməniliyin çoxəsrlik əfsanəvi arzularını çatdırır, Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə kurfüstrdən kömək istəyir və bunun müqabilində ermənilərin katolikliyi qəbul edəcəklərini də vəd edir. Kurfüstr İohann-Vilhelm “erməni məsələsi”nə yardım edəcəyinə söz verir, Üçkilsə və Qanzasar (Alban Həvari kilsəsi) patriarxlarına və erməni rəislərinə latınca məktub yazır⁴¹.

⁴⁰ История армянского народа. Под редакцией проф. М.Г.Нерсисяна. Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1980. С. 162-163

⁴¹ Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С.-Петербург, 1898, XXI.

O zaman Üçkilsədə siyasi vəziyyət sabit olmadığı üçün Ori kurfüstrun məktubunu erməni katolikosuna deyil, erməni rəislərinə göstərir və onlar cavab məktublarında kurfüstrdən kömək istəyərkən bildirirlər ki, onların malı-pulu, hər cür imkanları var, lakin hökmdarları yoxdur⁴². Bu etiraf belə bir həqiqəti təsdiqləyir ki, orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində yaşayan erməni varlıları o dərəcədə zənginləşmişdilər ki, artıq siyasi “teatrda” müstəqil “tərəf müqabili” olaraq çıxış etmək istəyirdilər. Avropaya qayıdan İsrail Ori bu məktubu kurfüstrə təqdim edir. Öz növbəsində İohann-Vilhelm Avstriya hökmdarı – sesara, imperator İosifə (1678-1711) məktub yazır və onu “erməni məsələsi”nə cəlb etməyə çalışır. Sesar Ori ilə görüşdükdə bildirir ki, Səfəvilərə qarşı mübarizədə ermənilərə kömək etməyə hazırdır, lakin Rusiya dövləti də Müqəddəs Roma imperiyasına bu işdə köməklik göstərməlidir. Bu cavabı alan İsrail Ori kurfüstr İohann-Vilhelmin və Müqəddəs Roma imperiyası sesarının məktubları ilə Rusiyaya yollanır və “erməni dövləti”nin yaranması layihəsi ilə I Pyotra müraciət edir. Şimal müharibəsini (1700-1721) aparan I Pyotr böyük siyasətdə “erməni məsələsi”ndən əlverişli bir siyasi “kart” kimi istifadə etməyin mümkünliyünü başa düşür və İsrail Oriyə ümidverici cavab verir⁴³.

I Pyotrun Kaspi yürüşü (1722-1723) zamanı İ.Orinin layihəsi – erməni dövlətini yaratmaq planı Azərbaycan torpaqlarında, Qarabağ və Şirvan ərazisində reallaşmasa da, ermənilik ümidini üzmür və yeni layihələrlə çıxış edir. Bu layihələr XVIII əsrin ortalarından etibarən Hindistan və Rusiya koloniyalarının nümayəndələri tərəfindən hazırlanır. Belə ki, İsrail Orinin intelligibel ruhlu layihəsindən xəbərdar olan Hindistan kolonistlərindən olan İosif Emin (1726-1809) Avropa dövlətlərindən daha çox Rusiyaya meyil etmiş, imperatriça Yelizaveta Petrovnaya (1741-1762) məktub yazaraq,

⁴² Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С.-Петербург, 1898, XXII.

⁴³ Эзов Г.А. Göst. əsər. XXIV, XXXI, XXXIV

Kartli-Kaxetiya-erməni dövlətinin yaradılmasına köməklik göstər-məsini xahiş etmiş, II İrakliyə (1744-1798) imkanlı ermənilər tərəfindən maddi yardım göstəriləcəyi vədini vermişdi⁴⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin 70-ci illərindən etibarən “erməni məsələsi”nin qabardılması istiqamətində fəaliyyət göstərən Hindistan erməni koloniyaları sırasında “Mədrəs qrupu” xüsusilə seçilirdi. “Mədrəs qrupu”na başçılıq edən varlı Ş.Şaamiryən və onun həmfikirləri Kiçik-Qaynarça (10 iyul 1774) sülh müqaviləsindən sonra Rusiya imperiyasının Qafqaza doğru irəlilədiyini görərək, erməni koloniyalarında “erməni məsələsi”nin təbliğini daha da qüvvətləndirmiş, erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı layihələr hazırlamışdılar. I Georgiyevsk müqaviləsi (4 avqust 1783) nəticəsində Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya imperiyasına birləşməsindən sonra Ş.Şaamiryən erməniliyin çoxəsrlik arzularının həqiqətə çevrilməsi zamanının yetişdiyini düşünərək, Səfəvi torpaqlarının ələ keçirilməsi planlarını cızır və eyni zamanda Osmanlı imperiyasına qarşı açıq mübarizə aparmağın mümkün olmadığını nəzərə alaraq, Şərqi Anadoluda “erməni məsələsi”nin təbliğini genişləndirməyi məqsədəuyğun hesab edir⁴⁵.

Bu dövrdə Rusiya imperiyasında məskunlaşan ermənilər də “erməni məsələsi” ilə bağlı layihələr hazırlayırdılar. XVIII əsrin II yarısında Rusiya ermənilərinin hazırladığı layihələr sırasında İvan Lazarevin layihəsi diqqəti daha çox çəkir. XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində o, “Cənab İvan Lazarevin notası” adlı layihə hazırlayaraq, Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan ərazisində erməni dövlətinin qurulması planı ilə çıxış edir⁴⁶.

⁴⁴ Галоян Г. А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1976. С. 86, 89

⁴⁵ Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, 1947. С.154

⁴⁶ Иоаннисян А.Р. Göst əsər. S.23.

Bu dövrdə Azərbaycan öz tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli səhifələrini yaşayırdı. XVIII əsrin 40-cı illərində Əfşarlar dövləti tarix səhnəsindən çıxmaq ərəfəsində olarkən ölkə xanlıqlar dövrünə daxil olur. Bu xanlıqlar sırasında olan İrəvan xanlığının əsası Mirmehdi xan tərəfindən qoyulmuş və xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri olmuşdur. İrəvan xanlığı şimaldan Pəmbək əyaləti, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları və Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy və Maku xanlıqları, eləcə də Bəyazid paşalığı ilə, qərbdən Qars paşalığı və şimali-qərbdən Şörəyel sultanlığı ilə həmsərhəd idi⁴⁷. Yarandığı ilk dövrdən etibarən xanlıq Kartli-Kaxetiya çarlığının qarətçi hücumlarına məruz qalmışdı.

Rusiya imperiyasının işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının inzi-bati-ərəzi bölgüsü 15 mahaldan və yarıasılı Şörəyel sultanlığından ibarət olmuşdur (Bax: Əlavə №1). Mahallardan yalnız ikisi – Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahalların təşkili zamanı suvarma sistemlərinin mövcudluğu, kəndlərin çay hövzələrinə yaxınlığı əsas meyar kimi götürülürdü. Belə ki, Zəngibasar mahalına Zəngi çayının suyundan istifadə edən kəndlər daxil edilmişdi.

1.5. Ermənilərin İrəvan xanlığına kütləvi şəkildə köçürülməsi

1804-1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən I Rusiya - İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il; 3 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il) Rusiya qoşunlarının güclü hücumlarına məruz qalmışdı. Lakin İrəvan xanlığı Rusiyaya təslim olmamış və öz müstəqilliyini

⁴⁷ Səməd Sərdariniya. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, 2014. S. 202

qorumuşdu. I Rusiya – İran müharibəsi Gülüstan müqaviləsi (12 oktyabr 1813) ilə sona yetdi. Bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan xanlıqları Rusiya imperiyasının ərazisinə daxil edildi. İrəvan xanlığı müstəqilliyini qorusa da, onun bəzi əraziləri – Pəmbək, Şörəyel və vaxtilə Qarabağ xanlığı tərəfindən ələ keçirilmiş Göyçə gölünün şimal-şərq sahilləri Rusiyaya ilhaq edildi⁴⁸.

1826-cı ildə şahzadə Abbas Mirzənin başçılığı ilə Qacar qoşunları Arazı keçir və II Rusiya – İran müharibəsi başlayır. Döyüşlərdə Qacar qoşunları ağır məğlubiyyətə düçar olur. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası təslim olduqdan sonra Rusiya qoşunları Azərbaycanın Arazdan cənubda olan torpaqlarına yönələrək, qısa bir zamanda Təbrizə daxil olurlar. 1828-ci ilin yanvar-fevral aylarında ruslar Urmiya və Ərdəbili də ələ keçirirlər. Qacarlar İrani sülh danışıqlarına getməyə məcbur olur. 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə II Rusiya – İran müharibəsinə (1826-1828) son qoyur. Müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Romanovlar Rusiyasının tərkibinə daxil olur. Müqavilə bağlandıqdan sonra Rusiya imperatoru I Nikolay 21 mart 1828-ci il fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində “Erməni vilayəti”ni yaratdığını elan edir. Beləliklə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilir⁴⁹.

Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz meqaregionunda öz mövqeyini qəti şəkildə möhkəmləndirdi və işğal etdiyi məkanda öz siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək məqsədilə sosial baza yaratmağı qarşıya məqsəd qoydu və ermənilərin Qacarlar İranından Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi başlandı. Bu

⁴⁸ Qarayev E. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 2010. S. 148

⁴⁹ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.) Историко-демографическое исследование (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку, 2016. S. 104

prosesdə A.S.Qriboyedovun rolu danılmaz olsa da⁵⁰ posttürkmənçay rəsmi Rusiya sənədləri erməni Lazarevlər ailəsinin üzvlərindən olan polkovnik L.Lazarevin^{VI} də bu köçürmədə xüsusi canfəşanlıq etdiyini göstərirdi⁵¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ermənişünaslar öz yazılarında belə bir məqamı vurğulayırlar ki⁵², II Rusiya – İran müharibəsinin gedişatında L.Lazarevin qardaşı X.Lazarev əmisi İvan Lazarevin^{VII} hazırladığı layihələrdən bəhrələnib, onun ideoloji varisi olmaq arzusu ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında – Naxçıvanda, İrəvanda, Şəkiddə, Şamaxıda erməni dövlətçiliyinin yaradılmasına yönəldilmiş xüsusi layihə hazırlamışdı⁵³. Bu layihədə o, erməniləri öz ətrafında birləşdirən erməni-qriqorian kilsəsinin təmərküzləşdirici rolunu vurğulayaraq göstərirdi ki, dünyaya səpələnmiş ermənilər katolikosun çağırışı ilə Rusiyaya köçərlər. Bu prosesin reallaşması üçün X.Lazarevin fikrincə, katolikosun yeparxiyalara göndərdiyi fərmanlar kifayət idi⁵⁴. Beləliklə, X. Lazarevin hazırladığı bu layihə belə bir həqiqəti təsdiqləyirdi ki, Cənubi Qafqaz meqaregionu, o cümlədən Azərbaycan torpaqları ermənilər üçün yad idi və bu etnos bölgədə allohton elementdir. Bu layihə Rusiya hakim dairələri tərəfindən qəbul edilməsə də, lakin 1828-ci ildə ermənilərin Qacarlar İnanından Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi Rusiyanın erməni lobbisinin – erməni-qriqorian kilsəsi və məşhur erməni ailələri tandeminin hazırladığı ssenari üzrə getmişdi. Bu ssenaridə “birinci skripka” rolunu arxiyepiskop Nerses Aştaraketsi^{VIII} oynamış, Qacarlar

⁵⁰ Ениколопов И. К. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954. С. 129

⁵¹ Вердиева Х.Ю. Göst. əsər. S. 145, 146

⁵² Туныян В. Г. Административная и экономическая политика самодержавия в Восточной Армении от Туркменчайского мира до Крымской войны: 1828-1853 года. Автореф. канд. дисс. Москва, 1982. С. 9.

⁵³ Туныян В. Г. Göst əsər. S. 9.

⁵⁴ Материалы к новой истории Восточной Армении. Матенадаран, Ф.Лазаревых, ф. 106, д. 51, ед. хр. 95, л. 1-2. Писарская http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Dok_ist_vost_armenii/text.htm).

İranda olan keşişləri və kilsə xadimlərini “Rütbədən və dindən” məhrum etmək qorxusu ilə hədələyərək, onları öz icmaları ilə Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarına köçmələrinə məcbur etmişdi⁵⁵. Kilsə köçən ermənilərə maddi yardım göstərdiyi halda, köçməkdən imtina edən ermənilərin üzərinə ağır vergi qoymuşdu⁵⁶.

Akademik V.İ. Moşkovun “Polkovnik L. Lazarevin şəxsi tapşırığı ilə 40.000 erməninin İrandan Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarına köçürülməsi” şəkli

Erməni-qriqorian kilsəsinin “erməni məsələsi”ndə aparıcı rolunu haqqında Üçkilsə Sinodunun prokuroru A. Frenkel 1907-ci ildə Müqəddəs Sinoda təqdim etdiyi arayışında göstərirdi ki, erməni-qriqorian kilsəsi XIX əsrin ilk onilliklərində Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətinə dolayısı ilə təsir etmiş, Rusiya üçün «erməni məsələsi» tarixin müəyyən dövrlərində imperiyanın siyasi oyunları ilə düz mütənasiblik təşkil etmişdir. Rusiyanın erməni uydur-

⁵⁵ Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831. S.77

⁵⁶ Глинка С. Göst əsər. S.78.

malarına olan xeyirxah münasibəti erməni-qriqorian kilsəsi üçün bir sıra güzəştlərə gətirib çıxarmışdı ki, bu da sonralar “erməni katolikoslarının gələcək kələkləri üçün presedent yaratmışdı”. Belə ki, imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanına əsaslanan Rusiya Senatının 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsi Alban Həvari kilsəsini erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə daxil edir və fəaliyyətini dayandırır. Bu Fərmanı rəhbər tutan erməni-qriqorian kilsəsi XIX əsr ərzində məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanın erkən orta əsrlər mədəniyyətini – alban irsini məhv etmiş, qarət etmiş və beləliklə, Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını irəli sürmək məqsədilə “erməni məsələsi”nin növbəti mərhələləri üçün zəmin yaratmışdı⁵⁷.

XIX əsrin birinci otuzilliyində Rusiya imperiyasının məqsədyönlü şəkildə apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarında ermənilərin sayı kəskin şəkildə artmışdı. Belə ki, Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra 119,5 min erməni kütləvi şəkildə ölkəyə köçürülmüş⁵⁸ və bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində 6.976 erməni ailəsi və ya 35.560 erməni Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşdırılmışdı⁵⁹. Onlardan 1.395 ailə və ya 7.000-ə yaxın erməni İrəvan məkanında yerləşdirilmişdi⁶⁰.

1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-də İ.Paskeviçin komandanlığı altında 12 minlik qoşunla Arpaçayı keçərək Rusiya-Osmanlı müharibəsinə başladı (1828-1829). Müharibədə bir sıra qələbələr qazanan Rusiya 1829-cu il sentyabrın 2-də bağlanmış Ədirnə

⁵⁷ История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990. Стр. 77-82.

⁵⁸ Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993. S.79.

⁵⁹ Вердиева Х. Ю. Переселенческая политика... S. 340.

⁶⁰ Вердиева Х. Ю. Göst.əsr. S. 153

müqaviləsindən sonra da köçürmə siyasətini davam etdirdi və 1829-1830-cu illərdə Osmanlı imperiyasından Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarına 14.044 erməni ailəsini köçürdü⁶¹. Köçürülən ermənilərin böyük hissəsi İrəvan məkanında yerləşdirildi. Qarsdan köçürülən 2.464 erməni ailəsinin əksəriyyəti Pəmbək əyaləti və Şörəyel sultanlığında, Ərzurumdan köçürülən 7.298 erməni ailəsinin bir hissəsi Şərur, Sürməli mahallarında, Bəyaziddən köçürülən 4.215 ailənin əksəriyyəti İrəvan məkanında məskunlaşdırılmışdı⁶². Bu problemi araşdıran inqilabaqədərki Rusiya tədqiqatçıları yazırdılar ki, 1830-cu ildə Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarından Göyçə gölünün cənub-şərqinə 20.000 erməni yerləşdirilmişdi⁶³.

Beləliklə, XIX əsrin birinci otuzilliyində baş verən demografik dəyişikliklər İrəvan bölgəsinə öz təsirini göstərmiş və bu məkanın əhalisinin etno-konfessional tərkibi 1828-1829-cu illərdə dəyişmişdi⁶⁴. Belə ki, əgər Türkmənçay sülhündən əvvəl bu ərazidə 22.500 erməni yaşayırdısa, 1830-cu ildə onların sayı 64.450 nəfərə çatmışdı⁶⁵. Ermənilərin sayının İrəvan məkanında kəmiyyətə kəskin şəkildə artması onunla izah oluna bilər ki, Rusiya imperiyası İran və Osmanlı imperiyası ilə sərhəddə xristian elementindən təşkil edilmiş bufer zona yaratmaq istəyirdi. Bu məqsədlə, Tiflis hərbi qubernatoru N.Sipyagin İrəvan məkanına 75 mindən az olmayaraq erməninin köçürülməsini mümkün sayırdı⁶⁶. Azərbaycanın köklü əhalisi – azərbaycanlıların isə sayı əksinə azalırdı. İrəvan əhalisinin böyük əksəriyyəti

⁶¹ Вердиева Х. Ю. Göst.əşər. S. 156

⁶² Вердиева Х. Ю. Göst.əşər. S. 157

⁶³ Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993. s.64. Вах: Ерицов А.Л. Данные об армянском населении в России. Известия Кавказского Отдела Императорского русского географического общества (далее - ИКОИРГО), т. VII, Тифлис, 1881, т. I. S. 92-93.

⁶⁴ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С.-Петербург, 1852. S. 639.

⁶⁵ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика... S. 159

⁶⁶ Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток... S. 429

yəti yadelli işğalla bərişmayaraq, İran və Osmanlı imperiyasına üz tutmuşdu. Bu dövrdə İrəvan torpaqlarının tərkib hissəsi olan Pəmbək və Şörəyel Rusiya işğalından sonra ciddi demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdı. Belə ki, 1831-ci il üçün Pəmbək mahalında demək olar ki, azərbaycanlılar qalmamış⁶⁷, XIX əsrin 50-ci illərində burada yalnız 166 azərbaycanlı ailəsi qeydə alınmışdı⁶⁸.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına mexaniki hərəkəti sonrakı illərdə də davam etmiş və bu, özünü qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan məkanında da göstərmişdi. Belə ki, 1873-cü il kameral siyahıyaalmanın göstəricilərinə görə İrəvan quberniyasında ermənilərin sayı 221.191 nəfərə, 1886-cı il göstəricilərinə görə onların sayı 375.700 nəfərə, 1897-ci ildə 439.926, 1916-cı ildə isə 669.871 nəfərə çatmışdı. Beləliklə, 90 il ərzində İrəvan məkanında məskunlaşan ermənilərin sayı 22.500 nəfərdən 669.871 nəfərə çatmışdı⁶⁹. Bu fakt belə bir həqiqəti göstərir ki, ermənilərin sayı bölgədə mexaniki hərəkət, yəni köçürülmə nəticəsində artmış və onlar Azərbaycan torpaqlarında allohton əhalidirlər.

1.5.1. İrəvan məkanı Rusiya imperiyasının inzibati-idarə sistemində

İşğal etdiyi torpaqlarda müstəmləkə siyasəti aparan Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz məkanının işğalını başa çatdırdıqdan sonra inzibati-ərazi sistemini “qayçılama” prinsipi əsasında qururdu. Bu prinsip Azərbaycan torpaqlarında da aparılırdı. Rusiya imperiyası Azərbaycan xalqının yaddilli, yadelli, yaddinli bir dövlətin hakimiyyətini qəbul etmək istəmədiyi üçün apardığı mübarizəni bu yolla

⁶⁷ Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993. S.38.

⁶⁸ Вердиева X. Ю. Переселенческая политика... S. 161.

⁶⁹ Вердиева X. Ю. Переселенческая политика... S. 315.

qırmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Romanovlar Rusiyası Arazdan şimalda işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında özünün siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək üçün ölkəni XIX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından etibarən quberniya sisteminə daxil edir. 1846-cı ildən ölkə ərazisində ilk quberniyalar – Şamaxı, Dərbənd quberniyaları və 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası yaradılır. 1828-ci il martın 21-də Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində yaradılmış “Erməni vilayəti”, o cümlədən Aleksandropol qəzası (Axalkalaki sahəsi olmadan) və Muğru sahəsinin bir hissəsi yeni yaradılmış İrəvan quberniyasına daxil edilir. İlkin olaraq quberniya beş qəzaya: İrəvan, Aleksandropol, Novo-Bəyazid, Naxçıvan və Ordubada bölünmüşdü. Ordubad qəzası sahələrə ayrılmasa da, bəzi qəzalar sahələrə bölünmüş və bu sıraya Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələri aid idi. Naxçıvan qəzası isə Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Dərələyəz sahəsinin inzibati mərkəzi Keşişkənd, Naxçıvan üçün Naxçıvan şəhəri idi. Digər sahələrin inzibati mərkəzləri iri kəndlərdə (Başnorəşen, Qəmərli, Qazıqışlaq, Zeyvə və b.) yerləşirdi.

İrəvan quberniyası təşkil edildikdən sonra da onun inzibati idarə sistemində müəyyən dəyişikliklər müşahidə edilmiş, imperator II Aleksandr 1867-ci il dekabrın 9-da “Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi” haqqında fərman vermişdi. Bu fərmana əsasən, İrəvan quberniyası beş qəzaya – İrəvan, Aleksandropol, Novo-Bəyazid, Naxçıvan və Eçmiədzinə (Ordubad qəzası ləğv edilmişdi – red.) bölünmüş, “qayçılama” siyasəti aparan Rusiya imperiyası 1870-ci ilin əvvəllərində qəzalarda dəyişiklik etmişdi. Belə ki, Eçmiədzin qəzasının bir hissəsi İrəvan qəzasına, Şərur sahəsi isə İrəvan qəzasından ayrılaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirilmişdi. Lakin İrəvan quberniyasının daxilində ərazi dəyişiklikləri bununla başa çatmamışdı. Belə ki, Dövlət Şurasının təsdiq edilmiş rəyinə əsasən, 1874-cü ildə

Naxçıvanın iki sahəsi – Şərur və Dərələyəz əsasında Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradılmışdı. Beləliklə, İrəvan quberniyası yeddi qəzaya bölünmüş və quberniyada inzibati-ərazi bölgüsü əsasən başa çatmışdı⁷⁰.

1.6. “Erməni məsələsi” erməni millətçilərinin cinayətlərinin daşıyıcısıdır

XIX əsrin son rübündə bölgədə yaranmış vəziyyətdən və beynəlxalq şəraitdən istifadə edən ermənilik – erməni-qriqorian kilsəsi və erməni lobbisi San-Stefano sülh müqaviləsinin (3 mart 1878) şərtlərini əsas götürərək, “erməni məsələsi”ni beynəlxalq münasibətlər sisteminə gətirir, öz siyasi platformasının ana xəttinin, “Böyük Ermənistan” əfsanəsinin reallaşmasını Şərqi Anadolu məkanı ilə bağlayır. Lakin XIX əsrin son rübündə Avropanın iri dövlətlərinin, ilk növbədə, İngiltərənin dəstəyinə arxalanan ermənilik Osmanlı imperiyasında kütləvi iğtişaşlar və terror aktları törətsə də, öz məkrli planlarını həyata keçirə bilmir. XX əsrin ilk illərindən etibarən “erməni məsələsi” Qafqazda mahiyyət etibarlı ilə terror və separatçılığın sintezindən ibarət eybəcər bir sindroma çevrilərək, zorun, vəhşiliyin daşıyıcısı olur.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycan xalqına qarşı açıq qarşıdurmaya keçən erməni millətçiləri, ilk növbədə “Daşnaksutyün” partiyası öz əfsanəvi arzularını Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına həyata keçirmək xəttini götürərək, xalqımıza qarşı zor, terror vasitələrindən istifadə edərək, türk-müsəlman dünyasına olan genetik nifrətini gizlətmir.

⁷⁰ https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99_van_quberniyas%C4%B1

1.6.1. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi zorakılıqlar

1905-ci il fevralın 6-da Bakıda erməni millətçilərinin provokasiyası ilə başlanan erməni-azərbaycanlı qarşıdurması yaz-yay aylarında Naxçıvanda, Şuşada, Bakıda amansız toqquşmalarla nəticələndi. Bu qarşıdurma İrəvan quberniyasından da yan keçmədi. Belə ki, 1905-ci il fevralın 20-dən 22-dək daşnakların yaratdıqları “özünümüdafə” dəstələri Nikol Dumanın başçılığı ilə İrəvan şəhərində iğtişaşlar törətmiş, qırğınlar hər iki tərəfdən 100-ə yaxın ölü və yaralı ilə nəticələnmişdi⁷¹.

İrəvan quberniyasında növbəti qarşıdurma 1905-ci il mayın 23-də erməni millətçilərinin Qarsaçay bölgəsində müsəlman gənclərə hücumu ilə başlanmışdı. Bu qarşıdurma alovlanaraq 18 gün davam etmiş və erməni yaraqlıları İrəvan qəzasının Gözəcik, Güllüçə, Məngüç, Damagirməz, Tutyə, Kamal və Məsimli kəndlərini dağıdaraq, müsəlman əhalini yurd-yuvasından didərgin salmışdılar. Azərbaycanlılara qarşı qırğınlar Eçmiədzin qəzasında da törədilmiş, 1905-ci il iyunun 9-da erməni yaraqlıları azərbaycanlıların yaşadığı Təkyə kəndinə hücum etmiş, silahsız insanlar dağlara qaçmaq məcburiyyətində qalmışdılar⁷². İyunun 10-da bu qəzanın Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropoldan gələn erməni yaraqlıları 10 azərbaycanlı kəndini dağıtmışdılar⁷³.

Erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı zorakılığı Şərur - Dərələyəz qəzasında da aparmış, 1905-ci ilin payızında bu qəzanın təkəç Hors kəndində erməni yaraqlıları 95 azərbaycanlıyı öldürmüşdülər⁷⁴.

⁷¹ Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.122.

⁷² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, "Gənclik", 1995.S.29.

⁷³ Yenə orada. S.123.

⁷⁴ Yenə orada. S.123.

1.6.2. Birinci dünya müharibəsi illərində erməni millətçilərinin cinayətləri. Müsəlman qaçqınları XX əsrin əvvəllərində

Birinci dünya müharibəsi illərində erməni millətçiləri öz yırtıcı mahiyyətini gizlətməmiş, hələ Birinci dünya müharibəsi illəri ərəfəsində erməniliyin radikal hissəsi olan “Daşnaksutyün” partiyası və ona maliyyə dəstəyi verən erməni burjuaziyası “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq məqsədilə Rusiya, Osmanlı imperiyalarında və Qacarlar İranında silah anbarları düzəltmiş, külli miqdarda vəsait qoyaraq silah almış, Bolqarıstan və ABŞ-da özünün hərbi məktəblərini yaratmış, 60.000 nəfərlik yaraqlı dəstələr təşkil edə bilmişdilər⁷⁵.

Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra 1914-cü ilin payızından etibarən Erməni Milli Komitəsinin rəhbərliyi ilə könüllü erməni drujinaları yaranır ki, onların təşkilinə ermənilik 1914-cü ilin oktyabrından 1915-ci ilin payızınadək 520.000 rubl vəsait xərcləyir⁷⁶. Bu drujinalar erməniliyin zor vasitəsi olaraq, həm Cənubi Qafqazda, həm də Osmanlı imperiyasında dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq dinc əhaliyə qarşı soyqırımı siyasəti aparmış, bu zaman kəsiyində Egey dənizi və Aralıq dənizindən Qara dəniz və Qafqaza qədər olan bir coğrafi məkanda 2,5 milyon insanı qətlə yetirmişdilər. 850.000-dən çox türk-müsəlman Rusiya işğal bölgəsində erməni zorakılığından qurtulmaq üçün qaçqınlıq taleyini yaşamaq məc-

⁷⁵ Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю. В поисках истины...Лицо армянства. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики. Документы свидетельствуют... Баку, 2011. S. 41; bax: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi (bundan sonra – ARP II SSA). F.276. Siy.8. Sax.v.265. V.60.

⁷⁶ Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю. Göst.əsər. S. 62. bax: ARP II SSA. F.276. Siy. 8. Sax.v. 498. V.10.

buriyyətində qalmışdı⁷⁷. Bu geniş coğrafi məkanda erməniliyin apardığı separatçı və zor siyasəti beynəlxalq ictimaiyyətin nəzər-diqqətini çəkmişdi. Erməni yaraqlıları tərəfindən Birinci dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadoluda türklərə, Qarsda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını belə bir həqiqəti təsdiqləmişdir ki, erməni millətçiləri heç də “məzlum” xalqı təmsil etmir və onların xülyəvi arzuları tarix üçün böyük fəlakətlər yarada bilər. Erməniliyin mahiyyətini dərk edən iri dövlətlər artıq 1916-cı ilin yayında “erməni məsələsi”nə ehtiyatla yanaşmağa başlamışdılar. Böyük Britaniya hökuməti “erməni məsələsi”nin müsbət yönündə həll edilməsi ilə bağlı Rusiya imperiyasının XİN-ə müraciət etmiş, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, Qafqaz Canişinliyinin yüksək məmurlarının iştirakı ilə müşavirə keçirilmiş və belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Ermənilər müttəfiq dövlətlər uğrunda böyük itkilər versələr də, onlar inqilabi təşkilatlardan (daha doğrusu terrorçu, ilk növbədə “Daşnaksutyün”, hansı ki, öz terrorçu fəaliyyəti ilə Rusiya hakim dairələrinin böyük narahatlığına səbəb olmuşdu. – red.) başqa bir təşkilatlara malik deyildirlər”⁷⁸. Beləliklə, Rusiya imperiyası artıq 1916-cı ilin yayında erməniliyin əfsanəvi “Böyük Ermənistan” ideyasını qəbul etməmişdi.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi (25 oktyabr (7 noyabr) 1917-ci il) baş verdikdən sonra bağlanmış Ərzincan sazişi (2 dekabr 1917-ci il) erməni yaraqlı dəstələrinin Osmanlı imperiyasını tərk etməsi zamanının yetişdiyini göstərdi. “Böyük Ermənistan” ideyasını Şərqi Anadoluda reallaşdırma bilməyən erməni millətçiləri öz mifik arzularından imtina etməyərək, Birinci dünya müharibəsinin sonlarında “erməni məsələsi”nin Azərbaycan torpaqları hesabına həll edilməsinə qərar

⁷⁷ Армянский геноцид. Миф и реальность. (Перевод с англ.) Баку, 1992. С.10
Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне. Руководство по армянскому вопросу. (Перевод с англ.) Баку, 1996. С. 42. Файл Эрик. Правда о терроре. Баку, 2000. С. 84

⁷⁸ Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю. Göst.əsər. S. 74. bax: AR Pİİ SSA. F. 276. Siy.8. Sax. v. 513.V.17.

verdilər və “etnik təmizləmə” siyasəti aparmağa başladılar. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərindən başladı. Bu qırğınlara Birinci dünya müharibəsi illərində Vanda dinc əhaliyə qarşı və ümumən, Şərqi Anadoluda törətdikləri cinayətlərlə seçilən Erməni Milli Şurasının sədri Aram Manukyan və Dro^{IX} (Drastamat Kanayan) başlamış, onlar 1917-ci il dekabrın 18-də İrəvana gələrək, dekabrın 24-dən etibarən hərbi çağırış keçirmişdilər. Bu zaman erməni yaraqlı dəstələrinin qarşısına Osmanlı imperiyasından olan erməni qaçqınlarını İrəvan quberniyasında yerləşdirmək məqsədi qoyulmuşdu.

Oktyabr çevrilişindən sonra daşnaklar öz məkrli məqsədlərini həyata keçirmək üçün müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınları İrəvandan başlamışdılar. Belə ki, o dövrdə azərbaycanlı kəndləri İrəvan şəhərini üzük qaşı kimi əhatə edirdi. Bu reallığı Ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələri də göstərirdi. Belə ki, 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında mövcud olan 1.301 kənddən 959-da Azərbaycan türkləri yaşayır, 342-də isə ermənilər məskunlaşmışdı. İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən 151-də Azərbaycan türkləri, 55-də ermənilər, 15 kənddə isə ermənilərlə Azərbaycan türkləri qarışıq şəkildə yaşayırdılar⁷⁹. Beləliklə, bu ərazidə müsəlman qatını dağıtmaq üçün daşnaklar ilk zərbəni İrəvan ətrafına yönəlmişdilər. Bu zaman İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali erməni işğalına qarşı ciddi mübarizə aparırdı. İrəvan-Culfa dəmiryol xəttinin üzərində yerləşən azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi Reyhanlı, Qəmərli, Şirazlı, Dəvəli dəmiryol stansiyalarında özünü-müdafiə dəstələri yaradaraq, erməni yaraqlılarının hücumlarının qarşısını almağa çalışsalar da⁸⁰, təşkil olunmuş erməni silahlı dəstələri təkcə 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında 198, İrəvan

⁷⁹ Mustafa N. İrevan şəhri. Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi. Ankara, 2015. S.77

⁸⁰ Terror multikulturalizmə qarşı. “Azərbaycanlıların soyqırımını – 100”. VII Dəyirmi masa. Bakı, 2018. S.188.

qəzasında 32, Eçmiədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7, Sürməli qəzasında 75 kəndi dağıtmış, “həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımızı soyqırımına məruz qoymuşdular”⁸¹.

İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni millətçilərinin apardığı soyqırımı 1918-ci ilin martında da davam etmiş, erməni yaraqlıları Novruz bayramı günlərində İrəvan quberniyasının Pəmbək mahalının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, Pəmbək nahiyəsinin 9 kəndində 1000-dən çox müsəlman qətlə yetirilmişdi⁸². Məhz bu dövrdən başlayaraq, Birinci dünya müharibəsi illərində yaranmış müsəlman qaçqınlığı problemini azərbaycanlılar da yaşamış, İrəvan məkanı tarixin faciəvi səhifələri mənğənəsində çarpışmışdı.

Romanovlar sülaləsinin süqutundan sonra Rusiya imperiyasının istibdadına məruz qalan xalqlar milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişini yaşamış, imperiyanın digər bölgələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqaz da cərəyan edən sosial-siyasi proseslərdən uzaq olmamışdı. Nəticədə, 1918-ci il may ayının son günlərində bölgədə üç müstəqil dövlət yaranmış, Gürcüstan Demokratik Respublikası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən fərqli olaraq yapılan Ermənistan Respublikası (Ararat Respublikası) ermənilər üçün yad bir ərazidə – tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyası ərazisində bir qurum kimi meydana çıxmışdı.

Əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan məkanında öz dövlətçiliyini quran ermənilik Azərbaycan torpaqlarının 9 min kv. kilometrə yaxın ərazisini – “Aleksandropol, Şərur, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsini” mənimsəmişdi⁸³. O dövrdə Gümrü (Aleksandropol – red.) şəhəri “Gənc türklər” ordusu tərəfindən ələ

⁸¹ Mustafa N.,Qurbanov A.,Əlili E. Erməni saxtakarlığı Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.148.

⁸² Mustafa N.,Qurbanov A.,Əlili E. Göst. əsər. S. 149.

⁸³ Агаян Ц.П. Великий октябрь и борьба трудящихся Армении за победу советской власти. Ереван, 1962. S.174

keçirildiyi üçün Ararat Respublikası paytaxtsız qalmışdı. Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli iclasının qərarı ilə İrəvan şəhəri o şərtlə Ararat Respublikasına paytaxt kimi güzəştə gedilmişdi ki, erməni tərəfi AXC-yə qarşı əsassız ərazi iddialarından əl çəksin. Lakin Ararat Respublikasının daşnak hökuməti (1918-ci il 28 may – 1920-ci il 29 noyabr) əldə etdiyi “nailiyyətlər” ilə kifa-yətlənmək istəməmiş, Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarına əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış edərək, paralel olaraq, İrəvan və Qars torpaqlarından Azərbaycan türklərini sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdı. Eyni zamanda, Ararat Respublikasının daşnak hökuməti 1918-ci ilin payızında silahlı müdaxilə yolu ilə Yelizavetpol qəzasının Novo-Bəyazid qəzasına bitişik əraziləri ələ keçirmək, orada Qarsdan və Gümrüdən olan qaçqınları məskunlaşdırmaq planını həyata keçirmək istəyirdi⁸⁴.

Bu dövrdə Qars, Zəngəzur və İrəvandan həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), həm də Gürcüstan Demokratik Respublikası və Qacarlar İrani ərazilərinə müsəlman qaçqınlarının dalğaları yayılmağa başlamışdı. Bu qanlı olaylarda Birinci dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadoluda dinc sakinləri soyqırırma məruz qoyub, öz qanlı cinayətləri ilə seçilən daşnak Andranik Ozanyan^X seçilmiş, 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında törətdiyi öz qəddar cinayətləri ilə qanlı izlər qoymuşdu. Bu dövrdə İrəvan quberniyasında başqa daşnaklar da qanlı cinayətlər törətmişdilər. Daşnak Dro başqa bir daşnak Pirumovla birlikdə 1918-ci il fevralın 17-dən 21-nədək İrəvan əyalətinin 21 müsəlman kəndini məhv etmişdilər⁸⁵.

Bu daşnak vəhşilikləri haqda İrəvan əyalətinin Novo-Bəyazid qəzasının Ağrıvəng, Ağ-Qala, Ağzıbar, Muğan, Rəhman Kənd, Bıqlı Hüseyn, Saraçlı kəndlərinin sakinləri Qazax qəzasının rəisinə

⁸⁴ Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.151.

⁸⁵ Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı, 1996. S.39.

24 avqust 1918-ci il tarixli ərizələrində yazmışdılar. Ərizədə göstərilirdi ki, erməni vəhşiliyi nəticəsində yuxarıda qeyd olunan kəndlərin sakinləri qaçqınlara çevrilmiş, bunlardan da 2 min nəfəri dəhşətli şəraitə dözməyərək həlak olmuşdular. Novo-Bəyazid şəhərinin özündə isə erməni millətçiləri 27 türk müsəlmanını qətlə yetirmişdilər⁸⁶.

Bu dövrdə Dronun silahdaşı daşnak Andranik Brest müqaviləsinin (3 mart 1918) bağlanmasından sonra Osmanlı imperiyasının ərazisini tərk etmək məcburiyyətində qalmış və İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasına soxularaq, əhalini ölümə və qorxuya düçar etmişdi⁸⁷. 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində Dilicanda “Gənc türklər”in qoşunları tərəfindən məğlub olan Andranik Göyçə sahillərinə üz tutmuş, Novo-Bəyazid və Dərələyəz qəzalarının kəndlərini dağıdaraq, qəzadakı müsəlmanları soyqırma məruz qoymuşdu. Bu dövrdə Novo-Bəyazid qəzasının müsəlmanları yalnız Andranikin dəstələrinin deyil, həm də hökumət qüvvələri və mahal sakinlərindən olan ermənilər tərəfindən də zorakılığa məruz qalmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) hökumətinin rəhbəri Fətəli xan Xoyski özünün 28 iyul 1918-ci il tarixli müraciətində Azərbaycan hökumətinin Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsinə Novo-Bəyazid qəzasında acınacaqlı vəziyyətə düşmüş Azərbaycan türkləri haqqında yazırdı:

“Novo-Bəyazid qəzasının müsəlman kəndləri olan Çamurlu, Şodis, Qaya başı, Sarı Yaqub, Daşkənd, Təzə Qoşa bulaq, Qızıl bulaq, Nokiti, Yuxarı Alçalı və Gərkibaş kəndlərindən yanıma gələn nümayəndələr erməni əhalisi və hərbi hissələr tərəfindən onlara qarşı törədilmiş zorakılıqlar barədə yazılı və şifahi halda mənə müraciət etmişlər. Onların kəndləri tamamilə yandırılmış, salamat qalanlar talan edilmiş, iri və xırda buynuzlu mal-qarası aparılmışdır. Müsəl-

⁸⁶ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. С. 38.

⁸⁷ Yenə orada. S.13.

manların özləri isə dağlara qaçmış, orada ot-ələflə qidalanırlar və ümumiyyətlə böyük çətinlik çəkirlər”⁸⁸.

1918-1920-ci illərdə Ararat Respublikasında etnik təmizləməni təkcə Dro, Njde^{XI}, Andranikin daşnak quldur dəstələri həyata keçirməmişdilər. General M.Silikovun başçılığı ilə Ararat Respublikasının nizami ordusu da müsəlmanların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması siyasətini məqsədyönlü şəkildə apararaq daşnak hökumətinin xəttinə sadıq qalaraq, Azərbaycan türklərini fiziki olaraq məhv etməmişdi⁸⁹.

Ararat Respublikası soyqırımını siyasətini 1919-cu ilin əvvəllərində məqsədyönlü şəkildə davamlı olaraq aparmış və daşnak hökumətinin nizami ordusu Novo-Bəyazid qəzasının Örkülü, Alcalı, Kamilli, Yarpızlı, Qanlı, Kərkibaş, Çaxırlı kəndlərini tamamilə yandırmışdılar⁹⁰. Məqsəd Göyçə gölünün şərq və şimal hissəsində etnik təmizləmə aparıb Azərbaycan türkünə tarixi torpaqlarından çıxarmaq, onları fiziki cəhətdən məhv etmək idi. Qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün Ararat Respublikası Novo-Bəyazid qəzasının 22 kəndini 1919-cu il aprelin 13-20-i tarixlərində yandırmış və həmin il may ayının ortaları üçün 84 azərbaycanlı kəndini dağıtmışdı⁹¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni millətçilərinin apardığı soyqırımını nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Ararat Respublikasında Azərbaycan türkünün yaşadığı 130 kənd erməni yaraqlıları tərəfindən dağıdılmışdı⁹².

1919-cu ilin yayının axırlarında Ararat Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti olduqca çətinləşmiş, onların böyük əksəriyyəti

⁸⁸ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. С.105.

⁸⁹ Yenə orada. S.21, 48.

⁹⁰ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S.273.

⁹¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S.274.

⁹² Mustafa N.,Qurbanov A.,Əlili E.Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.158.

qaçqınlara çevrilmişdi. XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələr göstərirdilər ki, qaçqınlar öz kəndlərinə qayıtmaq istəyərkən dəfələrlə qovulmuş, onların evləri və torpaqları Osmanlı erməniləri tərəfindən tutulmuşdu. Ararat Respublikasında belə qarət olunmuş müsəlmanların sayı ancaq Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında 200 min nəfərə çatmışdı⁹³.

Ararat Respublikasında müsəlmanların dözülməz vəziyyəti AXC hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu, 1919-cu ilin payızında AXC hökumətinin əsas vəzifələrindən biri müsəlman qaçqınların məsələsini həll etmək idi, çünki Ararat Respublikasından qaçqın axını getdikcə artırdı. ACX-nin Himayədarlıq Nazirliyinin Ararat Respublikasındakı müvəkkili T. Makinskinin^{XII} verdiyi məlumata görə, Azərbaycan türklərinin böyük hissəsi öz yurd-yuvalarından məhrum olmuş və aclıqdan ölümə məhkum olmuş qaçqınlara çevrilmişdilər. Onun hazırladığı məruzədə Ararat Respublikasının təkcə üç – Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında müsəlman qaçqınların sayının 150.000 nəfərə çatdığı bildirilirdi. Məruzədə T. Makinski Ararat Respublikasının daşnak hökuməti tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmənin nəticələrini göstərərək, qeyd edirdi: “İndi Novo-Bəyazid qəzasında müsəlmanlar heç qalmayıb”⁹⁴ baxmayaraq ki, 1915-ci ildə bu qəzada 50.713 Azərbaycan türkü qeydiyyatla alınmışdı⁹⁵. Eçmiədzin qəzasında da analoji bir vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, əgər 1915-ci ildə Eçmiədzin qəzasında 41.310 nəfər qeydə alınmışdısa⁹⁶, 1919-cu ilin sentyabrında bu qəzada 25.000 nəfər Azərbaycan türkü qalmışdı⁹⁷, yəni Azərbaycan türklərinin sayı 16.310

⁹³ АМЕА-нын xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), №4, 1989. S.142-144.

⁹⁴ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. S.165.

⁹⁵ Кавказский Календарь (далее - КК) на 1917 год. Тифлис, 1916. S. 220.

⁹⁶ Yenə orada.

⁹⁷ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. S. 165.

nəfər (demək olar ki, 40%-ə yaxın) azalmışdı. Analoji vəziyyət Sürməli qəzasında da müşahidə edilirdi. 1915-ci ildə Azərbaycan türklərinin sayı burada 45.956 nəfər idisə də⁹⁸, 1919-cu ilin payızında isə onların sayı qəzada artıq 15.000 nəfərə qədər enmişdi⁹⁹, yəni Azərbaycan türklərinin sayı 31.956 nəfər (70%) azalmışdı. Eyni hal İrəvan qəzasında da baş vermişdi. 1915-ci ilin məlumatlarına görə, qəzada 73.344 Azərbaycan türkü qeydə alınsa da¹⁰⁰, 1919-cu ilin sentyabrında onların sayı artıq 25.000 nəfərdən çox qalmamışdı¹⁰¹ və beləliklə, Azərbaycan türklərinin sayı 48.344 nəfər, demək olar ki, 70% azalmışdı. Göstərmək lazımdır ki, 1918-1919-cu illərin məlumatlarına əsaslanan hesablamalarımız (146.610 nəfər – red.) T. Makinskinin Ararat Respublikasında müsəlman qaçqınlar haqqında olan məruzəsində göstərilən rəqəmləri minimal fərqlə təsdiq edir. Ümumiyyətlə isə İrəvan məkanında Ararat Respublikasının daşnak hökuməti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı nəticəsində 1918-1920-ci illərdə 240.000-ə yaxın insan qaçqına çevrilmişdi¹⁰².

Tədqiq olunan dövrdə İrəvan məkanında demoqrafik dəyişiklikləri öyrənən Z. Korkodyan Ararat Respublikasının süqutu ərəfəsində bu ərəzidə 10 mindən bir az artıq Azərbaycan türkünün qaldığını göstərmişdir¹⁰³. Belə ki, 373.582 Azərbaycan türkündən¹⁰⁴ 240.000-ə qədərini qaçqına çevrildiyini nəzərə alsaq, Ararat Res-

⁹⁸ КК на 1917 год. Тифлис, 1916. С. 220.

⁹⁹ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. С. 165.

¹⁰⁰ КК на 1917 год. Тифлис, 1916. С. 220.

¹⁰¹ Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку, 2018. С. 165.

¹⁰² Yənə orada. S.30

¹⁰³ Коркодян З. Население Советской Армении 1831-1931. (на арм. яз.). Ереван, 1932. С. 186.

¹⁰⁴ Вердиева Х. Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.) Историко-демографическое исследование (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку, 2016. С. 352

publikasında 1918-1920-ci illərdə, yəni iki il ərzində daşnak hökuməti tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı nəticəsində 130.000-ə yaxın Azərbaycan türkünün fiziki olaraq məhv edildiyi üzə çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Ararat Respublikasının dinc müsəlman əhalisini təkcə daşnak Dro, Andranik, Njdenin erməni quldur dəstələri məhv etməmiş, daşnak hökumətinin özü Cənubi Qafqaz meqaregionunun müsəlmanlarına qarşı planlaşdırılmış, məqsədyönlü və mütəşəkkil etnik təmizləməyə rəhbərlik etmiş və bu soyqırımı İrəvan xoroniminin (coğrafi məkan) sovetləşməsindən sonra da davam etmişdi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ararat Respublikası süqut etdikdən və bu ərazidə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sovet Ermənistanının rəhbərləri azərbaycanlı qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları sovet Ermənistanının ərazisinə buraxmaq istəmirilər. Bolşevik maskası taxmış daşnaklar İrəvan məkanı sovetləşdikdən sonra Vedibasar və Zəngibasarın müsəlman qaçqınlarına o şərtlə öz yer-yurdlarına qayıtmağa izn vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etmədikləri sübuta yetirilmiş olsun¹⁰⁵.

Lakin sovet Ermənistanı hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, 1922-ci ilin sonunadək 100 mindən artıq azərbaycanlı qaçqın öz ata-baba yurdlarına qayıtmışdı. Azərbaycanlıların yaşamış olduqları kəndlərin çoxunda boşalmış evlərdə qaçqın erməni ailələri yerləşdirildiklərindən, qayıdan azərbaycanlı qaçqınlar ermənilərlə birgə yaşamağa məcbur olmuş və nəticədə Ermənistan SSR-də 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələri yaranmışdı¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Terror multikulturalizmə qarşı. “Azərbaycanlıların soyqırımı – 100”. VII Dəyirmi masa. Bakı, 2018. S.194.

¹⁰⁶ Yəni orada.

SSRİ dağıldıqdan və Ermənistan SSR Ermənistan Respublikasına transformasiya olunduqdan sonra, hakimiyyəti idarə edən qüvvələr etnik təmizləmə siyasətini əsas götürərək çoxmillətli, müxtəlif konfessionallı Qafqazda monoetnik respublika yaratmış, Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi dövlət ideologiyasına “tseqakronizmi” – irqçiliyi gətirmişdir.

1.7. İkinci dünya müharibəsi illərində “erməni məsələsi”

Orta əsrlərdən etibarən “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq sindromuna tutulan erməni millətçiləri XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycana qarşı əsassız iddialarla çıxış etmiş, 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə ölkədə törətdikləri qırğınlar Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə siyasətinin ilkin mərhələsi olmuşdu. 1918-ci ilin mayında tarixi Azərbaycan torpaqlarında özlərinin dövlətini quran erməni millətçiləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı apardıqları məqsədyönlü siyasəti dayandırmamış, erməni separatçıları bolşeviklərin dəstəyinə arxalanaraq 1920-ci il dekabrın 1-də Zəngəzuru ələ keçirmiş və bununla da Naxçıvanın quru yol əlaqələri Azərbaycanın qalan ərazisi ilə kəsilmişdi. Tarixən ermənilərə aid olmayan Azərbaycan torpaqlarını bolşeviklərin köməyi ilə ələ keçirən, İrəvan məkanında dövlət quran erməni millətçiləri “erməni məsələsi”nin ana xəttindən imtina etməmiş, Şərqi Anadoluya olan iddialarını məkrli siyasətlərində saxlamış və cinayətkar məqsədlərini həyata keçirmək üçün İkinci dünya müharibəsi illərində aktiv fəaliyyətə keçmişdilər. Zaman-zaman dünyanın demək olar ki, bütün qitələrində və dövlətlərində özünün diasporunu yaradan ermənilik İkinci dünya müharibəsi illərində xeyli fəallaşmış, ABŞ-ın erməni diasporu da bu sırada durmuşdu. Bu diaspor müharibə illərində cərəyan edən siyasi prosesləri diqqətlə izləyir, dünyada baş

verən hadisələrdən “erməni məsələsi” üçün pozitiv nəticə əldə etmək, maksimum yararlanmaq istəyirdi. 1925-ci il dekabrın 17-də bağlanmış “Dostluq və neytralitet haqqında” SSRİ-Türkiyə müqaviləsinin 1945-ci il martın 19-da SSRİ tərəfindən denonsasiya edilməsi ABŞ-ın erməni diasporunu aktivləşdirmiş, Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Komitəsi İ.Stalinə teleqram göndərmiş və 29 dekabr 1917-ci il tarixində verilmiş “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti unutmamasını xahiş etmişdi¹⁰⁷.

Eyni zamanda erməni bolşevik liderləri erməniliyin əfsanəvi arzularını reallaşdırmaq məqsədilə İkinci dünya müharibəsi illərində mxitarçı ənənələri davam etdirərək, “Böyük Ermənistan” xülyasının davamlı olaraq təbliğini aparmış, erməni-qriqorian kilsəsinin nüfuzunu SSRİ rəhbərliyi qarşısında qaldırmağa çalışmışdılar. Bu istiqamətdə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, SSRİ-nin siyasi dairələrində ictimai rəy yaratmağa çalışmışdı. 1943-cü ilin oktyabrında İ.Stalinlə görüşündə Q.Arutyunov erməni-qriqorian kilsəsinin faşizmə qarşı apardığı mübarizədən və Ermənistan SSR-ə etdiyi yardım haqqında məlumat vermiş və Stalinə erməni-qriqorian kilsəsinin İşləri üzrə Şurasının yaradılmasını xahiş etmişdi. 1943-cü ilin noyabrında Şura işə başlamış, arxiyepiskop Vicar Gevorg Çorekçyanın arzusu ilə Şuraya dilçi Rachiy Açaryan və memar Karo Kafadryan da daxil edilmişdi¹⁰⁸. Tarixin taleyüklü dövrlərini öz əfsanəvi arzuları üçün istifadə etməyi bacaran ermənilik sovet ordusunun Hitler Almaniyası üzərində davamlı qələbələrindən yararlanmaq məqamının yetişdiyi qənaətinə gəlmişdi. Tarixin bu mərhələsində “erməni məsələsi”ni alovlandırmaq üçün 1944-cü ilin iyununda Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q. Arutyunov tanınmış sovet tarixçisi, Rusiya-Türkiyə

¹⁰⁷ Хачатрян К.Г. Советско-турецкие отношения на начальном этапе «холодной войны» и армянский вопрос (1945-1949 гг.) /Вестник РАУ (серия: гуманитарные и общественные науки)/ №1/2003. С. 33

¹⁰⁸ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009

münasibətləri sahəsində böyük nüfuza sahib olan akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət etmiş və Şərqi Anadolunun sovet Ermənistanı ilə birləşməsi məsələsini müzakirə etmişdi. Lakin bu müzakirə erməniliyin gözlədiyi nəticəni verməmiş, mərkəz heç bir qərar qəbul etməmişdi¹⁰⁹. Öz əfsanəvi arzularına ölkə rəhbərliyini və ictimaiyyəti inandırmaq və Şərqi Anadoluya olan iddialarını “elmi” cəhətdən əsaslandırmaq üçün ermənilik ənənəvi vasitəyə – tarixi saxtalaşdırmağa əl atır. Bu məqsədlə XX əsrin ortalarında erməni tarixçilərinin bir hissəsi Ərməniyyə dövləti ilə bağlı konsepsiyayı gündəmə gətirir və bildirlər ki, qədim dünyanın qüdrətli dövlətlərindən olan Urartu qədim erməni dövləti olub. Buradan da onlar belə bir “nəticə” ilə çıxış edirdilər ki, Kiçik Asiya ermənilərin ana vətəni olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Kiçik Asiya məkanının ermənilərin “ana vətəni” olduğu ideyasını ilk olaraq XIX əsr Rusiya şərqşünası və ermənişünası K.Patkanov irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, ermənilərin əcdadları qədim yunan mənbələrinin armenlər kimi göstərdikləri muşklar antik müəlliflərin yazdığı kimi Şərqə e.ə. VIII-VII əsrlərdə Balkanlardan deyil, e.ə. XII əsrdə gəlmiş və Urartu dövləti yaranmamışdan öncə e.ə. XI-X əsrlərdə Kiçik Asiya ərazisində məskunlaşmışdılar. Onlar Urartunun köklü əhalisi hurrilər – alaroidlərlə Nairi vilayətində çulğalaşmış, Urartunun qədim əhalisi olub hurri tayfaları ilə eynilik təşkil etmişdilər¹¹⁰. K.Patkanovun bu konsepsiyası İkinci dünya müharibəsi illərində Türkiyədən revanş götürmək istəyi ilə çıxış edən ermənilik üçün çox vacib idi. Bu dövrdə “Urartu konsepsiyası”nın müdafiəçiləri olaraq, məşhur sovet tarixçisi B.B.Piotrovski¹¹¹ və sovet erməni tarixşünaslığının nüma-

¹⁰⁹ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009

¹¹⁰ Патканов К. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. С.-Пб.: В.С. Балашева, 1881. С. 148-149

¹¹¹ Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946. С. 25.

yəndəsi Q.Kapansyan çıxış edirlər¹¹². Onlar antik müəlliflərin “miqrasiya konsepsiyası”nı qəbul etməyərək, ermənilərin əcdadlarını hurri tayfalarından olan hayk tayfaları kimi götürərək, ermənilərin Urartu mədəniyyətinin varisi olduğunu iddia edirlər. Bu konsepsiya İkinci dünya müharibəsinin sonlarında Türkiyədən ərazi istəyən həm SSRİ rəhbərliyinin, həm də erməniliyin maraqlarına tam uyğun olduğundan sovet tarixşünaslığında münbit bir zəmin taparaq inkişaf etməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, son üç əsrdə tarixin elə dövənləri olmuşdur ki, Rusiyanın apardığı xarici siyasətin prioritetləri “erməni məsələsi”nin məqsədləri ilə düz mütənasiblik təşkil etmişdir. Bu məqamlar özünü xüsusilə iki dəfə qabartmışdı. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Romanovlar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin konturları və İkinci dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ-nin Şərqi siyasətinin konturları “erməni məsələsi”nin istiqamətləri ilə üst-üstə düşmüşdü. Hitler Almaniyası ilə müharibədə qələbəyə çox yaxın olan SSRİ hökuməti Romanovlar Rusiyasının Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində olan cənub sərhədlərini bərpa etmək məqsədini qarşıya qoyaraq, Türkiyədən Qars və Ərdəhan vilayətlərini istəmişdi. Bu siyasət “erməni məsələsi”nin məqsədi ilə – Şərqi Anadoluya olan iddia ilə üst-üstə düşmüş, eyni zamanda dünyaya səpələnmiş erməniləri Ermənistan SSR-ə toplamaq məsələsini aktual etmiş və bu baxımdan ermənilərin yararlına biləcəyi münbit siyasi şərait yaranmışdı. Stalinqrad ətrafında gedən döyüşlərdə qələbə qazanan SSRİ rəhbərliyinin Türkiyəyə münasibəti dəyişmiş, iki dövlət arasında münasibətlər düşmənçilik mərhələsinə daxil olmuşdu. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi məsələsinin müzakirəsi 1944-cü ildə başlasa da əməli addımlar 1945-ci ilin aprelində atılmağa başlamışdı. Xaricdə erməni diasporunu təmsil

¹¹² Капанцян Г.А. Хаяса – колыбель армян. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1947. С. 236.

edən erməni təşkilatları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1945-ci il aprelin 25-26-da çağırılmış konfransına müraciət edib, əfsanələr uydurmaqda məharətli olduqlarını bir daha nümayiş etdirərək, tarixin saxtalaşdırıcıları olduqlarını təsdiq etmişdilər. Onlar erməni terrorçuları Njdenin, Dronun və digər daşnakların Hitler Almaniyasına göstərdikləri xidmətləri unudub, öz müraciətlərində tarixi reallıqları təhrif edərək bildirirdilər ki, “ermənilər müttəfiqlərlə bir yerdə hərəkət etmişlər və buna görə də Türkiyə ərazisindəki “erməni torpaqları sovet Ermənistanına birləşməlidir”¹¹³.

Müharibənin sonunda Türkiyə ilə qarşıdurma siyasətinə keçən SSRİ rəhbərliyi diplomatiyanın incəliklərini nəzərə alaraq, erməni-qriqorian kilsəsi amilini diqqətə almışdı. İ.Stalin 1945-ci il aprelin 19-da Moskvada erməni-qriqorian kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Çorekçyanı qəbul edərkən, dünyaya səpələnmiş ermənilərin SSRİ-nin Türkiyədən almaq istədiyi torpaqlarda məskunlaşmalarına erməni-qriqorian kilsəsinin köməklik göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirmişdi¹¹⁴. Görüş zamanı G. Çorekçyan ərizə ilə İ.Stalinə müraciət etmiş, ruhani seminariyasının açılması, kilsəyə Matenadaran kitabxanasının qaytarılması, mətbəənin bərpası, Üçkilsə kilsəsinin spürklə (diaspor) əlaqələrinin genişləndirilməsi, bankda kilsənin valyuta hesabının açılması, bağlanmış kilsə və monastırların fəaliyyətinin bərpa edilməsi xahişini etmişdi. Türkiyəyə qarşı SSRİ-nin apardığı siyasətdə erməni amilindən istifadə etməyin zamanının yetişdiyini diqqətə alan İ. Stalin G. Çorekçyanın xahişini qəbul etmişdi¹¹⁵.

Bu dövrdə SSRİ rəhbərliyi erməni amilinə xüsusi diqqət yetirmiş, Ermənistan SSR-in diplomatik nümayəndəlikləri İran,

¹¹³ Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olmuşu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı, 2016. S.227.

¹¹⁴ Геворгян Паргев. В борьбе за существование / Газета «Армянский Вестник», №9 (56), сентябрь 1993.

¹¹⁵ Yənə orada.

Suriya, Livanda açılmağa başlamışdı. Eyni zamanda iri erməni icmalarının fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə – ABŞ, Fransa və Misirdə SSRİ səfirlikləri nəzdində Ermənistan XKS-in nümayəndəlikləri öz işinə başlamışdılar¹¹⁶. Yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara alan ermənilik Potsdam konfransı ərəfəsində Azərbaycan torpaqlarına olan əsassız iddiaların gerçəkləşməsi üçün hərəkətə keçir. Katalizator rolunu öz üzərinə götürən Q.Arutyunov SSRİ rəhbərliyinin xarici siyasətinin cənub istiqamətləri ilə bağlı planlaşdırılan prosesləri sürətləndirmək məqsədilə 1945-ci il iyunun 6-da Stalinin qəbulunda olur, Osmanlı və Rusiya imperiyalarının 1914-cü il sərhədlərinə uyğun vəziyyətin bərpası məsələsi ilə bağlı məktubla ona müraciət edir¹¹⁷. Bu məsələdə Gürcüstan SSR də öz marağını gizlətmir və Potsdam konfransı öz işini başa çatdırdıqdan sonra 1945-ci il avqustun 18-də Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR Xarici İşlər xalq komissarlıqları hazırladıqları geniş məruzələrdə Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını göstərirlər. Bu məruzələr əsasında SSRİ XİKK “Sovet-Türkiyə münasibətlərinə dair” arayış hazırlayaraq, ərazi məsələsinin həllini kütləvi repatriasiya ilə birgə keçirməyin mümkünlüyünü diqqətə götürüb, layihə hazırlayır. Bu layihəyə görə SSRİ Türkiyədən 26 min kv. km. ərazi istəyirdi. İddia edilən ərazilərin 20,5 min kv.km. Ermənistan SSR-ə, 5,5 min kv.km. Gürcüstan SSR-ə verilməli idi. Arayışda ərazi iddiasının izahı repatriasiya məsələsi ilə bağlanılırdı¹¹⁸.

¹¹⁶ Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов /Вестник НГУ. Серия: История, филология.2011.Том 10, выпуск 1: История. С. 117.

¹¹⁷ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009.

¹¹⁸ Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов /Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2011. Том 10, выпуск 1: История. С.117.

1.8. “Erməni məsələsi” Potsdam konfransından sonra

Potsdam konfransında SSRİ Türkiyədən ərazi əldə edə bilmir. “Erməni məsələsi”ni canlandırmağa çalışan erməniliyin Türkiyəyə qarşı məkrli planları pozulsa da, cərəyan edən prosesləri səngitməmək üçün kilsə – partiyalar – erməni lobbisi tandemi öz aktivliyini dayandırmır və məqsədinə çatmaq üçün nəzər-diqqəti yenidən tarixi Azərbaycan torpaqlarına yönəldir. Antiazərbaycan kampaniyasının önündə gedən Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov 1945-ci il oktyabrın 27-də yenidən İ. Stalinin qəbulunda olur. Görüş zamanı Potsdam konfransının nəticələrini diqqətə çəkən İ.Stalin bildirir ki, Sovet İttifaqı Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmədiyindən “erməni məsələsi” də gündəmdə qalmaqdadır. Bununla da erməni amilinin SSRİ üçün önəmli olduğunu Q.Arutyunova bildirir. Öz növbəsində erməniliyin mövqeyini İ.Stalinin diqqətinə çatdıran Q.Arutyunov 300 mindən artıq erməninin Ermənistan SSR-ə can atdığını deyir və Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələlərinin ermənilərin xeyrinə həll olunmasını xahiş edir¹¹⁹.

Bu zaman Q.Arutyunov belə bir tarixi həqiqəti unutmuşdu ki, nə Qarabağ, nə də Naxçıvan erməni xalqının tarixi ilə bağlı olmuş, ermənilər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda allohton əhali olmuşlar. Belə ki, etnik mənşəyi, dili, antropologiyası Qafqazla bağlı olmayan ermənilərin tarixən nə Qarabağa, nə də Naxçıvana heç bir aidiyyəti olmamış, yuxarıda göstərdiyimiz kimi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyası işğal etdiyi Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarında özünün siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək məqsədilə xristian elementləri, o cümlədən erməniləri ölkəyə kütləvi şəkildə köçürmüşdü. 1828-1830-cu illər ərzində İran və Osmanlı dövlətlərindən 120 minə yaxın

¹¹⁹ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009

erməni İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilmiş, tarixin sonrakı mərhələlərində ermənilərin ölkəyə köçmələri davam etmiş və XX əsrin əvvəlləri üçün erməni-qriqorianların çəki yükü ölkə əhalisinin etnik nomenklaturasında 32,8%-ə çatmışdı. Halbuki XIX əsrin birinci otuzilliyində erməni-qriqorianların^{XIII} çəki yükü ölkədə 9,37% təşkil edirdi¹²⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta əsrlərdən özlərinin dövlətçiliyini itirmiş, “vətən” axtarışında olan ermənilər erməni-qriqorian kilsəsinin ətrafında birləşərək, bölgədə baş verən demoqrafik dəyişikliklərdən istifadə etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdular. Onlar XX əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan məkanında dövlətlərini qurmaqla kifayətlənməmiş, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını davam etdirərək qondarma «Dağlıq Qarabağ» problemini Vətən tarixinə gətirmişlər. Lakin tarixi reallıq onu göstərir ki, Qarabağ bir anlayış kimi heç bir zaman axarında «dağlıq» və «düzənlik» məfhumlarına bölünməmişdir. Bu problemi araşdıran Azərbaycan tarixçisi V.Piriyev öz tədqiqatlarında F.Rəşid əd-Dinin «Mükatibat» əsərinə istinad edərək göstərmişdi ki, Qarabağ “Arranın daxilində dağlıq və dağətəyi sahələrini birləşdirən vahid ərazidən ibarət olmuşdur”¹²¹. Tarixin sonrakı mərhələsində Aran torpağı Qarabağ adlanmağa başlayır ki, bu da ilk dəfə Hülakülər dövlətinin görkəmli nümayəndəsi Rəşid-əd-Dinin əsərində göstərilir. Bu, türk mənşəli toponim olub, açılması aşağıdakı kimi başa düşülməlidir: «qara» sözü – qitə, ölkə, böyük vilayət; «bağ» – məhsul, bolluq. Deməli, Qarabağ - böyük, geniş və abad əyalət kimi qəbul edilməlidir. Bu problemi öyrənən V.Piriyev mənbələrə istinad edərək göstərmişdi ki, tarixi Qarabağ ərazisi Araz çayından başlayaraq şimali-qərb istiqamətində uzanmış və Beyləqandan tutmuş Zəyəm-

¹²⁰ Вердиева Х. Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XXвв.) Историко-демографическое исследование (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку, 2016. С. 320.

¹²¹ Piriyev Vaqif. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002. S.100.

çaya kimi olan əraziləri əhatə etmişdir¹²². Lakin erməni əfsanələrinin mənşəsinə qurtulmayan erməni kommunistlər və ilk növbədə Q.Arutyunov İ.Stalinlə görüşdən sonra ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırır. O, ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkova müraciət edərək heç bir elmi, tarixi əsası olmadan bildirir ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi guya sosial-iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycan SSR-lə deyil, Ermənistan SSR-lə bağlıdır. Mərkəzdə bu məsələyə dərhal münasibət bildirilir və Moskvanın nümayəndəsi – ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkov Azərbaycan K(b) MK-nın 1-ci katibi Mircəfər Bağırova yazdığı 28 noyabr 1945-ci il tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı ermənilərin istəyini göstərir və onun rəyini bilmək istəyir¹²³.

M.Bağırov öz növbəsində K.M.Malenkova 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab məktubunda Ermənistan SSR rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığını göstərir və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tarixi torpağı olduğunu əsaslı dəlillərlə sübut edir. Məktubda M.Bağırov bildirirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşa istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağ vilayəti o halda Ermənistan SSR-ə verilə bilər ki, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-lə həmsərhəd və əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edən Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonları bütövlüklə Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın¹²⁴. Bu təklifə nə mərkəzi hakimiyyət, nə də Ermənistan SSR rəhbərliyi razı oldu, çünki bu halda tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış uydu-rulma “erməni dövləti” mexaniki olaraq ləğv edilərdi. Bu sənədin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sovet hakimiyyəti dövründə

¹²² Pirişev Vaqif. Göst. əsər. S. 100.

¹²³ ARP II SSA. F.1. Siy.31. Sax. v.186a.V.3.

¹²⁴ ARP II SSA. F.1. Siy.31. Sax. v.186a.V.5.

ilk dəfə olaraq Azərbaycan SSR rəhbərlərindən M.Bağirov itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları problemini önə gətirir və K.M.Malenkova cavab məktubunda nəinki Ermənistan SSR-dən tarixi Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılması məsələsini önə gətirir, eyni zamanda Gürcüstan SSR və RSFSR-ə verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını qətiyyətlə tələb edir¹²⁵.

1.9.“Soyuq müharibə”nin əvvəllərində ”erməni məsələsi”

M.Bağirovun ölkənin ərazi bütövlüyü ilə bağlı qəti mövqeyi erməniliyi dayandırmadı. “Erməni məsələsi”ni səngitməmək üçün Ermənistan SSR rəhbərliyi bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirir, özlərinin domenini, Fəratətərafı məkanı unudan Ermənistan SSR rəhbərliyi erməni lobbisi ilə tandemdə çıxış edərək, dünyaya səpələnmiş erməniləri tarixən onlara aid olmayan torpaqlara – İrəvan məkanına yığmaq məqsədilə 1945-ci ilin noyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası ilə bağlı layihə hazırlayır. Bu dövrdə “erməni məsələsi”nə pozitiv münasibət göstərən SSRİ rəhbərliyi xarici ölkələrdən ermənilərin Ermənistan SSR-ə gətirilməsi haqqında qərar verir və bu layihə əsasında 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalin və XKS-nin işlər müdiri M.Smirtyakov 4 bənddən ibarət 2947 saylı “Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktik tədbirləri haqqında” qərar qəbul edir. Bu qərar da deyilirdi: ”Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistanına gəlməsi barədə müraciətləri və Ermənistan SSR-in rəhbər orqanlarının vəsatətini nəzərə alaraq Ermənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinə xaricdən gəlmək istəyən

¹²⁵ ARP II SSA. F.1. Siy.31. Sax. v.186a.V.5.

ermənilərin gətirilməsinin təşkil olunmasına icazə verilsin”¹²⁶. 1946-cı il fevralın 22-də bu qərar ÜK(b)R MK-nın Siyasi Bürosunda təsdiq edildi. 1946-cı il fevralın 22-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalin xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi üçün praktik tədbirlər haqqında sənəd imzaladı. Bu fərmana əsasən, köçürülmənin həyata keçirilməsi üçün Bolqarıstan, Yunanıstan, İran, Rumıniya, Suriya və İraqda fəaliyyət göstərən SSRİ səfirliklərinin birinci və ikinci katibləri məsul şəxslər vəzifəsinə təyin edildilər. 1946-cı il martın 1-də Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti öz nümayəndələrini bu ölkələrə göndərdi¹²⁷.

Göstərmək lazımdır ki, bu fərman verilməmişdən öncə ABŞ-dakı erməni lobbisi hərəkətə keçir. “Ermənilərə ədalətli münasibət uğrunda Amerikanın mübarizə komitəsi” hələ 1946-cı il fevralın 1-də BMT-nin ABŞ nümayəndəliyinə göndərdiyi müraciətində bildirirdi ki, “Amerikanın erməni milli şurası” ermənilərin repatriasiyasını və Şərqi Anadolu torpaqlarının verilməsi qərarını müdafiə edir və eyni zamanda göstərirdi ki, ABŞ prezidenti Vilsonun Şərqi Anadolu torpaqlarının ermənilərə verilməsi qərarı həyata keçməlidir¹²⁸.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1946-cı il 22 fevral fərmanı verildikdən sonra isə ABŞ erməni lobbisi daha da aktivləşir və 1946-cı il mayın əvvəllərində “Amerikanın erməni milli şurası”nın Filadelfiya bölməsinin sədri Şaxinyan bildirir ki, “Filadelfiyanın 10 minlik erməni koloniyası Şərqi Anadolu torpaqlarının Ermənistana birləşdirilməsi proqramını yekdilliklə müdafiə edir”¹²⁹.

¹²⁶ Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olmuş kimi(1920-1994-cü illər). Bakı, 2016. S.230.

¹²⁷ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009.

¹²⁸ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 6 февраля 1946 г.

¹²⁹ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 15 мая 1946 г.

Yaranmış vəziyyətdə “Ermənilərə ədalətli münasibət uğrunda Amerikanın mübarizə komitəsi” və “Amerikanın erməni milli şurası” təşkilatları tək-cə müraciətlərlə kifayətlənmirlər. Bu təşkilatlar ABŞ ictimaiyyətinin diqqətini “erməni məsələsi”nə cəlb etmək məqsədilə 1946-cı il aprelin 28-də Nyu-York şəhərində mitinq təşkil edir və mitinqdə qəbul etdikləri qətnamədə bildirirlər ki, ermənilərin Ermənistan SSR-ə qayıtmaları yalnız Şərqi Anadolu vilayətlərinin verildiyi təqdirdə mümkündür və ABŞ erməniləri BMT-nin “erməni məsələsi”ni tezliklə həll etməsinə inanırlar¹³⁰. Analoji tələblə “Livanın erməni milli şurası” çıxış etmiş və 1946-cı il mayın 15-də BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına teleqram göndərərək, “erməni məsələsi”nin müsbət həllini tələb etmişdi¹³¹.

ABŞ-in erməni lobbisi bu məsələdə özünün birliyini nümayiş etdirir və 1946-cı ilin mayında ABŞ-in 16 erməni təşkilatı BMT-nin Baş katibi Trüqve Liyə müraciət edərək, “erməni məsələsi”nin Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə salınmasını diqqətə çatdırırlar. Onlar bildirirlər ki, dünyaya səpələnmiş ermənilər Qarsı, Ərdəhanı, Ərzurumu, Trabzonu, Bitlisi və Vanı Ermənistan SSR-ə verməyi tələb edirlər¹³². Bu zaman ABŞ-in siyasi dairələrinin bir sıra nümayəndələri erməni lobbisinin tələblərini dəstəkləyirdilər. Bu istiqamətdə Kaliforniya ştatı xüsusilə seçilirdi. Belə ki, “Ermənilərə ədalətli münasibət uğrunda Amerikanın mübarizə komitəsi”nin və “Amerikanın erməni milli şurası”nın Türkiyəyə olan ərazi tələblərini ABŞ-in Kaliforniya ştatından Demokratlar Partiyasından olan senator Dauni və Kaliforniya ştatından Nümayəndələr Palatasının üzvü respublikaçı Girxard da müdafiə etmiş və sonuncu bildirmişdi ki, “erməni

¹³⁰ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 1 мая 1946 г.

¹³¹ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 17 мая 1946 г.

¹³² Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 9 мая 1946 г.

məsələsi”nin bu istiqamətdə həlli ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas prinsiplərini təşkil etməlidir¹³³.

Erməni lobbisinin irəli sürdüyü tələblərə paralel olaraq, dünyaya səpələnmiş ermənilər 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ XKS-in “Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktik tədbirləri haqqında” qəbul etdiyi qərarına əsaslanaraq 1946-cı ilin yazından başlayaraq Ermənistan SSR-ə üz tuturlar. Bu prosesi sürətləndirmək üçün Ermənistan SSR rəhbərliyi xüsusi cəfəşanlıq göstərmiş, Ermənistan SSR XKS-in nümayəndəsi Nazaryan 1946-cı ilin aprelinde erməni diasporu qarşısında sosializmin üstünlüklərini təbliği üçün Suriyaya ezam edilmişdi¹³⁴.

Erməniliyin göstərdiyi səylər öz nəticəsini verir. Dünyanın müxtəlif nöqtələrindən Ermənistan SSR-ə üz tutan erməni karvanları yola düşür. Belə ki, 1946-cı il iyunun 27-də Dəməşq və Beyrutdan 1.806 erməni “Transilvanya” gəmisi ilə Batum limanına gəlir¹³⁵, daha sonra 1946-cı il iyulun 28-də Bolqarıstandan 789 erməni Ermənistan SSR-ə gəlir. Onlardan 255 nəfər İrəvanda, 324 nəfər Leninskanda (Gümrü), 178 nəfər Kirovakanda (Böyük Qarakilsə), 32 nəfər Oktemberiyanda (Sərdarabad) məskunlaşırlar¹³⁶.

Bu zaman erməni lobbisi Avropa ölkələrində də öz fəallığı ilə seçilirdi. “Ermənistan cəbhəsi” təşkilatı 1946-cı il iyulun 19-da Rumıniyanın paytaxtı Buxarestdə 1.100 erməniyə SSRİ-yə giriş üçün icazə diplomları verilməsi zamanı xeyli cəfəşanlıq göstərmiş¹³⁷ və Rumıniyadan 1.742 nəfərdən ibarət ilk erməni karvanı 1946-cı ilin

¹³³ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 6 июня 1946 г.

¹³⁴ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 25 апреля 1946 г.

¹³⁵ Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009.

¹³⁶ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 30 июля 1946 г.

¹³⁷ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 23 июля 1946 г.

əvvəllərində Ermənistan SSR-ə çatmışdı¹³⁸. Erməni karvanları ərəb ölkələrindən də gəlirdi. 1946-cı il sentyabrın 19-da Ermənistan SSR-ə getmək üçün “Vyacheslav Molotov” gəmisində 2.427 erməni Suriya və Livandan Batuma gəlmişdi¹³⁹.

Sonrakı iki ildə də erməni karvanları Ermənistan SSR-ə üz tutsa da, lakin gözlənilən nəticə əldə edilməmişdi. Belə ki, 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50.900 erməni immiqrasiya etmişdi¹⁴⁰. 1947-ci il üçün isə Ermənistan SSR-ə 63 min erməninin immiqrasiyası nəzərdə tutulmuşdusa da, praktiki olaraq Ermənistan SSR-ə 35,4 min erməni gəlmişdi. 1948-ci il iyun ayının göstəricilərinə görə SSRİ-yə xaricdən 86.346 erməni qayıtmışdı. Bu göstəricilər isə Q.Arutyunovun 1945-ci il oktyabrın 27-də İ.Stalinin qəbulunda bildirdiyi kimi “300 mindən artıq erməninin Ermənistan SSR-ə can atdığı” proqnozu ilə üst-üstə düşmürdü. Onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, 1947-1948-ci illər repatriantlarının 2/3 hissəsi Livan, Suriya, Kipr, İran və Yunanıstandan gələnlər idi. Repatriantlar sırasında Türkiyədən, Fransadan, Misirdən, Bolqarıstandan, Rumıniyadan gələnlər də var idi¹⁴¹.

¹³⁸ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 11 августа 1946 г.

¹³⁹ Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 21 сентября 1946 г.

¹⁴⁰ Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S. 161.

¹⁴¹ Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов. /Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2011. Том 10, выпуск 1: История. С. 118.

1.10. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların yerləşdirilməsi və onların aqibəti

İkinci dünya müharibəsində Hitler Almaniyasını və Yaponiyanı məğlub edən müttəfiqlər tez bir zamanda Qərblə Şərqlə arasında siyasi-ideoloji, iqtisadi və yarımhərbi qarşılıqlı yaratdılar. Yaranmış vəziyyət beynəlxalq leksikona “soyuq müharibə” ifadəsini 1947-ci ildə gətirsə də, artıq 1946-cı il martın 5-də U.Çerçilin ABŞ-ın Fulton Universitetində etdiyi çıxışında söylədiyi Şərqlə kommunist ideologiyasının Qərbə nüfuzunun qarşısını almaq üçün onlar arasında “dəmir pərdə” asılmasının labüdlüyü fikri “soyuq müharibə”nin başlanğıcını qoymuşdu. İkinci dünya müharibəsinin nəticələrinə görə ərazisini genişləndirən, sosializmi bir dövlət çərçivəsindən siyasi sistemə çevirən SSRİ kapitalizm dünyasının təsəvvürünə gətirə bilməyəcəyi dərəcədə qüvvətlənmişdi. Yaranmış vəziyyətdə beynəlxalq aləmdə SSRİ-nin nüfuzunun artması prosesini dayandırmaq məqsədilə Qərb dövlətləri və ilk növbədə ABŞ əməli tədbirlərə əl atdı. 1947-ci il martın 12-də tarix səhnəsinə “Trumen doktrinası” daxil oldu. Bu doktrina SSRİ-nin və kommunizmin “qarşısının alınması və geri oturdulması” ideyasını ABŞ-ın dövlət səviyyəsinə qaldırdı və müharibədən zəif çıxmış dövlətlərə və ilk növbədə Yunanıstan və Türkiyəyə yardım təklif olundu. 1947-ci il iyulun 12-də Ankarada ABŞ ilə Türkiyə arasında “Trumen doktrinası” çərçivəsində Türkiyəyə maddi yardım göstərilməsi haqqında müqavilə imzalandı. “Marşall planı” əsasında ABŞ və Türkiyə arasında 1948-ci il iyulun 4-də bağlanan müqavilə ilə ABŞ kapitalının ölkəyə axını daha geniş miqyas aldı. Bu zaman ABŞ hakim dairələri Türkiyəyə verdiyi önəmli gizlətmir, bu ölkənin strateji-coğrafi mövqeyinin ABŞ üçün dəyərli olduğunu vurğulayaraq bildirirdilər ki, Türkiyənin strateji darvazaları olan

Dardanel boğazı Qara dənizə çıxışdır¹⁴². Bu “strateji darvazanı” hərbi cəhətdən qüvvətləndirmək üçün 1947-ci ildə ABŞ Türkiyəyə 100 milyon dollar maliyyə ayırır. 1948-ci ilin fevralında isə ABŞ Senatı Türkiyəyə 125 milyon dollar ayrılmasını təsdiq edir¹⁴³. Yaranmış vəziyyətdə bölgədə qarşıdurmanı daha da dərinləşdirməmək üçün SSRİ Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmək məcburiyyətində qalır. Öz növbəsində ermənilik də özünün xülyalarından, Şərqi Anadolu vilayətlərinə olan iddialarından əl çəksə də Azərbaycanın tarixi torpağı – İrəvan məkanında etnik təmizləmə aparmaq planını gündəmə gətirə bilər. Moskvanın razılığı və xeyir-duası ilə Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlanır. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi¹⁴⁴. Bu qərara görə 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər “kəndçülük prinsipinə əsasən” Azərbaycan SSR-ə köçürülməli idi. Qərarın on birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaldıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistan SSR ərazisinə köçürülən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsin¹⁴⁵. Bu prosesin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün SSRİ Nazirlər Soveti 1948-ci il 10 mart tarixli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərarı ilə konkret tədbirlər planı hazırladı. Qərarla göstərilirdi ki, bu sənəd “SSRİ Nazirlər Sovetinin

¹⁴² Данциг Б. Турция. Москва, 1949. С.303.

¹⁴³ Данциг Б. Турция. Москва, 1949. С. 304-305.

¹⁴⁴ АРР II ССА, F.1. Сп.33. Сак. v.227.V.14.

¹⁴⁵ АРР II ССА, F.1. Сп.33. Сак. v.227.V.14.

1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir”¹⁴⁶. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli qərarında köçürülmə ilə bağlı konkret tədbirlər göstərilirdi: Ermənistan SSR-dən köçürülən əhali əsas istehsal vasitələrini: kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu vasitələrini, ev heyvanlarını və s. apara bilərdi¹⁴⁷. Eyni zamanda o dövrə aid faktiki materiallar Ermənistan SSR-də boşaldılmış azərbaycanlı kəndlərində xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu göstərir və bunun üçün İ.Stalinin razılığı istənilirdi¹⁴⁸. Beləliklə, göstərilən dəlillər SSRİ Nazirlər Sovetinin yuxarıda verilən iki qərarının mahiyyətini – əzəli Azərbaycan torpaqlarında, İrəvan məkanında etnik təmizləmənin aparılmasını təsdiqləyir. 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən planlı və mütəşəkkil şəkildə Azərbaycan SSR-ə 2.378 təsərrüfatın, 11.244 nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Köçürülmə Ermənistan SSR-in geniş məkanını: Artaşat, Basarkeçər, Üçkilsə, Noyamberyan (Barana), Oktomberyan (Sərdarabad), Beriya, Zəngibasar, Ararat rayonlarını və İrəvan şəhərini əhatə etmişdi¹⁴⁹. Köçürülənlər sırasında Ermənistan SSR-in iki iri azərbaycanlı kəndinin əhalisi – Noyamberyan rayonunun Ləmbəli kəndindən 1.179 nəfər və Zəngibasar rayonunun Mehmandar kəndindən 1.410 nəfər var idi¹⁵⁰. Ermənistan SSR-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəsi Mürsəl Məmmədov bu iki iri kəndin kolxozçularının Azərbaycan SSR-də yerləşdirilməsinin 1948-ci il planına salınmasının məqsədəuyğun olmadığını göstərsə də Mərkəz bu təkliflə razılaşmayaraq, bildirmişdi ki, bu iki kəndin köçürülməsi xalq təsərrüfatının inkişafı üçün əhəmiyyət daşıyır¹⁵¹. 1948-ci ilin planına görə İrəvan şəhərindən də

¹⁴⁶ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.21.

¹⁴⁷ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.21.

¹⁴⁸ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.1.

¹⁴⁹ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.7.

¹⁵⁰ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.3.

¹⁵¹ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.227.V.3.

kiçik bir qrup azərbaycanlı – 295 ailə Azərbaycan SSR-ə köçürülməli idi¹⁵². İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlılar Abşeron kəndlərində yerləşdirilsələr də digər köçürülənlər Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında yerləşdirilmişdilər¹⁵³.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarların icrası ilə bağlı SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini K.M.Malenkova müraciət edərək, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhali üçün yaşayış şəraitinin və ümumiyyətlə məişət şəraitinin olmamasını, mənzillərin yoxluğunu, sanitariya-profilaktik müəssisələrin hazırlanmamasını göstərərək, 1949-cu il köçürülmə planında dəyişiklik edilməsini xahiş edir. Eyni zamanda, bu müraciətdə köçürülənlərin sayının 15.000-dən artıq nəzərdə tutulmaması, Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından köçürülən azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə SSRİ Nazirlər Sovetinin icazə verilməsi xahiş edilir, 1947-ci il 23 dekabr qərarında göstərilən güzəştlərin “şamil edilməsinin məqsədə müvafiq olması” qeyd edilir¹⁵⁴. Belə ki, Zərdab, Əli-Bayramlı (Şirvan), Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir (Tərtər), Salyan, İmişli, Saatlı, Yevlax, Ucar, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan) rayonlarında yerləşdirilmiş Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılar təkcə məişət şəraitsizliyindən deyil, eyni zamanda yoluxucu xəstəliklərə də düşər olub, məhv olurdular¹⁵⁵. Lakin bu və sonradan Azərbaycan SSR rəhbərliyi tərəfindən hazırlanan digər müraciətlər Mərkəz tərəfindən qəbul edilməmişdi.

¹⁵² ARP II SSA, F.1. Siy. 33. Sax. v.227.V.4.

¹⁵³ ARP II SSA, F.1. Siy. 33. Sax. v.227.V.12.

¹⁵⁴ Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.164.

¹⁵⁵ Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018. S.165.

Göstərmək lazımdır ki, köçürülənlərin sosial və məişət problemlərinə vaxtında diqqət yetirilmirdi. Nazim Mustafa “İrevan şəhri. Türk-İslam varlığı nasıl yox edildi” adlı kitabında qeyd etmişdir ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən zorla köçürülən 8.110 ailədən sadəcə yaşayış evləri ilə 3.232-si təmin olunmuşdu¹⁵⁶. Bunun nəticəsi idi ki, 1950-ci ildən başlayaraq Kür-Araz ovalığından əhalinin bir hissəsi Ermənistan SSR-ə – öz tarixi torpaqlarına qayıtmağa başlamışdı. Deportasiya olunanların digər bir qismi isə Azərbaycan SSR hökumətinə və Mərkəzə şikayət məktubları göndərir və onlara olan diqqətsizlikdən, qeyri-insani münasibətdən söz açırdı. Lakin onların şikayət və tələblərinə cavab verən tapılmırdı. Növbəti ildə köçürülənlərin sayı azalmış və planda nəzərdə tutulan 1.100 təsərrüfat əvəzinə 909 təsərrüfat köçürülmüşdü¹⁵⁷. Lakin köçürülən azərbaycanlıların məişət şəraiti ağır olaraq qalırdı. Belə ki, tikilən, təmir edilən və bərpa edilən evlərin sayı köçürülən əhalinin tələbatını ödəmirdi. Bu ağır vəziyyət sonrakı illərdə də dəyişməmişdi. 1951-ci ildə planda nəzərdə tutulan 5.000 ev əvəzinə 3.704 ev hazırlanmış, 1952-ci il üçün isə ümumilikdə 6.783 ev köçürülənlərin istifadəsinə verilmişdi və yaranmış şəraitdə 2.000 ailə evsiz qalaraq, köçürüldükləri rayonlarda kolxozçuların evlərində müvəqqəti olaraq məskunlaşmışdılar¹⁵⁸. Köçürülənlər üçün ən çətini, dözülməzi ondan ibarət idi ki, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dünyaya göz açıb, yaşayan bu insanlar birdən-birə çox isti olan Kür-Araz ovalığına köçürülmüşdülər. Sosial-iqtisadi şəraitin dözülməzliyi və iqlim şəraitinin uyğunsuzluğu ona gətirib çıxarmışdı ki, köçürülənlərin bir hissəsi Ermənistan SSR-ə qayıtmağa başlamış və rəsmi məlumatlara görə 1948-1951-ci illərdə 217 təsərrüfat öz yurdlarına qayıtmışdı¹⁵⁹. Bu proses İ.Stalinin ölümündən sonra daha da sürətlə getməyə başlamışdı. Lakin

¹⁵⁶ Mustafa N. İrevan şəhri, Türk-İslam varlığı nasıl yox edildi. Ankara, 2015. S.102.

¹⁵⁷ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.230.V.10.

¹⁵⁸ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.230.V.10.

¹⁵⁹ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.230.V.11.

azərbaycanlıların geriyyə qayıdışı erməni millətçilərinin Ermənistan SSR-də apardıqları etnik təmizləmə siyasətini dayandıra bilmədi. Belə ki, erməni millətçilərinin məkrli siyasəti nəticəsində Ermənistan SSR-in Vedi, Keşişkənd rayonlarının azərbaycanlı əhalisi kütləvi şəkildə Azərbaycan SSR-ə köçürüldü. Vaxtı ilə əhalisinin etnik tərkibinin 72%-i azərbaycanlılardan ibarət olan bu rayonlarda deportasiyadan sonra cəmi 15-17% azərbaycanlı qalmışdı¹⁶⁰. Aştarak, Martuni (Aşağı Qaranlıq), Qarabağlar, Abovyan (Ellər), Üçkilsə və Oktomberyan bölgələrindən köçürülən azərbaycanlılar da geri dönməmişdilər¹⁶¹. 1948-1951-ci illərdə Ararat (Vedi) rayonunun dağlıq hissəsinin bütün kəndləri boşaldılmış, 20.000-dən artıq azərbaycanlı Azərbaycan SSR-ə köçürülmüşdü¹⁶².

Ümumilikdə, 1948-1951-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 37.387 azərbaycanlı köçürülmüşdü¹⁶³. Deportasiya sonrakı illərdə də davam etmiş və 1956-cı il üçün Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına və digər rayonlara köçürülənlərin sayı 58.421 nəfərə çatmışdı¹⁶⁴. Bu problemi tədqiq edən B.Nəcəfov qeyd etmişdir ki, bu göstəriciyə Kür-Araz ovalığına, oradan isə dözülməz iqlim şəraitinə görə dağlıq və dağətəyi rayonlara köçmüş azərbaycanlı-kolkoxçuların sayının aid edilib və ya edilmədiyi məlum olmadığından Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülən azərbaycanlıların sayını dəqiqliklə göstərmək mümkün deyil və bu baxımdan yekun göstəricini yalnız şərti qəbul etmək olar¹⁶⁵.

Beləliklə, 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarların icrası nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların

¹⁶⁰ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. S.155.

¹⁶¹ Mustafa N. İrevan şəhri.Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi. Ankara, 2015. S.102.

¹⁶² Əziz Ələkbərli. Qədim türk-oğuz yurdu – Azərbaycan. Bakı, 1994. S.71.

¹⁶³ ARP II SSA, F.1. Siy.33. Sax. v.230. V. 10.

¹⁶⁴ Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə. Bakı, 2006. S.208.

¹⁶⁵ Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə. Bakı, 2006. S.208.

sayı kəskin şəkilsə azalsa da erməni millətçilərinin xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistan SSR-də toplamaq planı onların gözlədikləri nəticəni vermədi. Belə ki, kənd təsərrüfatından uzaq olan erməni-miqrantlar rayonlarda deyil, əsasən İrəvan və İrəvanətrafi ərazilərdə yerləşdilər. İstisna olaraq, İrandan gələn ermənilərdən 25-30 ailə Qafana göndərilə də onlar da təcridən İrəvana köçdülər. Bu məsələ sonralar Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar plenumunda müzakirə edilmiş və göstərilmişdi ki, 1948-1953-cü illər deportasiyası zamanı 476 azərbaycanlı kəndi istifadəsiz qalmış, xaricdən gələn ermənilər bu kəndlərdə yerləşməmişdilər¹⁶⁶. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində deportasiyanın nəticələrini təhlil edən erməni millətçiləri etiraf etmişdilər ki, “azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar boşaldılan torpaqlardan və mənzil fondundan xaricdən gələn erməni kəndlilərinin yerləşdirilməsi üçün istifadə edilməmişdi”¹⁶⁷.

1948-1953-cü illərdə öz tarixi torpaqlarından köçürülən, Ermənistan SSR-dən deportasiya olunmuş azərbaycanlıların yaşadığı faciəyə bu günə qədər beynəlxalq miqyasda hüquqi qiymət verilməmiş, bu akt etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməmişdir. İrəvan məkanında yaşayan soydaşlarımızın faciəsinə düzgün qiymət ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir. O, 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamış və XX əsrin ortalarında Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin mürtəce mahiyyətini respublika və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. S. 156.

¹⁶⁷ Yenə orada

¹⁶⁸ <http://1905.az/1948-1953-cu-ill%C9%99rd%C9%99-q%C9%99bi-az%C9%99rbaycan-torpaqlarından-deportasiya-2/>

II FƏSİL

XX ƏSRİN SONLARINDA QONDARMA “DAĞLIQ QARABAĞ” PROBLEMİNİN NÖVBƏTİ FAZASINDA ERMƏNİSTAN SSR-də ETNİK TƏMİZLƏMƏ

2.1. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi XX əsrin sonlarında

Tarixin heç bir dönəmində “düzən” və “dağlıq” hissələrə bölünməyən Qarabağı erməni millətçiləri bolşeviklərin köməyi ilə böldülər. Belə ki, onlar Qarabağın dağlıq hissəsində 1923-cü il iyulun 7- də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılmasına nail olaraq, tarixə təhrif olunmuş bir məfhum - Dağlıq Qarabağ anlayışını gətirdilər və gələcəkdə Qarabağın bu hissəsinin Azərbaycandan qoparılması planının birinci mərhələsinə başladılar. 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra da ermənilik özünün əfsanələrindən olan «Böyük Ermənistan» ideyasından əl çəkmir, Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialarını davam etdirməkdən imtina etmirdi. 1964-cü ildə erməni separatçıları SSRİ Ali Sovetinə müraciət edərək, DQMV-də yaşayan ermənilərin iqtisadi vəziyyətinin ağırlığından, Azərbaycan SSR rəhbərliyi tərəfindən onlara edilən “təzyiqlərdən” şikayət edirlər. Lakin SSRİ rəhbərliyi bu müraciəti cavabsız qoyur. Bununla belə antiazərbaycan əhval-ruhiyyəsi ilə yaşayan erməni millətçiləri sakitləşmək istəmir, 1965-ci il aprelin 23-də təşkil olunmuş 400 minlik nümayişdə “Naxçıvan – erməni torpağıdır”, “Dağlıq Qarabağ – bizim torpağımızdır”, “Qərbi Ermənistan Ermənistana birləşməlidir” kimi antiazərbaycan, antutürk

şuarlarla çıxış edirlər¹⁶⁹. Mərkəzin obyektiv mövqeyi İrəvanda başlanmış millətçi hərəkatın qarşısını alsa da ermənilərin anti-azərbaycan hərəkatı yeni bir formaya – petisiyaların hazırlanması mərhələsinə keçir. Həmin ildə Moskvaya 45 min erməninin imzası ilə petisiya göndərilir. Sov.İKP MK Katibliyi erməni millətçilərinin apardığı oyunun təhlükəliliyini anladığından başlanmış erməni hərəkatını dayandırsa da¹⁷⁰ 1965-ci ildən etibarən hər il aprelin 24-ü Ermənistan SSR-də rəsmi olaraq “soyqırımı” günü kimi qeyd edilirdi. Həmin günlər Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar üçün qorxulu gün hesab edilirdi. Şəhərin küçə-bazarlarında ələ keçən azərbaycanlılar döyülür, təhqir edilirdilər¹⁷¹.

Qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin növbəti mərhələsi üçün münbit şərait XX əsrin 70-ci illərində başlamış, 1972-ci ildə “Daşnaksutyün” partiyasının Vyanada keçirilən XX qurultayının qərarında partiyanın mübarizə vasitəsi terror olaraq götürülmüşdü. Bu zamandan etibarən partiyanın əsas hədəfi Türkiyə götürülür və 1975-ci ildən başlayaraq erməni terror təşkilatları, ilk növbədə “Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni məxfi ordusu” Türkiyə diplomatlarına qarşı terror tətbiq edirlər. “Daşnaksutyün” partiyasının 1985-ci ildə Afinada keçirilən XXIII qurultayının təsdiq etdiyi siyasi platformada göstərilirdi ki, partiyanın əsas siyasi məqsədi Naxçıvan, Qarabağ, Axalkalak torpaqları daxil olmaqla azad Ermənistan yaradılması və Vilson Memorandumunun 12-ci maddəsində göstərilən vəzifələr, Türkiyədə yaşayan xalqlara (ilk növbədə ermənilərə-red.) suverenlik və muxtariyyət verilməsidir. Yəni, bu qurultay Azərbaycan torpaqlarına olan əsassız iddiaları ilə bərabər,

¹⁶⁹ Мамедова Х. Армянский сепаратизм в Карабахской области Азербайджана в XX веке. International scientific journal “Law and Politology”/Международный научный журнал “Право и Политология”, № 20, 2012. S.54

¹⁷⁰ Yənə orada. S. 55

¹⁷¹ Xəlilov İ. “Zəngibasar necə dağıldı”. “Vətən səsi” qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991-ci il

Şərqi Anadolu torpaqlarına da ərazi iddiası irəli sürür, Türkiyə Respublikasının ərazi bütövlüyünə qarşı çıxırdı. Bu məkrli siyasəti həyata keçirmək üçün ermənilik ənənəvi təbliğat vasitələrinə əl atır, Qərb ölkələrində “Böyük Ermənistan” ideyasını şüurlara yeritməyə çalışırdı. Belə ki, 1987-ci il noyabrın 18-də Fransanın “Yumanite” qəzetinə müsahibə verəndə M.S.Qorbaçovun yaxın silahdaşlarından olan akademik A. Aqanbekyan bildirmişdi ki, iqtisadçı olaraq, onun fikrincə “Qarabağ Azərbaycandan daha çox, Ermənistanla bağlıdır və ümid edir ki, yenidənqurma və demokratiya dövründə bu problem öz həllini tapacaq”¹⁷².

Akademik A.Aqanbekyanın verdiyi müsahibə və “Daşnak-sutyün” partiyasının XXIII qurultayının təsdiq etdiyi siyasi platforma onilliklərlə Azərbaycan torpaqlarına susamış erməni millətçiləri üçün bir çağırış oldu. 1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq onlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı əsassız iddialarını həyata keçirmək üçün açıq separat fəaliyyətə keçirlər və 1988-ci il fevralın 12-də Xankəndində 200 erməninin iştirakı ilə keçirilən mitinq qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin yeni mərhələsinin başlanğıcı olur. Sovetlər İttifaqı məkanında meydana gəlmiş bu münaqişə ittifaq dağılından sonra avtomatik olaraq iki yeni müstəqil dövlətin – Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının dövlətlərarası probleminə çevrildi.

“Böyük Ermənistan” əfsanəsi ilə beyinləri zəhərlənmiş erməni millətçiləri 1988-ci il fevralın 20-də Xankəndində DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin XX çağırışının növbədənənar sessiyasını keçirdilər. Sessiyanın gündəlik məsələsində “DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetləri qarşısında vəsatət qaldırılması” məsələsi müzakirə olundu. Müzakirə nəticəsində qəbul edilən qərarla

¹⁷² События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, 1989. С.7

göstərilmişdi ki, DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin XX çağırışının növbədənənar sessiyası DQMV zəhmətkeşlərinin (yəni ermənilərin-red.) arzularını nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərindən xahiş edir ki, Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin ümidlərinə anamlı yanaşaraq, bu ərazinin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsini həll etməli və eyni zamanda SSRİ Ali Soveti qarşısında DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsinin müsbət həlli üçün vəsatət qaldırmalıdır¹⁷³. Bundan bir gün sonra, fevralın 21-də Sov. İKP MK “Dağlıq Qarabağda hadisələr haqqında” qərar qəbul etdi. Qərarla regionda milli-ərazi quruluşunun dəyişdirilməsi hərəkətlərinin və tələblərinin millətlərarası münasibətlərə ziyan vurduğu, konstitusiyaya zidd olduğu qeyd edilirdi. Öz növbəsində Azərbaycan KP MK Bürosu 1988-ci il fevralın 22-də həmin qərarı müzakirə edərək vəziyyəti normallaşdırmağı və vilayətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün tədbirlər işləyib hazırlayaraq təqdim etməyi Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinə tapşırırdı¹⁷⁴.

Bu qərarlar yerinə yetirilməmiş Dağlıq Qarabağda ilk qurbanlar verildi. Fevralın 22-də Ağdam-Xankəndi şose yolu ətrafında yerləşən Əsgəran qəsəbəsi yaxınlığında DQMV Xalq Deputatları Sovetinin ayrılma haqqında qərarına etiraz edən dinc azərbaycanlılara silahlı şəxslərin atəş açması nəticəsində iki azərbaycanlı gənc öldürüldü. Ondan öncə isə, fevralın 21-də mənəvi terrora önəm verən erməni ekstremistləri Azərbaycanın qədim şəhəri olan İrəvanda fəaliyyət göstərən məscidi təhqirlərə məruz qoydular¹⁷⁵. Eyni zamanda Ermənistan SSR-də erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı zor tətbiq edir, onları fiziki cəhətdən məhv edirdilər. Belə ki, 1988-ci ilin

¹⁷³ События в Нагорном Карабахе и вокруг него. Баку, 1988. С. 3-4

¹⁷⁴ Yenə orada. S.19

¹⁷⁵ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. S.292

fevralında Ermənistan SSR Qafan rayonunda erməni millətçiləri 1 azərbaycanlı qətlə yetirmişdilər¹⁷⁶.

Bu zaman Ermənistan SSR-dən kütləvi surətdə qovulan azərbaycanlılar əsasən Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə üz tutmuşdular. Yaranmış gərgin vəziyyətdə 1988-ci il fevralın 26-28-də Sumqayıtda təxribat törədildi. İğtişaşlarda 32 nəfər öldürüldü. Onlardan 24-ü erməni, 5-i azərbaycanlı idi. İstintaq materiallarından aydın olur ki, Sumqayıt hadisəsi əvvəlcədən müəyyən millətçi erməni qrupları tərəfindən hazırlanmışdı və öldürülən ermənilər “Qarabağ” təşkilatına pul ödəməyən şəxslər idilər. Törədilən cinayətlərin əsas təşkilatçılarından biri ermənilərin qətli və qadınlarının zorlanması bilavasitə iştirak edən (12 cinayət halında təsdiqi tapılmış) Eduard Qriqoryan olmuşdu. Onun qurbanlarının hamısı erməni idi.

Qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi başlandıqan az sonra erməni millətçiləri məkrli niyyətlərinə çatmaq məqsədilə 1988-ci ilin martında “Krunk” (“Durna”) erməni ekstremist təşkilatını yaratdılar. Bu təşkilatın rəhbəri o dövrdə Xankəndi toxuculuq fabriki partiya təşkilatının sədri R.Koçaryan¹ oldu¹⁷⁷. Qeyd etmək lazımdır ki, “Krunk” təşkilatı SSRİ-də birinci təşkilat idi ki, yenidənqurma dövründə siyasi mübarizə vasitəsi kimi tətillərdən istifadə etmişdi¹⁷⁸. Yarandığı dövrdən başlayaraq, antiazərbaycan ruhlu vərəqələr yayan “Krunk” təşkilatı DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsi tələbi ilə çıxış edirdi¹⁷⁹.

Bu dövrdə Ermənistan SSR-də “Qarabağ” komitəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu komitənin aktiv üzvləri sırasında SSRİ EA-nın akademiki V.A.Ambarsumyan, Ermənistan SSR EA-nın akademiki S.A.Ambarsumyan, Qarabağ separatçılarının liderlərindən olan Zori

¹⁷⁶ Siyasi tarix. Göst. əsər. S. 292.

¹⁷⁷ Томас де Ваал. Чёрный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2014. S. 80

¹⁷⁸ Томас де Ваал. Göst. əsər. S. 80

¹⁷⁹ ARP II SSA. F.11158. Siy.1. Sax.vah.53. V.7

Balayan, millətçi Silva Kaputikyan və başqaları vardı. Bu komitə ilkin dövrdə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən ayrılmasını məqsəd olaraq qarşıya qoymuş, DQMV-nin Ermənistan SSR ilə birləşməsini irəli sürmüşdü¹⁸⁰. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün “Qarabağ” komitəsi müxtəlif layihələr hazırlamışdı. Bu layihələrə görə SSRİ rəhbərliyi DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşməsi tələbini qəbul etməyəcəyi halda, o zaman Qarabağ erməniləri SSRİ-nin tərkibindən çıxmalı və bundan sonra Ermənistan SSR-in tərkibində olmaq şərti ilə yenidən SSRİ-nin tərkibinə daxil olmaq üçün SSRİ Ali Sovetinə müraciət etməli idilər. Bu layihənin baş tutmayacağı təqdirdə daha bir avantürist plan əsasında hərəkət etmək nəzərdə tutulurdu. Belə ki, SSRİ Konstitusiyasına görə DQMV öz müqəddəratını müstəqil həll etmək hüququna malik olmadığından, belə bir səlahiyyətlərə malik Ermənistan SSR özü DQMV-nin tərkibinə daxil olduğunu bəyan etməli və ərazi iddialarını davam etdirməli idi¹⁸¹. Bu ideyanın ilhamvericilərindən biri Silva Kaputikyan idi. O, erməni millətçilərinin məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün özünün yeni avantürist planını irəli sürmüşdü. Belə ki, Silva Kaputikyan 1988-ci il mayın 24-də «Новое русское слово» qəzetində dərc etdirdiyi “Açıq məktub”unda göstərmişdi ki, əgər DQMV Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil ola bilmirsə, o zaman Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmalıdır¹⁸². Bu məktubun dərc edilməsindən öncə Silva Kaputikyan “Qarabağ” komitəsinin üzvləri ilə birgə erməni-pərəst siyasət yeridən Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun qəbulunda olmuş və ondan dəstək istəmişdi¹⁸³.

¹⁸⁰ Томас де Ваал. Чёрный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2014. S.81

¹⁸¹ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. Səh.291

¹⁸² События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, 1989. S. 38

¹⁸³ Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. Səh.291

DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşməsi planının müəlliflərindən biri uşaq yaşlarında Suriyadan Ermənistan SSR-ə köçmüş Levon Ter-Petrosyan idi ki, onun atası Suriya Kommunist Partiyasının yaratıcılarından olmuşdu. “Qarabağ” komitəsinin liderlərindən olan Ter-Petrosyan hadisələrin gedişatı prosesində Ermənistan SSR-in müstəqilliyi məsələsini irəli sürmüşdü¹⁸⁴. Özünün siyasi baxışlarına görə qərbyönlü olan Ter-Petrosyan qarşıya qoyduğu məqsədi göstərəkən, Qərblə sıx əlaqədə olduğunu gizlətmirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, komitənin adı “Qarabağ” adlansa da, lakin onun siyasi maraqları Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsi ilə bitmir, son məqsəd olaraq Ermənistan SSR-in müstəqilliyini, yəni SSRİ-dən ayrılmasını və eyni zamanda əfsanəvi “Böyük Ermənistan” arzularının reallaşması üçün erməni spürkünün (*diaspor – red.*) birləşməsini götürürdü¹⁸⁵. Beləliklə, Qərbin ideoloji sistemi ilə tandemdə olan ermənilik artıq XX əsrin sonlarında əfsanəvi “Böyük Ermənistan” ideyasının mahiyyətini gizlətmir, tarixən ermənilərə aid olmayan Azərbaycan torpaqlarına özlərinin əsassız iddialarını bildirərək, “domino” üsulu ilə mövcud sistemə qarşı çıxırdı. Ümumiyyətlə, bu, ermənilik üçün yeni bir hal deyildi. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində “erməni məsələsi”ni qəbul etmədiyi üçün Rusiya imperiyasına qarşı açıq mübarizə aparan erməni millətçiləri XX əsrin sonlarında da tarixi təkrarlamaqdan çəkinməmiş və öz məkrli siyasətinin növbəti mərhələsinə keçmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin göstərilən mərhələsinin ilkin dövründə yalnız DQMV-nin Xalq Deputatları Soveti deyil, eyni zamanda Ermənistan SSR Ali Soveti də separat qərarlar qəbul etmişdi. Belə ki, 1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistan

¹⁸⁴ Томас де Ваал. Чёрный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, 2014. С. 81

¹⁸⁵ Томас де Ваал. Göst. əsər. s. 80.

SSR-ə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət edir¹⁸⁶. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1988-ci il iyunun 17-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin bu qanunsuz tələbini rədd etdikdən sonra¹⁸⁷ bu müttəfiq respublikada azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşır. 1988-ci il iyunun 17-20-də İrəvanda “Teatr” meydanında mitinqlərə çıxan millətçi erməni dəstələri avtobuslarla azərbaycanlılar yaşayan Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzinə və eyni zamanda bu rayonun Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqınlar etmiş, minlərlə azərbaycanlı öz evlərindən çıxarılmış, 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı¹⁸⁸.

Erməni özbaşınalığı Azərbaycan SSR-də də yüksələn xətlə getmişdi. 1988-ci ilin yayında erməni separatçıları Dağlıq Qarabağda da aktivliyi artırmış, 1988-ci il iyulun 12-də DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası birtərəfli şəkildə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən çıxması haqqında qərar qəbul etmişdi. Buna cavab olaraq, iyulun 12-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti SSRİ Konstitusiyasının 87-ci maddəsini və Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 114-cü maddəsini, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında” Azərbaycan SSR Qanununun 42-ci maddəsini əsas götürərək DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasının separat qərarını qanunsuz və onun heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığını bəyan edərək ləğv etmişdi¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998. S. 103

¹⁸⁷ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 30 iyun 1988-ci il, №11-12(768-769), maddə 111. S.28-29

¹⁸⁸ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Göst. əsər. S. 103.

¹⁸⁹ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 31 iyul 1988-ci il, № 13 – 14 (770-771), maddə 132. S. 14-15

2.2. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası

Azərbaycan xalqının erməni millətçiliyinə qarşı inadlı mübarizəsi, ölkənin bir çox şəhər və bölgələrində etiraz mitingləri DQMV-ni ələ keçirmək istəyən, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı əsassız iddialarla çıxış edən erməni separatçılarının planlarını pozdu. 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclası DQMV haqqında məsələni müzakirə edərək respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi haqqında qərar qəbul etsə də¹⁹⁰, bu sənəd erməni ekstremizmini dayandırmadı. Artıq qəbul edilmiş bu qərardan sonra erməni radikalları məkrli niyyətlərini gizlətmir, qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin ideya müəlliflərinin İrəvanla bağlılığını göstərir, açıq “kartlarla” oynamağa başlayırlar. Bu zaman İrəvanda keçirilən mitinglərin demokratiya pərdəsi ilə “maskalanan” təşkilatçılarının məqsədləri tam açıqlanır. Belə ki, Qarabağ torpaqlarını ələ keçirə bilməyən erməni millətçiləri İrəvan məkanında etnik təmizləmə siyasətini açıq şəkildə aparmaq xəttini götürür. 1988-ci ilin payızında İrəvanda başlanan mitinglər erməni millətçi hərəkatının növbəti mərhələsinə keçir və azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından – İrəvan məkanından çıxarılmasını məqsəd olaraq götürür. Bu mərhələdə də “Qarabağ” təşkilatı özünün radikallığı ilə seçilir. Belə ki, Ermənistan EA-nın müxbir üzvü, “Qarabağ” hərəkatının liderlərindən olan Rafael Kazaryan mitinqçilər qarşısında çıxış edərkən azərbaycanlıları etnik təmizliyə məruz qoymağa çağırırdı. Nəticədə, hələ 1988-ci il noyabrın ortalarında 80 min azərbaycanlı Ermənistan SSR-i tərk edərək, Azərbaycan SSR-ə üz tutmuşdu¹⁹¹.

¹⁹⁰ Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик, № 29 (2467), 20 июля 1988 года, Ст. 464. С. 20-21

¹⁹¹ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998. S. 105-106

Erməni millətçilərinin ekstremizmi 1988-ci il noyabrın 17-dən etibarən Bakıda başlayan mitinqdən sonra daha da artmışdı. Bu mitinqdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. İrəvan televiziyası həmin gün Bakıda keçirilən mitinqdən reportajlar göstərərək, həmin qətnamənin tələblərini dəfələrlə efiərdə səsləndirmişdi. Həmin günlərdə Ermənistan SSR-də dağıdıcı proseslər sürətlə getmiş və 1988-ci il noyabrın 22-də azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan Ermənistan SSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası çağırılmışdı. Sessiyanın keçirildiyi Opera teatrı binasının qarşısına toplaşan mitinq iştirakçılarının hücumundan sonra Ermənistan SSR rəhbərliyi mitinqçilərin tələbi ilə sessiyanın gedişini dayandırmış, deputatları və rayon rəhbərlərini “qayda-qanunu bərpa etmək” adı altında bölgələə göndərmişdi. Rayon rəhbərlərinə tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistan SSR-i azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyası başa çatdırılsın¹⁹². Bu prosesdə “Qarabağ” komitəsi yenə də dominantlıq edir, deportasiyanı sürətləndirmək üçün elektrik xətlərini kəsdirir, müxtəlif təzyiq vasitələri ilə ərzaq verilməsini dayandırır, təşkil etdikləri “özünümüdafiə dəstələri” dağ yolları ilə rayonları tərk edən azərbaycanlıların köçünü tez-tez atəşə tuturdular¹⁹³.

1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək davam edən deportasiya nəticəsində azərbaycanlıların yaşadığı 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmış, sonuncu azərbaycanlı kəndi – Ermənistan SSR-in Mehri rayonunun Nüvədi kəndi^{II} 1991-ci il avqustun 8-də boşaldılmışdı¹⁹⁴. Nəticədə 200 mindən artıq Azərbaycan türkü, 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycan SSR-ə qovulmuşdular. Deportasiya zamanı

¹⁹² Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998. S. 106

¹⁹³ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Göst. əsər. 106

¹⁹⁴ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Göst. əsər. S.118

erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı zorakılıq tətbiq etmiş, həmin vaxt Quqark rayonunun Vartanlı kəndinin 14 nəfər sakini vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Deportasiya zamanı Quqark rayonunun başqa kəndlərində də Azərbaycan türkləri erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuş və 1989-cu ildə bu cinayətin ilhamvericiləri olmuş Quqark Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi L.Bağdasaryan və RİK sədri S.Kazaryan Ermənistan SSR rəhbərliyinin “liberallığı” nəticəsində yalnız tutduqları vəzifədən azad olunmuşdular¹⁹⁵. Halbuki onlar qatı cinayətkar və cani idilər. Analoji cinayətlər Ermənistan SSR-in Spitak (Hamamlı), Stepanavan (Cəlaləğlu) rayonlarında da baş vermişdi¹⁹⁶. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bu zorakılıq aktları nəticəsində 1988-ci ilin sonlarında Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə qovulan azərbaycanlılardan 216 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Öldürülənlər sırasında 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdı nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfər maşın partladılması nəticəsində, bir nəfər elektrik cərəyanı ilə, bir nəfər suda boğulub öldürülmüş, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşdular¹⁹⁷.

1988-ci il deportasiyası nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlılardan “təmizlənmiş” ərazi təqribən 7,5 min kv. km təşkil edirdi. Bu isə keçmiş DQMV-nin ərazisindən (4,4 min kv. km) təqribən 3 min kv. km artıq idi¹⁹⁸. Lakin erməni millətçilərinin

¹⁹⁵ Vəqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998. S.109

¹⁹⁶ Ələkbərli Əziz. Qədim türk-öğuz yurdu – Azərbaycan. Bakı, 1994. S.14

¹⁹⁷ Arzumanlı Vəqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998. S.113-114

¹⁹⁸ Arzumanlı Vəqif, Mustafa Nazim. Göst. əsər. S. 118

törətdikləri bu qanlı cinayətlər erməni ekstremizmini dayandırmadı. Ətrafa ölüm və qan yayan “erməni sindromu”nun alqoritmləri ilə hərəkət edən erməni millətçiləri əfsanəvi “Böyük Ermənistan” xülyasını Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına reallaşdırmağı qarşıya məqsəd qoyaraq, SSRİ dağılıqdən sonra da Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə davam etmiş və bununla da erməniliyin orta əsrlərdən etibarən uydurduğu “erməni məsələsi”nin həllinə çalışmışlar. Nəticədə, 1988-ci ilin sonlarında Ermənistan SSR-də etnik təmizləmə siyasəti aparan erməni millətçiləri 1991-ci il dekabrın sonlarından etibarən hərbi qarşıdurmaya keçmiş, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə qarşı hərbi müdaxilə etmişdilər.

2.3. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-də Azərbaycanın məhv edilmiş tarixi irsi

Bir millətin tarixini yox etmək üçün onun torpağını işğal etmək və həmin millətə məxsus olan mədəniyyət abidələrini də məhv etmək işğalçı tərəfin qarşısında duran əsas məqsəddir. Tarixdə bir millətin mədəni dəyərlərə sahib olmaması bir millət kimi özünü təsdiq etməməsidir. Mədəni irsi qorumaqla və onu gələcək nəsillərə ötürməklə keçmiş və gələcək arasında bir körpü qurulur. Bu körpünü məhv etmək məqsədilə ermənilik Azərbaycana qarşı etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti aparmaqla bərabər, özünün Vətənimizə qarşı etdiyi əsassız iddiaları əsaslandırmaq üçün orta əsrlərdən etibarən maddi-mədəni irsimizə sahib çıxmış və Azərbaycanın xristian mədəniyyətinə iddialarını bildirmişdir.

Tatev (Sünik) Alban monastırı (IX əsr), Zəngəzur.

Tarixən çoxlaylı, rəngarəng çalarlı mədəni qatlara malik olan polietnik Azərbaycan polikonfessional strukturdan monoteizmə – təkallahlılığa qədər sosial təkamül yolu keçmişdir. Bu təkamül yolunu yaşayan Azərbaycanda eramızın I-II əsrlərində xristianlıq yayılmağa başlamış və Azərbaycanın ən qədim dövlətlərindən olmuş Qafqaz Albaniyasında hökmdar II Urnayr IV əsrin birinci otuzilliyində xristianlığı dövlət dini elan etmişdi. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq, Qarabağda, Şəkiddə, Qax-Balakəndə alban xristian abidələri inşa edilmiş, Zəngəzur və İrəvan məkanında da vənglər, kilsələr, monastırlar salınmışdı. Bunlardan Karbibasar mahalında **Üçkilsə**, **Göy mələkləri məbədi**, Göyçə mahalında **Sivəng**, Zəngəzur mahalında **Tatev**, Talın mahalında **Uzunlar**, Vedibasar mahalında **Aselişad//Xorvirab**, Qırxbulaq mahalında **Avan**, **Putqni**, Əştərək rayonunda **Pirəgən**, **Qırmızıvəng**, **Qarqavəng xristian abidələrini göstərmək olar**¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, 2007. S.10

Göy mələkləri məbədi – Üçkilsə ərazisində, İrəvan – Üçkilsə yolunun 18-ci kilometrliyində, Üçkilsə şəhəri yaxınlığında yerləşən alban xristian məbədi

Uzunlar məbədi — İrəvan məkanının Talın mahalında, sonralar Allahverdi rayonunun (indiki Ermənistan SSR Tumanyan rayonu) Uzunlar kəndi ərazisində orta əsrlərdə inşa edilmiş Qafqaz albanlarına məxsus qədim Uzunlar məbədi. VI yüzilin sonu, VII yüzilin əvvəlləri

Avan bazilikası – İrəvan məkanının Qırxbulaq mahalında, Ellər (12. 10. 1961-ci ildən Abovyan) rayonunun Avan kəndində, İrəvandan Baş Gərnியə gedən yolun üstündə 592 – 598-ci illərdə inşa edilmiş alban xristian məbədi

Bu proses Azərbaycan islam məkanı olduqdan sonra da davam etmiş və bu reallıq Azərbaycan xalqının təkraredilməzliyini, onun müxtəlif konfessiyalara tolerant münasibətini və ölkə olaraq çoxlaylı mədəni qatlara malik olduğunu göstərir. Azərbaycan xalqından fərqli olaraq, erkən orta əsrlərdən etibarən dövlətçiliyini itirmiş ermənilər pərakəndəlik taleyi yaşamış, geniş bir məkana – İkiçay arasından Şərqi Anadoluya, Qarsa, oradan Aralıq dənizi bölgəsinə – Kilikiyaya yayılmış, özlərinə “yeni vətənlər” axtarmışlar. “Vətən” axtarışı zamanı pərakəndə erməniləri öz ətrafında toplayan erməni-qroqorian kilsəsi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qatlarından olan xristian abidələrinə iddialarını mərhələ-mərhələ bildirməyə başlamışdı. Bu iddialar 1441-ci ildən sonra daha da intensiv şəkildə aparılmışdı. Sisdən Üşkilsəyə köçmüş erməni-qriqorian kilsəsi Azərbaycanın tarixi torpaqlarına iddialarını əsaslandırmaq üçün monastır torpaqlarını genişləndirmək məqsədilə köklü əhalidən – Azərbaycan türk-

lərindən Üçkilsə kəndinin torpaqlarını satın alıb, monastırın tərkibinə qatmışdı ki, vətənsiz, torpaqsız ermənilər üçün uydurduğu “erməni məsələsi”ni – “Böyük Ermənistan” əfsanəsini gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarında reallaşdırmaq üçün bir əsas olsun. Bu işdə katolikos X Qriqor (1443-1465) xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, 1461-ci ildə Makulu Səid bəydən 8.040 dinara Üçkilsə kəndinin alınmamış torpaqlarını da satın almışdı²⁰⁰. Həmin vaxtdan erməni-qriqorian kilsəsinin katolikoslarının Üçkilsə monastırı ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarını, kəndlərini pulla alıb monastırın tərkibinə qatması bir ənənəyə çevrilir. Bu proses XVI əsrdə də davam edir və onun təhlükəliliyini Səfəvi əmiri Rəvanqulu xan görür. Bu məsələ ilə bağlı o, 1519-cu ildə Şah İsmayıla yazdığı məktubunda göstərir ki, “Son illər, Beynənnəhreyndən **(İkiçay arasından – red.)** Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa (Qafqaza), bizim torpaqlara gələn ermənilər sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bənnə və dülgərliklə güzəran sürüb farağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerdəyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Üçkilsə kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudluğu təsəvvürünü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsilərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər”²⁰¹.

XVI əsrdə bu erməni təhlükəsini görən Rəvanqulu xan özünün düşüncələrində yanılmamışdı. Məkansız qalan erməni icması üçün yeni ərəzilər axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi orta əsrlərdən

²⁰⁰ Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, 2007. S.11.

²⁰¹ Ələkbərli Ə. Göst. əsər. S.11.

etibarən Azərbaycan torpaqlarına nəzər-diqqətini yönəltmiş, Azərbaycanın maddi-mədəni irsi olan Alban Həvari kilsəsinə sahib çıxmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Əsrlərlə bu siyasəti yeridən erməni-qriqorian kilsəsi XIX əsrin birinci otuzilliyində Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalından sonra “Böyük Ermənistan” uydurması üçün münbit şəraitin yetişdiyinə əmin olaraq, Alban Həvari kilsəsinin irsinə sahib çıxmaq məqsədilə öz dindarlarının bölgədə imperiyanın siyasi hakimiyyətinin sosial bazasını təşkil edəcəyinə Rusiyanı inandıra bilmiş, imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli Fərmanının imzalanmasında özünəməxsus xidmət göstərmişdi. Beləliklə, Alban Həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə nəzarət erməni-qriqorian kilsəsinin ixtiyarına keçdikdən sonra erməni millətçilərinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı əsassız iddialar qaldırmaları üçün münbit bir zəmin yaranmışdı. Eyni zamanda, erməni-qriqorian kilsəsi Rusiya hakim dairələrinin icazəsi ilə 1909-1910-cu illərdə Alban Həvari kilsəsinin arxivlərini məhv edərək Azərbaycanın tarixi irsinə və xalqımızın tarixi yaddaşına böyük zərbə vura bilmiş və öz məkrli siyasətini həyata keçirmək üçün aktiv fəaliyyətə keçmişdi. Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddiası ilə çıxış etməyi qarşıya məqsəd qoyan erməni-qriqorian kilsəsi erməni millətçi partiyaları ilə tandemdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarına əsassız iddialar irəli sürmüşdü. Pərakəndə ermənilər tarixən onlara aid olmayan ərazilərə sahib çıxmaq üçün davamlı olaraq məkrli siyasət aparmış və nəticədə İrəvan məkanını ələ keçirə bilmişdilər. Azərbaycanın tarixi torpağı olan İrəvan məkanına yiyələndikdən sonra ermənilərə məxsus olmayan Azərbaycan torpaqlarına sahibliklərini “qanuniləşdirmək” üçün erməni millətçiləri Azərbaycanın xristian mədəniyyətini “erməniləşdirməyə”, müsəlman abidələrini isə dağıtmağa başlamışdılar.

Azərbaycan torpağı olan İrəvan məkanı öz tarixi abidələri ilə tarixən zəngin olmuşdur. Burada çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidə-

ləri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, mavzoleylər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr və bir sıra başqa abidələr mövcud olmuşdur. XIX əsrin sonuna aid mənbələrin verdiyi məlumata görə 1877-1878-ci illərdə İrəvan şəhərində 8, İrəvan qəzasında 18, Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasında 17, Sürməli qəzasında 18, Şərur-Dərələyəz qəzasında 47 məscid olmuşdur²⁰².

İrəvan şəhərinin maddi-mədəni irsinin incilərinə aid orta əsr nümunələrindən olan Xan sarayı, məscidlər, karvansaralar haqqında problemin öyrənilmə səviyyəsinə aid əsərlər maraqlı məlumatlar vermişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan məkanının abidələri sırasında İrəvan şəhərinin məscidləri özünəməxsus yer tutur. İrəvan şəhərində ilk məscid Şah I İsmayılın (1501-1524) əmri ilə 1510-cu ildə inşa edilmiş, 1918-ci ildə erməni daşnaklarının İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı zamanı bu məscid erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. İrəvan şəhərinin dinc əhalisinin bir hissəsini bu məscidə salmış erməni millətçiləri bu memarlıq nümunəsini yandırmışdılar.

Göstərmək lazımdır ki, XVI əsrin sonlarında İrəvan şəhərində Səfəvi hökmdarı Məhəmməd şah Xudabəndənin hökmranlığı dövründə (1578-1587) inşa edilən Xudabəndə məscidi ilk böyük məscid olmuş və 1685-ci ildə Səfəvi hökmdarı şah Süleyman(1666-1694) tərəfindən təmir olunmuşdur. Məscidin uzunluğu 9 metr, eni 6 metr, hündürlüyü isə 12 metr olmuşdur²⁰³.

XVI əsr memarlıq inciləri nümunələri sırasında İrəvan məscidlərinin şah əsəri olan Şah Abbas (Abbas Mirzə) məscidinə xalq arasında Came məscidi də deyilirdi. Bu məscid Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın (1587-1629) əmri ilə inşa edilmişdir. Məscidin tikintisi

²⁰² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S.447. Вах: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (bundan sonra – СМОМПК), т.V. Тифлис, 1887, ч. II, С. 34.

²⁰³ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S.449

1606-cı ildə başlanmış və gəncəli memar Şeyx Bəhaəddinin layihəsi əsasında aparılmışdır. Bu məscid də 1918-ci ildə erməni vandalizmini yaşamış, erməni millətçiləri məscidin günbəzini dağıtmış, ətraf ərazini viran etmişdilər²⁰⁴.

Erməni millətçiləri XX əsr boyu mənəvi terroru davamlı olaraq aparmış, erməni vandalizmi XX əsrin sonlarında tüğyan etmiş, yüksələn xətlə cinayətlər törətmiş, İrəvan məkanında ulu babalarımız tərəfindən ucaldılan tarixi abidələrimizi, məscidlərimizi dağıtmışdır. Bu gün İrəvan məkanında azərbaycanlılara məxsus yalnız iki tarixi-memarlıq abidəsi qalmışdır ki, ermənilər onlardan birini – İrəvan şəhərindəki Göy məscidi (Bax: Əlavə 2) “fars məscidi”, digərini – İrəvan yaxınlığındakı Əmir Səəd məqbərəsini isə “türkmən abidəsi” kimi qələmə verməyə çalışırlar. Mənəvi dəyərlərdən uzaq olan Ermənistan Respublikası hökuməti “heç bir əhəmiyyət daşımadığı üçün” azərbaycanlıların qəbiristanlıqlarının qorunmaması haqda qərar vermişdir. Erməni vandalları azərbaycanlıların qəbiristanlıqlarını ucdantutma dağıtmış, azərbaycanlıların tarixi toponimlərinə qarşı da soyqırımını həyata keçirmişlər. Belə ki, monoetnik Ermənistan Respublikasında əvvəllər azərbaycanlıların yaşadıkları 703 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir²⁰⁵.

İşğal altındakı inzibati yaşayış mərkəzlərində azərbaycanlılara məxsus heykəllərin ermənilər tərəfindən dağıdılması onların özlərinə məxsus üsulla həyata keçirilir. Belə ki, heykəli əvvəlcə kiçik hissəciklərə bölür, sonra isə bir neçə yüz metr ətrafa səpələyirlər ki, bu hissələrin nə vaxtsa bir yerə toplanması ilə yenidən abidənin bərpası mümkündür olmasın. Monumental xatirə abidələrini isə əksər hallarda

²⁰⁴ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S.450. Bax: Əзимбəјов И. «Ирəван мусəлман абидəлəри». Азəрбајчан Археологийа Комитəсинин (ААК) хəбəрлəри. 1929, №4. S.298-300.

²⁰⁵ <http://www.iranvan.info/meschidler>. Html

sökmür, abidənin üzərindən lövhələri və barelyefləri çıxararaq erməni dilində yazı lövhələri və barelyeflərlə əvəz edirlər²⁰⁶.

Erməni millətçiləri təkcə mədəniyyət abidələrimizi məhv etməklə kifayətlənməmiş, həm də xalq mahnılarımızı, musiqilərimizi, rəqs melodiyaalarımızı (Uzundərə, Sarı gəlin), musiqi alətlərimizi (ney, balaban) mənimsəyərək onların erməni xalqına məxsus olduqlarını dünyaya təqdim etməkdədirlər. Müasir erməni bəstəkarları Azərbaycan xalq musiqisindən opera və baletlərində də heç bir tərəddüd etmədən istifadə etmiş, öz yalanlarını incəsənət dünyasına gətirmiş, Azərbaycanın mədəni irsi hesabına özlərinin bəsit və konqlomerat mədəniyyətini Azərbaycan mədəniyyətinin inciləri ilə zənginləşdirmək təşəbbüsündən imtina etməmişlər.

²⁰⁶ İsmayılov Faiq. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016. S.100

III FƏSİL

XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ SSRİ VƏTƏNDAŞLARI OLAN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRƏ GÖRƏ ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Beynəlxalq hüquq sistemində varislik məsələləri

Tanımanın iki forması mövcuddur: “de-fakto” və “de-yure”. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin aktoru olan hər hansı bir dövlət yeni dövləti (hökuməti) o zaman “de-fakto” tanıyır ki, onun sabitliyinə və uzun müddət qalacağına tam əmin deyildir. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ildə Millətlər Liqası tərəfindən, RSFSR 1921-ci ildə Böyük Britaniya tərəfindən “de-fakto” tanınmışdı. “De-fakto” tanıma zamanı müvafiq dövlətlər arasında, adətən, yalnız konsulluq münasibətləri qurulur. “De-yure” tanıma tam, qəti tanımadır. Bu halda tanıyan dövlət tanımanın obyektini ilə diplomatik münasibətlər qurmağa hazır olduğunu bəyan edir, istənilən halda diplomatik münasibətlərin qurulması “de-yure” tanıma hesab olunur. Beləliklə, tanımanın iki forması arasında fərq onların doğurduğu hüquqi nəticələrin həcmindədir. Praktikada elə hallara rast gəlinir ki, bir-birini tanımayan iki dövlət konkret məsələlərin həlli üçün rəsmi əlaqəyə girməyə məcbur olurlar. Bu faktik qeyri-rəsmi tanıma “ad hoc” tanıma adlanır (yəni bu hal ilk danışıqların aparılması üçün qəbul olunur). Tanımanın destinatorundan (obyektindən) asılı olaraq onu aşağıdakı növlərə ayırırlar: dövlətin tanınması, hökumətin tanınması, milli-azadlıq hərəkatının tanınması, vuruşan tərəfin tanınması, mühacirətdə olan hökumətin tanınması.

Dövlətlərin varisliyi dedikdə, müəyyən beynəlxalq hüquq və vəzifələrin bir dövlətdən digərinə keçməsi başa düşülür. Dövlətlərin varisliyi məsələləri o zaman ortaya çıxır ki, müəyyən bir ərazi üzərində dövlət suverenliyi dəyişir. Bu məsələləri nizama salan normalar uzun müddət beynəlxalq adətlərdən ibarət olmuşdur. Hazırda bu normalar məcəlləşdirilmişdir. Dövlətlərin varisliyi sahəsində iki beynəlxalq konvensiya mövcuddur:

1. Müqavilələrlə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası (1996-cı il noyabrın 6-da qüvvəyə minmişdir).
2. Dövlət əmlakına, arxivlərinə və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1983-cü il Vyana Konvensiyası (hələ qüvvəyə minməmişdir).

Bu konvensiyaların məğzində duran əsas ideya ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi ilə bağlı ortaya çıxan bütün məsələlər müvafiq dövlətlər - əvvəlki dövlətlə varis dövlət (dövlətlər) və ya varis dövlətlərin özləri arasında razılaşma yolu ilə həll olunur. Belə bir razılaşma mümkün olmadıqda isə, müvafiq tərəflər göstərilən konvensiyaların müddəalarına uyğun hərəkət etməlidirlər.

Dövlətlərin varisliyi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

- a) hər hansı bir ərazinin müstəmləkəçilikdən, yarım müstəmləkəçilikdən, ümumiyyətlə asılılıqdan azad olub müstəqil dövlət yaratması (“yeni müstəqil dövlət”);
- b) bir dövlətin bir neçə yeni dövlətə parçalanması;
- c) bir neçə dövlətin bir dövlətdə birləşməsi;
- ç) dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaratması;
- d) hər hansı bir ərazinin bir dövlətə birləşməsi.

Dövlətlərin varisliyinin obyektləri aşağıdakılardır:

- a) əvvəlki dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr;
- b) dövlət mülkiyyəti;

c) dövlət arxivləri;

ç) dövlət borcları.

Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası beynəlxalq-hüquqi leksikona “yeni müstəqil dövlət” terminini daxil etmişdir. “Yeni müstəqil dövlət” dedikdə, “ərazisi dövlətlərin varisliyi anından bilavasitə əvvəl asılı ərazi olmuş, beynəlxalq münasibətlərinə görə əvvəlki dövlətin məsuliyyət daşdığı varis dövlət” başa düşülür (2-ci maddənin 1(1) bəndi). Yeni müstəqil dövlətlərə “tabula rasa” (“təmiz lövhə”) prinsipi şamil olunur. Həmin prinsipə görə, yeni müstəqil dövlət əvvəlki dövlətin (yəni bu halda müstəmləkə asılılığında olduğu dövlətin) iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən azaddır, daha doğrusu, onun üzərində bu müqavilələri qüvvədə saxlamaq vəzifəsi yoxdur. Bununla belə, yeni müstəqil dövlət arzu etdikdə, bildiriş yolu ilə əvvəlki dövlətin hər hansı bir müqaviləsinin iştirakçısı ola bilər.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə birləşdikdə, onların hər hansı birinin iştirakçısı olduğu istənilən müqavilə varis dövlət üçün qüvvədə olmaqda davam edir. Lakin: a) müvafiq tərəflər arasında başqa cür razılaşma olduqda; b) müqavilənin varis dövlətə şamil olunması həmin müqavilənin obyektinə və məqsədlərinə uyğun olmadıqda; c) müqavilənin bağlandığı dövrə nisbətən vəziyyət köklü surətdə dəyişmişsə (“rebus sic stantibus” prinsipi), yuxarıda göstərilən norma tətbiq olunmur. Məhz bu şərtlərə əsaslanaraq, AFR 1990-cı ildə Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasının müqavilələrindən imtina etmişdi.

Dövlətin ərazisi qismən və ya bütövlükdə parçalandıqda və nəticədə bir və ya bir neçə yeni dövlət yarandıqda:

a) əvvəlki dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə hər bir yeni yaranmış varis dövlətə münasibətdə qüvvədə qalır;

- b) bir varis dövlətin ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə yalnız həmin dövlət üçün qüvvədə qalmaqda davam edir.

1978-ci il Konvensiyasının 34-cü maddəsində əks olunmuş bu norma SSRİ dağılandan sonra sovet müqavilə irsinə münasibətdə yeni yaranmış varis dövlətlər tərəfindən əsas götürülmədi. Məsələ burasındadır ki, keçmiş sovet respublikaları bu zaman özlərini, buna hüquqi əsas olmasa da (amma faktik əsasın olmasından danışmaq olardı) varis kimi deyil, “yeni müstəqil dövlət” kimi götürmüşdülər.

Rusiyadan başqa, bütün digər varis dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin bütün çoxtərəfli müqavilələrindən, prinsip etibarilə imtina etdilər. 1992-ci il iyulun 6-da imzalanmış “Keçmiş İttifaqın qarşılıqlı maraq kəsb edən müqavilələrinə münasibətdə qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum”da göstərilirdi ki, hər bir dövlət bu müqavilələrdə iştirakı haqqında məsələni “hər bir konkret halın spesifikasından, müqavilənin xarakter və məzmunundan asılı olaraq müstəqil həll edir”.

Varislik faktı bir sıra müqavilələrə – dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə, habelə təşəkkül tapmaqda olan adət normasına görə, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə heç bir təsir göstərmir. 1983-cü il Konvensiyasına görə, dövlət mülkiyyətinə münasibətdə varislik məsələləri aşağıdakı qaydada həll olunur. Varis dövlət müstəqil dövlət olduqda:

- a) əvvəlki dövlətin, yeni müstəqil dövlətin ərazisində yerləşən bütün daşınmaz əmlak yeni müstəqil dövlətə, yəni varis dövlətə keçir;
- b) əvvəlki dövlətin göstərilən ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı olan daşınmaz mülkiyyət də varis dövlətə keçir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə birləşdikdə, əvvəlki dövlətlərin mülkiyyəti varis dövlətə keçir. Dövlət bir neçə yeni dövlətə parçalandıqda:

- a) əvvəlki dövlətin varis dövlətin ərazisində yerləşən daşınmaz mülkiyyəti bu varis dövlətə keçir;
- b) əvvəlki dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən daşınmaz mülkiyyət ədalətli qaydada varis dövlətlər arasında bölüşdürülür;
- c) əvvəlki dövlətin varisliyinin obyektini olan ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı əldə edilmiş daşınmaz mülkiyyət müvafiq varis dövlətə keçir;
- ç) əvvəlki dövlətin digər daşınmaz mülkiyyəti varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ dağılıdıqdan sonra onun varis dövlətləri arasında ortaya çıxan məsələlərdən biri SSRİ-nin xaricdəki daşınmaz və daşınmaz mülkiyyətinin bölünməsi oldu. Keçmiş SSR İttifaqının xaricdəki bütün mülkiyyətinin bölünməsi haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişə müvafiq olaraq, varis dövlətlər üçün bu mülkiyyətdən konkret paylar müəyyən edildi (məsələn, Rusiya - 61,34%; Ukrayna - 16,37%; Azərbaycan Respublikası - 1,64% və s.). Sazişdə eyni zamanda göstərilirdi ki, bu payın qəbul edilməsi və varis dövlətin SSRİ-nin xarici borclarının ödənilməsində müvafiq həcmdə iştirak etməsi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır.

Nəticə etibarilə, demək olar ki, bütün varis dövlətlər SSRİ-nin xaricdəki mülkiyyətindəki öz paylarını Rusiyaya verdilər. Rusiya isə bunun əvəzində onların müvafiq borc öhdəliklərini öz boynuna götürdü. Dövlətin ərazisinin bir hissəsinin başqa dövlətə keçdiyi halda da eyni qaydalar tətbiq olunur.

Arxiv fondlarının bütövlüyünün qorunub saxlanması zərurətindən və onlarda olan məlumatların müstəsna əhəmiyyətindən irəli gələrək, 1983-cü il Vyana Konvensiyası müvafiq tərəflərdən ədalət prinsiplərinin əsas götürülməsini və bütün lazımi halların nəzərə alınmasını tələb edir. İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə birləşdikdə əvvəlki dövlətlərin arxivləri varis dövlətə keçir. Dövlət bir neçə

yeni dövlətə parçalandıqda, əvvəlki dövlətin arxivlərinin varis dövlətin normal idarə edilməsi üçün zəruri olan və habelə bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan hissəsi həmin varis dövlətə keçir. Lakin müvafiq varis dövlətlər başqa cür razılığa gələ bilərlər.

Əvvəlki dövlətin digər arxivləri 1983-cü il Konvensiyasına uyğun olaraq, “ədalətli qaydada, bütün müvafiq halları nəzərə almaqla” varis dövlətlərə keçir. SSRİ-nin arxivləri ilə bağlı məsələlər keçmiş SSRİ-nin dövlət arxivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişdə nizama salınmışdır. Sazişə görə, hər bir varis dövlətin ərazisində olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Hər bir dövlətə başqa dövlətin ərazisində olan arxiv sənədlərinin surətlərini əldə etmək hüququ verilir. Habelə hər bir dövlət digər dövlətin rəsmi arxiv idarəsi tərəfindən verilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini tanıyır. Sazişin iştirakçıları keçmiş Rusiya imperiyası və SSRİ ali dövlət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində yaranmış və üçüncü dövlətlərin dövlət arxivlərində saxlanan fondların bütövlüyünü və bölünməzliyini tanıyırlar.

Varis dövlət yeni müstəqil dövlət olduqda, bu əraziyə mənsub olmuş arxivlər yeni müstəqil dövlətə keçir. Dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaradılması halında bu ərazinin normal idarə edilməsi üçün orada qalan və bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Dövlət ərazisinin ayrılmış hissəsi başqa bir dövlətlə birləşdikdə, yuxarıda göstərilmiş qaydalar tətbiq olunur.

1983-cü il Vyana Konvensiyasına görə dövlət borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi dövlət borcu əvvəlki dövlətin digər dövlət, beynəlxalq təşkilat və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinin qarşısında beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq öz üzərinə götürdüyü maliyyə öhdəliyi deməkdir. Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi özü - özlüyündə kreditorların hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Belə ki, iki və ya daha artıq bir dövlətdə birləşdikdə,

əvvəlki dövlətlərin dövlət borcu varis dövlətə keçir. Bütün digər hallarda isə, əgər müvafiq tərəflər xüsusi saziş bağlamayıblarsa:

- a) əvvəlki dövlətin heç bir borcu yeni müstəqil dövlətə keçmir;
- b) dövlət parçalandıqda, dövlətin dövlət borcu varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ-nin xarici borcu haqqında məsələ SSRİ-nin dövlət borcu və aktivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1991-ci il 4 dekabr tarixli Müqavilədə və bu Müqaviləyə əlavələr haqqında 1992-ci il 13 mart tarixli Sazişdə öz həllini tapmışdır. Bu müqavilələrdə dövlət borcunun müvafiq paylarla bölüşdürülməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Lakin sonralar, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, SSRİ-nin xarici borcu üzrə ümumi məsuliyyəti digər varis dövlətlərlə bağlanmış ikitərəfli sazişlər əsasında Rusiya Federasiyası öz üzərinə götürdü.

3.2. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərə görə fərdlərin cinayət məsuliyyəti

Beynəlxalq cinayət hüququnun xüsusiyyəti onun fərdi məsuliyyət müəyyən etməsidir. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn bəzi normalarının pozulmasına görə bu əməli törətmiş şəxs bilavasitə cinayət məsuliyyəti və buna uyğun cəza daşıyır²⁰⁷. Fərdi məsuliyyətlə bağlı Nürnberq tribunalının qərarında göstərilmişdir: «Artıq çoxdan beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı şəxslərin üzərinə vəzifə və öhdəliklərin qoyulmasını tanıyır, həmçinin, ayrı-ayrı şəxslər beynəlxalq hüququn pozulmasına görə cəzalandırıla bilər»²⁰⁸. Fərdi məsuliyyət prinsipi beynəlxalq tribunalların statutlarında da öz əksini

²⁰⁷ Bədəlova A. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi / Fiziki şəxslərin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti. Adiloğlu. Bakı, 2003. S. 482-488

²⁰⁸ Нюрнбергский Процесс Т VII. М, 1961. С. 368

tapmışdır. Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər Məcəlləsi layihəsində göstərilir: «Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərə görə fərdi məsuliyyət yaranır» (mad.2 b.1). Buradan da aydın olur ki, beynəlxalq hüquq üzrə fərdi məsuliyyət yalnız daha təhlükəli beynəlxalq cinayətlərə - sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərə görə müəyyən edilir.

Göründüyü kimi fərdlər beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyəti yalnız ciddi surətdə müəyyən olunmuş hallarda daşıyırlar. Bu zaman dövlətlərdən fərqli olaraq onlar beynəlxalq cinayət-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Digər hallarda isə beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə fərd dövlətdaxili hüquq üzrə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti təkcə hər hansı bir beynəlxalq cinayətin fiziki şəxs tərəfindən bilavasitə törədilməsinə görə ortaya çıxmır. Şəxs, beynəlxalq cinayətin törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etdiyinə görə və yaxud beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd göstərdiyinə görə də məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bundan əlavə olaraq, fərdin cinayət məsuliyyətini doğuran beynəlxalq hüquqazidd davranışının aşağıdakı növlərini göstərmək olar: a) beynəlxalq cinayətin qəsdən törədilməsi, b) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə əmr verilməsi, c) beynəlxalq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri çərçivəsində zəruri tədbirlər görməməsi, d) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə birbaşa və əsaslı surətdə bilərəkdən köməklik göstərilməsi və ya vasitəçilik edilməsi, e) beynəlxalq cinayətin planlaşdırılmasında və ya birgə razılaşdırılmasında birbaşa iştirak etmə, ə) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə başqa şəxsin (və ya şəxslərin) birbaşa və açıq surətdə təhrik edilməsi, f) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd edilməsi (beynəlxalq cinayətə sui-qəsd)²⁰⁹.

Fərdlərin beynəlxalq hüquqazidd davranış növlərini əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı beynəlxalq cinayətin

²⁰⁹ Hüseyinov L. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2012. S.232

törədilməsində fiziki şəxslərin rolu müxtəlif ola bilər. Belə ki, hər hansı cinayət əməlinə görə bu əməli bilavasitə törətmiş şəxsə bərabər, həmçinin, bu əməlin törədilməsinə əmr vermiş vəzifəli şəxslər də məsuliyyət daşıyacaqlar. Məsələn: 1990-cı il yanvarın 20-də və sonrakı günlərdə Sovet Ordusu tərəfindən dinc əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətləri insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif etsək, bu zaman nəinki bu vəhşilikləri törətmiş hərbi qulluqçuların və onların törədilməsinə əmr vermiş diviziya və alay komandirlərinin, ən əsası isə həmin mənfur planı işləyib-hazırlamış Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosu və Baş Qərargah komandanlığı üzvlərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsi qoyulmalıdır.

Bundan əlavə, vəzifəli şəxsin beynəlxalq və ya dövlətdaxili məhkəmə tərəfindən məhkum olunması dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini istisna etmir.

Vəzifəli şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması zamanı onların immunitet məsələsi yaranır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda göstərilir: «Həm milli, həm də beynəlxalq hüquqa görə şəxsin malik olduğu immunitet və ya xüsusi prosessual qaydalar Məhkəməyə belə şəxsə münasibətdə yurisdiksiyasını həyata keçirməyə mane olmur» (mad.27 b.2).

Bir sıra dövlətlər “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məəcəlləsi layihəsi” ilə bağlı göndərdikləri rəylərdə qeyd etmişlər ki, «dövlət və hökumət başçısının statusu, hətta konstitusiyaya ilə digər hallar nəzərdə tutulduqda belə, şəxsi beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən azad etmir»²¹⁰.

1998-ci ilin aprelində CAR-ın keçmiş prezidenti P.Bota kütləvi qırğın haqqında əmr verməsinə görə məhkəməyə verilmişdir. Həmin ilin mayında Cənubi Afrika Ali Məhkəməsi keçmiş iqtidar partiyasının başçılarına (həmçinin, apartheid rejimində insan hüquqlarının

²¹⁰ UNDOC, E/CN.4/AC/22 CRP 19/Rev i-p. 271-272

kütləvi pozulmasında ittiham edilən keçmiş vitse-prezident də daxil olmaqla) münasibətdə amnistiyanın qeyri-qanuniliyini tanımışdı.

Beynəlxalq cinayət hüququna uyğun olaraq təkə bilavasitə icraçının deyil, həmçinin, cinayətin törədilməsinə əmr verən şəxsin də məsuliyyəti yaranır. Lakin əmr vermək özü-özlüyündə sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilmir. Cinayətin faktiki törədilməsi və ya onun törədilmə cəhdinin olması zəruridir. Bu hal beynəlxalq hüquq normalarını poza biləcək əmr etmə faktına görə vəzifəli şəxsin dövlətdaxili hüquqa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması mümkünlüyünü istisna etmir. Bunlar hamısı hakimyyəti həyata keçirən və onu digər şəxslərin cinayət törətməsi üçün istifadə edən şəxslərə aiddir.

Müəyyən mənada vəzifəli şəxs ona tabe olan icraçıdan daha çox təqsirkar hesab olunur və daha çox məsuliyyət daşıyır. Belə şəxs, tutduğu mövqedən asılı olaraq üzərinə qoyulan iki tələbi yerinə yetirir: tabeçiliyində olan şəxslərin hüquqa uyğun davranışının təmin edilməsi tələbi; hüquqa uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi tələbi.

Məsuliyyəti təkə cinayətin icraçısı deyil, həmçinin, iştirakçısı da daşıyır. İştirakçı cinayətin həyata keçirilməsinə tam ciddiyyəti ilə kömək edən, təhrik edən və onun həyata keçirilməsinə digər vasitələrlə köməklik edən şəxsdir (Məcəllə layihəsi mad.2, hissə 3, b. d).

Cinayətin törədilməsi məqsədi ilə planlaşdırma və qəsdə iştirak edən şəxs də məsuliyyət daşıyır, lakin bir şərtlə ki, belə cinayət faktiki olaraq baş vermiş olsun. Burada söhbət təşkilatçının və qəsdin digər iştirakçılarının məsuliyyəti haqqında gedir. Bu zaman şəxs cinayətkar planın və qəsdin, həmçinin, siyasətin hazırlanmasında əhəmiyyətli dərəcədə iştirak etməlidir. Buraya başqaları tərəfindən hazırlanmış belə planın və siyasətin təsdiqlənməsi də daxildir.

Bu müddəalar ona istiqamətlənmişdir ki, dövlətin yüksək vəzifəli şəxsləri, hərbi başçıları cinayətkar plan və siyasət hazırladıqda törədilən cinayətlərdə göstərdikləri fəaliyyətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Beynəlxalq cinayətin törədilməsi məqsədilə qəsdə və ya planın hazırlanmasında iştiraka görə fərdi məsuliyyət prinsipi bütün beynəlxalq cinayət məhkəmələrinin nizamnamələri ilə nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq Hüquq Komissiyası sülh və bəşəriyyətin əleyhinə olan cinayətlər Məcəlləsi layihəsinin hazırlanması zamanı məsuliyyəti istisna edən və yüngülləşdirən halların müəyyən edilməsindən imtina etdi. Bu, onunla əsaslandırılırdı ki, məsələ hər bir hal üçün cinayət hüququnun ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq həll edilə bilər. Hüququn ümumi prinsipi dedikdə, milli və beynəlxalq məhkəmə praktikasına artıq ciddi şəkildə daxil olan və ağırlığına görə oxşar cinayətlərə münasibətdə tətbiq edilən prinsiplər başa düşülür. Məcəllə layihəsinin nəzərdən keçirilən müddəası novella kimi qəbul oluna bilər. Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin VI maddəsinə görə, o, heç bir məsuliyyətdən azad edən halı nəzərdə tutmur²¹¹. Belə ki, bu Nizamnamədə söhbət sülh və bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərdən və hərbi cinayətlərdən gedirdi. Bu məsələ ilə bağlı həm Soyqırımı əleyhinə Konvensiyada, həm də Aparteid əleyhinə Konvensiyada heç bir müddəa yoxdur²¹². Məhz bu hal sülh və bəşəriyyət əleyhinə yönəlmiş cinayətlərə hüquqi qiymət verilməsi məsələsində olan boşluğu göstərir.

Lakin İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrdə aparılan hərbi cinayətkarlar üzərində proseslərin araşdırılması, həmçinin uyğun qanunvericiliyin təhlili göstərdi ki, beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə müəyyən mənada məsuliyyəti yüngülləşdirən və istisna edən hallar nəzərdə tutulur. Bəzi proseslərdə məsuliyyətdən azad oluna bilən hal olaraq, bu cinayətlər zəruri özünümüdafiə kimi göstərilir. Belə ki, hərbi başçının əmri ilə törədilən cinayətlərə görə artıq göstərilirdiyi kimi, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi ona (vəzifəli şəxsə) bəraət vermirdi. Bununla bərabər, Tribunal qeyd edirdi

²¹¹ Курс Международного Права, Москва, 1967. Т. II

²¹² см.: Cahier Ph. Op. cit., p. 616

ki, «əmrin mövcud olma faktı cəza müəyyən olunarkən məsuliyyəti yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilə bilər. Bir çox dövlətlərin cinayət hüququnda mövcud olan əsas meyar əmrin mövcud olma faktı deyil, mənəvi seçimin olub-olmaması məsələsidir»²¹³.

İkinci dünya müharibəsindən sonra hərbi cinayətkarlar üzərində aparılan bəzi proseslərdə məsuliyyəti yüngülləşdirən və azad edən hal olaraq, hərbi zərurət çox hallarda qəbul edilmir, inkar edilirdi²¹⁴.

Beynəlxalq cinayət hüququ şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üzrə yaş həddini müəyyən etmir və ittiham edilən şəxsin gəncliyi də nəzərə alınmır və bəzi proseslərdə 15 yaşlı şəxslər də cəzaya məhkum olunurlar.

Beynəlxalq cinayət hüququ göstərir ki, sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslər təkə məsuliyyət daşımır, onlar həmçinin cəzalandırılmalıdırlar. Nürnbərq Tribunalı verdiyi qərarında «beynəlxalq hüququ pozmağa görə fərdlərin cəzalanmalı olmasını» tanımışdır. Bununla yanaşı qeyd olunurdu ki, «beynəlxalq cinayətlər abstrakt kateqoriyalar tərəfindən deyil, insanlar tərəfindən törədilir və belə cinayətləri törədən ayrı-ayrı şəxslərin cəzalandırılması yolu ilə beynəlxalq hüquq normalarına riayət oluna bilər».

Sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb edilə və məhkum oluna bilərlər. Eyni zamanda, beynəlxalq cinayətdə təqsirli olan şəxslər siyasi sığınacaq və ya qaçqın statusu almağa iddialı ola bilməzlər²¹⁵. Belə ki, 1967-ci il dekabrın 14-də qəbul edilmiş Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin 1-ci maddəsinin II bəndində deyilir: «Barəsində sülh əleyhinə cinayət və insanlıq əleyhinə cinayət törətdiyi haqda ciddi əsasların mövcud olduğu şəxs sığınacaq axtarmaq və sığınacaqdan istifadə etmək hüququna istinad

²¹³ Нюрнбергский процесс. Т. VII. Москва, 1961. С. 369

²¹⁴ Law Reports of Trials of war criminals. London 1999. S.176

²¹⁵ Petites Affiches-6 Juillet, 1999, # 133. S.25

edə bilməz». Analoji müddəə “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırılma haqqında” Konvensiyanın 7-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu maddəyə əsasən, soyqırımı siyasi cinayət hesab olunmur və razılığa gələn tərəflər üçün onların qanunvericiliklərinə və qüvvədə olan müqavilələrə uyğun olaraq təqsirli bilinən şəxslərin verilməsi ilə bağlı öhdəlik müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ictimaiyyət sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətləri təhlükəli hesab etdiyindən bu cinayətlərdə təqsirli olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və onların cəzalandırılmasına münasibətdə iddia müddətinin tətbiq edilməməsinin mümkünlüyünü tanıdı. Bu, “Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında” 1968-ci il Konvensiyasında öz əksini tapmışdır²¹⁶. Konvensiyanın preambulasında bu, aşağıda göstərilən qaydada əsaslandırılır: birincisi, bu cinayətlərə görə məhkəmə təqibi və cəza haqqında beynəlxalq hüquqi aktların heç birində iddia müddəti haqqında müddəə yoxdur, ikincisi, bu cinayətlərin xüsusi ağırlığı nəzərə alınmışdır, üçüncüsü, onlara adi cinayətlərə münasibətdə iddia müddətinin tətbiq edilməsi beynəlxalq cinayətlərə görə təqsirli olan şəxslərin məhkəmə təqibinə və cəzalandırılmasına maneə yaradacaqdır. Bu səbəbləri nəzərə alaraq, Konvensiya göstərilən cinayətlərə münasibətdə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi prinsipini beynəlxalq hüquqda möhkəmləndirdi. Bu prinsip aşağıda verilən cinayətlərə aiddir:

- a) Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində müəyyən olunan, BMT Baş Assambleyasının 13 fevral 1946-cı il 95(1) sayılı qətnaməsi ilə təsdiqlənən, həmçinin, 1949-cu il müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyalarında göstərilən müharibə cinayətləri²¹⁷;

²¹⁶ Действующее международное право. Т. 3. С. 14-17

²¹⁷ Нюрнбергский процесс Т. VII. Москва, 1961. С. 368

b) Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində müəyyən olunduğu və BMT Baş Assambleyasının qətnamələrində təsdiq olunduğu kimi, sülh və müharibə zamanı baş verməsindən asılı olmayaraq insanlıq əleyhinə cinayətlər, hərbi təcavüz və işğal nəticəsində baş verən sürgün və aparteid siyasətinin nəticəsi olan qeyri-insani hərəkətlər, həmçinin, 1948-ci il Konvensiyası ilə müəyyən edilən soyqırımı cinayəti və bu cinayətlərin baş verdiyi dövlətdə onun qanunvericiliyini pozmadıqda belə.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu onun yurisdiksiyası altına düşən bütün cinayətlərə (soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər və təcavüz cinayəti) münasibətdə iddia müddətinin tətbiq edilməməsini nəzərdə tutur.

3.3. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətinə görə məsuliyyət

Soyqırımı cinayəti beynəlxalq cinayət kimi 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” konvensiya ilə tənzimlənir. BMT Beynəlxalq Məhkəməsi həmin konvensiyada nəzərdə tutulan prinsipləri beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi təsdiq etmişdir. Ona görə də həmin prinsiplər dövlətlər üçün ümumməcburi xarakter daşıyan normalar qismində çıxış edirlər.

Bu Konvensiyada “soyqırımı” anlayışı verilir. Həmin anlayış sonradan bir sıra beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmaqla yanaşı, milli qanunvericiliklərdə də demək olar ki, olduğu kimi əks edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsində verilən anlayış eynilə konvensiyada əks olunmuş anlayışı əks etdirir.

Konvensiyaya görə soyqırımı cinayəti hər hansı milli, irqi və ya dini qrupu bir qrup kimi tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyətilə törədilən aşağıdakı əməllərdən biridir:

- 1) bu qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- 2) bu qrup üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya əqli pozğunluq yetirilməsi;
- 3) qəsdən bu qrup üçün onun tamamilə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması;
- 4) bu qrup üzvlərində doğumun qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər;
- 5) uşaqların zorla bir qrupdan digər qrupa verilməsi.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq hər hansı belə bir əməlin törədilməsini soyqırımı cinayətinin törədilməsi kimi qiymətləndirir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsinin qeyd hissəsində göstərilir ki, istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllər bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində soyqırımı cinayətinin bəşəriyyət əleyhinə cinayət kimi göstərilməsi yolverilən haldır. Ona görə ki, bəzi hallarda həmin cinayətləri bir-birindən fərqləndirmək olmur. Əgər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinə diqqət edilsə görmək olar ki, bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər “qəsdən hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumlar çərçivəsində törədilən əməlləri” özündə əks etdirir. Həmin əməllərə isə tələf etmə, cinsi zorakılıq, irqi ayrı-seçkilik və s. əməllər daxildir.

Ümumiyyətlə, soyqırımı cinayəti həm dinc, həm də müharibə zamanı, genişmiqyaslı və ya sistemativ hücumların tərkib hissəsi olaraq törədilə bilər. Bu baxımdan o, “bəşəriyyət əleyhinə cinayət” anlayışına yaxındır, lakin onunla eynilik təşkil etmir. Bəşəriyyət əleyhinə cinayətdə “mülki şəxslər” anlayışı soyqırımı cinayətinin obyektinə

milli, etnik, irqi və ya dini qruplara da aid edilə bilər. Çünki onlar da mülki şəxs qismində çıxış edə bilərlər. Deməli, bu halda soyqırımını cinayəti özündə bəşəriyyət əleyhinə cinayəti əks etdirir.

Lakin soyqırımını cinayətinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olması həmin cinayəti fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, soyqırımını cinayətinin təsdiqlənməsində əsas anlayışlar kimi niyyət və yol verilməyən (qadağan olunan) əməl anlayışları xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Əvvəla, niyyət kateqoriyası soyqırımını cinayətinin təfsiri üçün ən əhəmiyyətli ünsür hesab edilməlidir. Bu ünsür digər beynəlxalq cinayətlərdə öz əksini tapmır. Məhz bu ünsürə görə soyqırımını cinayəti ona oxşar olan digər beynəlxalq cinayətlərdən fərqlənir. Soyqırımını cinayəti törədilərkən hər bir halda niyyət özünü büruzə verir və bu cinayəti törədən şəxs həmin əməlin nəticəsini əvvəlcədən dərk edir.

Niyət ünsürünə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) niyyət təsadüfən bu və ya digər konkret qrupa məxsus olan bir, yaxud bir neçə şəxsin deyil, qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Fərdin, şəxsiyyətin yox, məhz müəyyən qrupa mənsub olan soyqırımını qurbanlarını bilavasitə təyin etmək həlledici meyardır. Bu qrup öz-özlüyündə həmin kütləvi cinayət əməlinin son obyektidir.
- 2) niyyət qrupun öz-özlüyündə başqalarından fərqlənən sosial birlik olaraq ayrıca qurum kimi məhv edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan, soyqırımla adamöldürmə cinayəti arasında fərq ondan ibarətdir ki, soyqırımını bütöv insan qrupunun yaşam hüququnu tanımaqdan imtina edirsə, adamöldürmə isə ayrı-ayrı insan varlıqlarının yaşamaq hüququnu tanımaqdan imtina kimi səciyyəlidir.
- 3) niyyət qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Müəyyən qrupun tamamilə məhvi soy-

qırımı cinayətinin törədilməsinə nail olunması üçün heç də zəruri hal deyil.

- 4) niyyət qrupun, məhz milli, etnik, irqi və ya dini qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Digər qruplar, xüsusilə siyasi və ya sosial qruplar bu siyahıya daxil deyildir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, soyqırımı cinayətinin anlayışında “tamamilə və ya qismən” məhvetmədən söhbət gedir. Məhvetmə həmin qrupların fiziki məhv edilməsini əks etdirir. Yəni soyqırımı cinayətinin törədilməsinə aid olan əməllər müxtəlif vasitələrdən istifadə yolu ilə qrupun son nəticədə məhvinə gətirib çıxarır.

Soyqırımı cinayətinin tərkib ünsürü olan əməllərin təfsiri aşağıdakıları əhatə edir:

- 1) Qəsdən hər hansı bir qrup üçün onun tamamilə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması qəsdlə bağlıdır. Yəni, həmin əməli törədən şəxs əməlin təhlükəliliyini görür və onun olmasını arzulayır. Həmin qrupun aclıq şəraitində saxlanması və ya qrupun tibbi vasitələrlə zəruri səviyyədə təmin edilməməsi və s. buna misal ola bilər.
- 2) Qrupun içərisində doğumun qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər dedikdə, həm sterilizasiya, həm nikahın qadağan olunması, cinslərin bir-birindən ayrı salınması və bu kimi tədbirlər başa düşülür.
- 3) Uşaqların zorla bir qrupdan digər qrupa verilməsi də soyqırımı hesab olunur. Beynəlxalq hüquqa görə, “uşaq dedikdə”, 18 yaşı tamam olmayan şəxs başa düşülür. Yəni, uşağın ailəsindən ayrılması ailənin dağılmasına, son nəticədə isə onun məhvinə gətirib çıxarır. Məhz uşağın cinayətin obyektı olması maraqlı amildir. Nəyə görə məhz böyüklər yox, uşaqlar əsas götürülür. Bu, ilk növbədə uşağın özünü idarə edə bilməməsi, düşüncə səviyyəsinin kifayət qədər yetkin olmaması və başqa amillərlə bağlıdır.

- 4) Adam öldürmə və ciddi bədən xəsarəti yetirməklə soyqırımı cinayətinin törədilməsinin şərhinə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, bu əməllər öz-özlüyündə soyqırımı ehtiva edir.

Soyqırımı cinayətinə görə məsuliyyətin yaranması üçün heç də göstərilən əməllərlə müşayiət olunan son nəticənin əldə olunmasına ehtiyac yoxdur. Çünki, həmin əməllərdən hər hansı biri qrupun tamamilə və ya qismən məhvini yönəldilmiş niyyəti özündə əks etdirdiyindən cinayətin törədilməsini ehtiva edir.

Soyqırımı cinayətinin törədilməsinə münasibətdə məsuliyyətin yaranması bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu, ilk növbədə beynəlxalq hüququn subyektləri aspektindən maraq doğurur. Məlumdur ki, beynəlxalq hüquqda “subyekt” dedikdə, ilk növbədə dövlətlər başa düşülür. Fiziki şəxsin beynəlxalq hüquqda subyekt qismində çıxış edə bilməməsi isə fiziki şəxslərin məsuliyyətinin beynəlxalq hüquq əsasında yaranmasını şübhə altına salır. “Hüquq subyektini” dedikdə, hüquq və vəzifələrə malik olmaq və onları həyata keçirmək nəzərdə tutulur. Fərd törətdiyi cinayətə görə dövlət tərəfindən mühakimə edildikdə onun məsuliyyətinin hüquqi əsasını dövlətin qanunvericiliyi təşkil edir. Beynəlxalq hüquq əsasında yaranan məsuliyyətin hüquqi əsasını isə beynəlxalq hüquq normalarının pozulması təşkil edir. Çünki fərd beynəlxalq hüquq subyektini olmadığından onun beynəlxalq hüquq normalarını pozması və bunun əsasında məsuliyyətinin yaranması qarşıya qeyri-müəyyənlik çıxarır. Belə ki, yalnız beynəlxalq hüquq və vəzifələrə malik olan və onları həyata keçirən subyektlər beynəlxalq hüquq normalarını poza bilərlər. Fərd isə dövlət adından və ya onun nümayəndəsi qismində fəaliyyət göstərirə də, nəticələr dövlət üçün yaranır və bu halda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti, fiziki şəxsin isə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti deyil, cinayət məsuliyyəti yaranmış olur.

Lakin beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi həmin şəxslər üçün hüquq və vəzifələr

yaratdır. Bu halda fiziki şəxs beynəlxalq hüququn subyekti kimi çıxış edir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq normalarının pozulmasına görə fərd məsuliyyətsiz təsəvvür edilə bilməz. Ona görə də beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə həm fərdin, həm də dövlətin məsuliyyəti yaranır. Dövlətin məsuliyyəti həm birbaşa, yəni dövlətin özü tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə, həm də onunla əlaqəsi olan şəxs tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə yarana bilər. Təsadüfi deyildir ki, BMT Baş Məclisi keçmiş Yuqoslaviyadakı¹ münaqişə ilə əlaqədar qeyd etmişdir ki, “dövlət onun nümayəndələrinin həm öz ərazisində, həm də başqa dövlətin ərazisində törətdikləri insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət daşmalıdır”. Beynəlxalq hüququn hər hansı normasının pozulmasına görə beynəlxalq hüquqda dövlət üçün beynəlxalq hüquqi məsuliyyət yaranır. Doğrudur, beynəlxalq hüquq mülki və ya cinayət məsuliyyətini onlara şamil etmir, lakin bu anlayışların dövlətə münasibətdə aid edilməməsinə baxmayaraq, əslində dövlətin beynəlxalq məsuliyyət daşması mülki və ya cinayət məsuliyyətinin əlamətlərini özündə əks etdirir.

Soyqırımı cinayətinə münasibətdə fərdlərin məsuliyyətinin yaranması bir sıra beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. İlk növbədə “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəza haqqında” konvensiyanın 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, soyqırımı, yaxud 3-cü maddədə sadalanan əməllərdən hər hansı birini törədən şəxs konstitusiyaya görə məsul hakim, vəzifəli, yaxud adi şəxslər olmasından asılı olmayaraq cəzalandırılmalıdır. Həmin şəxslərin törətdiyi əməllərin məkanı həm o əraziyə aid olan dövlət tərəfindən, həm də onun yurisdiksiyasını tanıyan konvensiya tərəfindən şamil olunan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində mühakimə edilməsi nəzərdə tutulur. Həmin norma Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin nizamnaməsində də öz əksini tapır.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 25.2-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşən cinayəti törətmiş şəxs fərdi məsuliyyət daşıyır və bu nizamnaməyə əsasən cəzalandırılmalıdır. Həmin nizamnamənin 25.3-cü maddəsində isə qeyd edilir ki, bu nizamnaməyə əsasən şəxs məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşən cinayətə görə cinayət məsuliyyəti (beynəlxalq cinayət məsuliyyəti yox) daşıyır və cəzalandırılmalıdır. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti institutunun əsasını isə Nürnberq Hərbi Tribunalının müəyyən etdiyi “beynəlxalq hüquqa qarşı cinayətlər mücərrəd kateqoriyalar tərəfindən deyil, insanlar tərəfindən törədilir və yalnız belə cinayətləri törətmiş ayrı-ayrı şəxsləri cəzalandırmaq yolu ilə beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək olar” müddəası təşkil edir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında fərdin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin tərkib hissəsi olduğu da qeyd edilir. Bu, xüsusilə dövlət adından çıxış edən şəxslərin törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməldə öz əksini tapır. Yəni bu zaman yaranan cinayət məsuliyyəti dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin bir forması olaraq çıxış edir. Beləliklə, yuxarıda göstərilənlər belə bir reallığı təsdiqləyir ki, dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti özündə beynəlxalq cinayət məsuliyyətini də əks etdirir.

Nəticədə isə qeyd etmək olar ki, soyqırımı həm birbaşa dövlət, həm də onunla əlaqəsi olmayan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu halda yaranan məsuliyyət həm dövlət, həm də fiziki şəxs üçün beynəlxalq məsuliyyətdir. Sadəcə olaraq dövlət beynəlxalq məsuliyyət, fiziki şəxs isə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti daşıyır. Fərdin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti daşması onun beynəlxalq hüquq və vəzifə daşmasından irəli gəlir.

3.4. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara dəymiş maddi zərərin ödənilməsi problemləri (beynəlxalq praktikaya əsasən əldən çıxmış mənfəət və s.)

Ermənistan Respublikası Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşının unudulması üçün azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları torpaqların adlarını dəyişdirməkdə davam edir. Ermənistan SSR-dən bütün azərbaycanlılar qovulduqdan sonra Ermənistan Respublikasının 1991-ci il 19 aprel fərmanı ilə 16 rayonda 94 kənd və rayon adları dəyişdirilmişdir ki, bunun da 90%-ni türk mənşəli toponimlər təşkil edir. Bu kənd adları sırasında elələri vardır ki, indiyədək üç, hətta dörd dəfə adları dəyişdirilib, “müasirləşdirilmişdir”²¹⁸. Lakin erməni millətçiləri unudurlar ki, tarixi dəyişdirmək olmaz. Bu gerçəkliyi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq məqsədilə 6 sentyabr 2017-ci il tarixində Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti tərəfindən Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində 1988-ci ildə deportasiya olunmuş azərbaycanlılara dəymiş maddi və mənəvi ziyanlarla, eləcə də qaçqınların sosial-siyasi problemləri ilə bağlı tədbir keçirilmişdir²¹⁹.

Həmin tədbirdə son yüz ildə xalqımızın məruz qaldığı soyqırımı və deportasiyaların tarixi mərhələlərindən danışılıb. Qaçqınların tarixi torpaqlarına qayıtması uğrunda mübarizəsinin formaları müzakirə olunmuş və aşağıdakı mövzulara toxunulmuşdur:

1. 1922-1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilən qaçqınlara dəyən maddi və mənəvi ziyanın hesablanması.
2. Qacarlar İnanından və Osmanlı imperiyasından pərakəndə ermənilərin Qafqaza köçürülməsinin 190-cı, 1918-ci il soyqırımının 100-cü, 1948-1953-cü illər deportasiyasının

²¹⁸ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995. S. 411.

²¹⁹ https://publika.az/news/nida_xeber/212405.html

70-ci, 1988-ci il deportasiyasının 30-cu ildönümü ilə bağlı qarşıda duran vəzifələr.

3. Qaçqınların tarixi torpaqları uğrunda mübarizəsinin təşkili formaları.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövzu ətrafında çıxış edən Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri Əziz Ələkbərli göstərmişdir ki, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq aparılan hesablamalara görə, XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonuna qədər tarixi torpaqlarından qaçqın düşmüş azərbaycanlılara dəymiş ümumi ziyan 580 milyard ABŞ dolları dəyərinədir²²⁰.

1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan – İrəvan məkanında təkcə azərbaycanlılar yaşayan 172 kənddən, 89 qarışıq kənd və 6 şəhər tipli yaşayış məntəqəsindən 49.928 ailə (250.000 nəfər azərbaycanlı) öz doğma yurdlarından zorla qovuldular. Bu zaman 226 nəfər soydaşımız ermənilər tərəfindən öldürülmüş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almışdır. Bir çox azərbaycanlıların evləri, əmlakları yandırılmışdır.

Əsas qaçqınlıq dövrü 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarına təsadüf edildiyindən, soydaşlarımızın kolxozda olan illik əmək haqları ermənilərə qalmış, bir çoxları dövlət banklarında olan əmanətlərini götürə bilməmiş, məcburiyyət qarşısında qalaraq, öz xüsusi evlərini geniş bağ-bağçaları ilə birgə Azərbaycan SSR-də dövlət binalarında yaşayan ermənilərin 2-3 otaqlı mənzilləri ilə dəyişməli olmuşdular.

Bu zaman Ermənistan SSR-dən gəlmiş qaçqınların əmlakı, mal-qarası, bağ-bağçasının dəyəri Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində toplanmış sənədlər əsasında təxmini toplanaraq müəyyən olunmuşdur ki, qaçqın əhaliyə dəyən maddi ziyan 2.5 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Kolxozlarda azərbaycanlılara məxsus olan 43.789 baş iribuy-

²²⁰ <http://boyukmillet.com/index.php/tuerk-duenyasi/item/2986-erm-nistan-q-rbi-az-rbaycanl-lara-580-milyard-dollar-ziyan-vurub-fotolar>

nuzlu, 454.660 baş xırdabuynuzlu mal-qara, çoxsaylı ev quşları və donuzları, arı ailələri, 170 mədəniyyət evi, 274 məktəb binası, 119 kitabxana, uşaq baxçaları, həmin məntəqələrin məscid binaları, 1.381 yardımçı təsərrüfat-tikintiləri, 2.169 avtomaşın, 1.976 traktor, 3.132 kənd təsərrüfatı texnikası, minlərlə hektar üzüm və meyvə bağları ermənilərə qalmışdır²²¹.

Bundan əlavə, kənd əhalisi olduqları üçün soydaşlarımız həyət-yanı torpaq sahəsinə də malik idilər. Bu, bir həqiqətdir ki, deportasiyanın başlanmasına bir neçə il qalmış mərkəzi hakimiyyət tərəfindən aparılan torpaq inventarlaşmasına görə bütövlükdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sahib olduqları həyət-yanı torpaq sahəsinin ümumi həcmi 50 min hektardan artıq olub. Öz yurdlarından qaçqın düşmüş azərbaycanlılara kompensasiya ödənilməsi məsələsi gündəmə gələrkən iqtisadçı ekspertlər bildirmişlər ki, ötən illər ərzində həmin 50 min hektar ərazidən əldə edilən məhsuldan götürülən gəlir də kompensasiya kimi hesablanmalıdır. Digər tərəfdən yenə sovet dövründə aparılan inventarlaşmaya görə Ermənistan SSR-də yaşayan soydaşlarımıza 2 milyon kvadrat metrədən çox fərdi yaşayış sahəsi (mənzillər) məxsus olmuş, eyni zamanda SSRİ dağılandan indiyədək Ermənistan Respublikasında torpaq islahatı aparılmamışdır. Bu islahatın nə vaxt aparılmasından asılı olmayaraq o məkanda soydaşlarımızın payı qalır. Lakin azərbaycanlılara məxsus olan torpaqdan götürülən məhsulun dəyəri, hər bir ağacın qiyməti, həmçinin mal-qaranın artımı və başqa məsələlər hələ də açıq qalır. Göstərmək lazımdır ki, deportasiya olunanlara dəyən maddi ziyan dedikdə, yalnız orada qalan daşınmaz əmlak, həmin daşınmaz əmlakdakı əşyalar nəzərdə tutulmamalıdır. Ötən müddət ərzində azərbaycanlılara məxsus torpağın gəlir faizi də bu rəqəmin üzərinə gəlinməlidir. Çünki qəbul olunmuş beynəlxalq normalara görə münafişələr baş verərkən qaçqın düşən əhaliyə dəyən maddi ziyan

²²¹ Ələkbərli Ə. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. Bakı, 2008. S.7.

məhz bu qayda əsasında hesablanır²²². Eyni zamanda, bu beynəlxalq normalar 1992-1994-cü illər Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Respublikasının torpaqlarından qovulmuş, əmlakını itirmiş, məcburi köçkünlərə çevrilmiş ölkə vətəndaşlarının da mülkiyyətinə dəyən ziyanın təminatçısı olaraq çıxış edir və bu hüquq normalarına əsaslanaraq məcburi köçkünlər öz qanuni haqlarını qoruyurlar. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarını əsas götürən Laçın rayonunun altı ailəsi Ermənistan hökumətinə qarşı iddia qaldırmış, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) bu iddianı (iş № 13216/05) araşdırmışdır. 15 sentyabr 2010-cu ildə AİHM-in Böyük Palatası “Çıraqov və digərləri Ermənistana qarşı” adlanan iddiaya baxmış, insan hüquqları standartlarının qorunmasını nəzərə alıb 16 iyun 2015-ci il tarixində bu prosesi bağlamış, iddiaçıların xeyrinə qərar vermişdir. O, Ermənistan Respublikasını 3 maddə üzrə günahkar hesab etmiş²²³ və bununla da Azərbaycan torpaqlarının işğal zamanı erməni tərəfinin zorakılıq və vandalizm aktını təsdiqləmişdir. Bu beynəlxalq hüquqi aktın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Ermənistan Respublikasının işğalçı siyasətini birmənalı şəkildə təsdiqləmişdir.

3.5. Beynəlxalq qanun və konvensiyalara uyğun olaraq Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qorunması məsələləri

Azərbaycanın maddi-mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ölkəmizin ərazisində xalqımızın min illərlə tarixi keçmişindən yadigar qalmış tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən bir problem olaraq qalır. Bu baxımdan Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında tarix və

²²² Səxavət H. Mərkəz. 2011. 4 mart. S. 5.

²²³ Terror multikulturalizmə qarşı. “Azərbaycanlıların soyqırımı – 100. Bakı, 2018. S. 119

mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və qəsdən korlanması “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasına ziddir.

Unutmaq olmaz ki, bir xalqın mədəni irsinin digər xalq, millət, yaxud xalqlar və ya millətlər tərəfindən dağıdılması, məhv edilməsi və ya vandalizmə uğradılması yolverilməzdir. Belə hərəkətlər beynəlxalq qanun və konvensiyalarla da yolverilməz hesab edilir. Mədəni irsin qorunması ilə bağlı “Hərbi münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü ildə qəbul edilmiş Haaqa Konvensiyası öz üzvləri qarşısında vəzifələr qoyur. Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlər özlərinin qanunvericiliyində elə qanunlar qəbul etməlidir ki, bu konvensiya onun şərtlərini pozan və pozmağa göstəriş verənləri cəzalandıra bilsin. Eyni zamanda, Haaqa Konvensiyasında sənədin tətbiq edilməsi qaydalarını müəyyən edən icraedici rəqlament və işğal edilmiş ərazilərdən mədəni dəyərlərin çıxarılmasını qadağan edən protokol da qəbul edilmişdir. 2012-ci ildə Parisdə keçirilən YUNESKO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitəsinin 8-ci sessiyası çərçivəsində işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında daha bir sənəd qəbul edilmişdir.

Göstərilən məsələ ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizə edilib saxlanması üçün 10 aprel 1998-ci ildə Azərbaycanın Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Tarixi mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu imkan verir ki, respublikanın bütün ərazilərində abidələrin qeydiyyatına alınması, öyrənilməsi, qorunması, bərpa edilməsi, yenidən qurulması və onlar-

dan istifadə edilməsi dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil edilsin və həyata keçirilsin.

Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərinin özəlləşdirildiyini düşünən Ermənistan Respublikasının siyasi dairələri artıq bu əraziləri tarixi və mədəni baxımdan erməniləşdirmək üçün illərdir ki, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə hazırladıqları planı davamlı olaraq həyata keçirirlər. Bu fəaliyyət planına:

- Toponimlərin, yerlərin-yurdların və inzibati yaşayış mərkəzlərinin adlarının dəyişdirilməsi;
- Tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən, dövlət xadimlərinin, hərbi xadimlərin, Sovet İttifaqı qəhrəmanlarının, Milli qəhrəmanların, görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı qurumlar və binalar üzərindən azərbaycanlıların adlarının ləğv edilərək milliyyətə erməni vətəndaşların adları ilə əvəz edilməsi;
- Monumental abidələrin və xatirə nişanlarının, Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı olan məşhur şəxslərin həyatlarını əks etdirən lövhələrin, heykəltəraşlıq əsərlərinin sökülərək erməni mədəniyyətinin nümunələri və heykəlləri ilə əvəzlənməsi;
- Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin tərkib hissəsi olan alban xristian abidələrini saxtalaşdırmaya məruz qoyub, erməniləşdirilməsi;
- İslam dini abidələrinin, o cümlədən qəbiristanlıqların, qəbirüstü abidələrin, qəbir daşlarının tamamilə dağıdılaraq yerlə-yeksan edilməsi;
- Memarlıq abidələri üzərindən türk simvollarının və digər bədii daş nümunələrinin məhv edilməsi və ya götürülərək ərazidən çıxarılması işləri və s. daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, işğal altındakı tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi metodologiyası Azərbaycan praktika-

sında ilk dəfədir ki, həyata keçirilir. Abidələrin qiymətləndirilməsi Beynəlxalq Qiymət Standartlarına uyğun aparılır. Təbii ki, müharibə amili qiymətləndirmə zamanı işğal altında olan ərazilərdə qalan abidələrə baxış keçirilməsini mümkünsüz edir. Lakin qiymətləndiricilər bu proses zamanı abidənin daxili və ya xarici interyerində bədii-obraz keyfiyyətinin mürəkkəbliyini müəyyənləşdirmək üçün abidənin memarlıq xüsusiyyətlərinin və tikinti üslubu təhlillərini aparır, xarici ölkə arxivlərində mühafizə olunan faktiki materialları və digər informasiya mənbələrini araşdırır, eləcə də kosmosdan müşahidələr aparmaqla öz məqsədlərinə nail olurlar.

Beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun olaraq, arxeoloji abidələrin dəyərinin hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

$$D=Dan(K0+K1+K2+K3)$$

Arxeoloji abidəyə dəyən maddi zərəri (S) müasir səviyyədə arxeoloji abidənin tam tədqiqinə çəkilən xərclərin (S1) və abidənin, həmçinin onun landşaftının bərpası üzrə konservasiya işlərinin dəyərinin (S2) cəmi kimi hesablamaq olar²²⁴:

$$S=S1+S2$$

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 18 noyabr 2015-ci il tarixində YUNESKO-nun Baş Konfransının 38-ci sessiyasının Liderlər Forumundakı məzmunlu və əhatəli çıxışında digər strateji məsələlərlə bərabər, ölkəmizin mədəniyyət diplomatiyasını, multikulturalizm siyasətini diqqətə çatdırmaqla, işğal olunmuş ərazilərdə və Ermənistan Respublikasının ərazisindəki tarixi torpaqlarımızda Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinə qarşı törədilən vandalizm əməllərini əsaslı faktlarla bir daha beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırdı.

²²⁴ Faiq İsmayılov. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016. S. 111.

Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi rəsmilərinin ənənəvi qaydada yalan və riyakarlığa əsaslanan bəyanatlarına gəldikdə isə ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz meqaregionunun avtohton əhalisi olmayan ermənilərin bu regionda uzaq tarixi keçmişə aid maddi-mədəniyyət abidələrindən danışması yalnız gülüş doğurur və tarixi saxtakarlığın və erməni əfsanələrinin növbəti nümunəsidir. XIX əsrin birinci otuzilliyində kütləvi şəkildə Qafqaza köçürülmüş ermənilərin bu regiondakı maddi-mədəniyyət nümunələri öz əsasını yalnız bu dövrdən götürür. Azərbaycan ərazisində olan bu kimi abidələr, o cümlədən Bakıda XIX əsrin 80-ci illərinin sonlarına aid erməni-qriqorian kilsəsi dövlət səviyyəsində qorunur və hətta təmir edilmişdir.

Acı həqiqət ondan ibarətdir ki, Ermənistan Respublikası ərazisində olan Azərbaycana məxsus tarixi və mədəni irs faciəvi aqibətlə üz-üzədir. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən biri olan İrəvanda (hazırda Yerevan) Dəmirmulaq məscidi yer üzündən silinmiş, Göy məscidin orijinal xüsusiyyətlərini dəyişdirmək məqsədilə bu abidə “yenidən təmir edilmişdir”. Dağıdılmış memarlıq abidələri sırasında XVIII əsrin ikinci yarısında Qara Seyid tərəfindən İrəvanda tikilmiş Hacı Novruzəli bəy məscidi və Sərdar sarayı və ya Xan sarayı saraylar kompleksi də vardır^{II}. İrəvanın Sərdar məscidi sistemli dağıntıya məruz qalmış və XX əsrin əvvəllərində tamamilə məhv edilmişdir.

Həmçinin İrəvan məkanında Azərbaycanın qədim və yeni dövrünə məxsus qəbiristanlıqlar məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə olduğu kimi Ermənistan Respublikasında olan Azərbaycanın tarixi yaddaşının daşıyıcılarından olan toponimlər dəyişdirilmiş, onlar erməni adları ilə əvəz edilmişlər.

Maddi-mədəniyyət və dini abidələrin dağıdılması ilə əlaqədar Ermənistan beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşmalıdır. Ermənistan Respublikası bu mədəni vandalizm əməllərinə görə birbaşa

beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır. 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ya “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni abidələrin qorunmasına dair Konvensiya” müharibə dövründə mədəni mülkiyyətin qorunmasına həsr olunmuş ilk beynəlxalq müqavilədir. Əvvəlki müqavilələrdən fərqli olaraq, bu Konvensiyaya əsasən, hücum edən tərəfin mədəni mülkiyyəti qorumaqla yanaşı, həm də işğal edilmiş ərazilərdə bu mülkiyyətin oğurlanmasının qarşısının alınması istiqamətində konstruktiv addımlar atmaq öhdəliyi var. Konvensiyaya üzv dövlətlər “mədəni mülkiyyətə qarşı yönəlmiş vandalizm aktlarını qadağan etmək, qarşısını almaq və zərurət yaranarsa, mədəni mülkiyyətə qarşı yönəlmiş oğurluq, qarət və qanunsuz mənimsənilmənin istənilən formasına son qoymaq” barəsində razılığa gəlmişlər.

1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 1999-cu ildə qəbul edilmiş İkinci Protokolu silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması dairəsini daha da genişləndirdi. Xüsusilə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarını işğalı kontekstində, Protokolun 9-cu bəndi işğalda iştirak edən tərəfin “işğal edilmiş ərazilərə münasibətdə” mədəni mülkiyyətin, istənilən arxeoloji qazıntı nümunəsinin qanunsuz ticarətini, bu ərazilərdən çıxarılmasını, abidələrin mədəni, tarixi və ya elmi sübut xüsusiyyətinin dəyişdirilməsini və ya dağıdılmasını qadağan etməsini və qarşısını almasını təsbit etmişdir.

Azərbaycanın tarixi abidələrinin dağıdılmasında erməni vandalizmi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Erməni millətçiləri işğal altında olan torpaqlarımızda yüzlərlə maddi-mədəni abidələrimizi məhv ediblər. Azərbaycanın mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ölkəmizin ərazisində xalqımızın tarixi keçmişindən yadigar qalmış tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən bir problem olaraq qalır. Bu baxımdan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarixi və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması və qəsdən korlanması “Silahlı

münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasına, “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyasına ziddir. Hərbi təcavüz nəticəsində ilk insan məskənlərindən olan ərazilər də^{III} işğal olunmuşdur²²⁵.

Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı təcavüz etdiyinə və Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Belə ki, BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü ildə qəbul etdiyi “Təcavüzün tərifı” adlı 3314 (XXIX) sayılı qətnaməsinin 5-ci maddəsində göstərilir ki, “təcavüzkar müharibə beynəlxalq sülhə qarşı cinayətdir və təcavüz aktı beynəlxalq məsuliyyət doğurur”.

Təcavüz aktının törədilməsi soyqırım, irqi ayrı-seçkilik, etnik təmizləmə, aparteid, humanitar faciə və s. cinayət əməlləri kimi BMT Nizamnaməsi və digər vacib beynəlxalq sənədlərin pozulmasına yönəlib və dünya birliyi dövlətləri tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi təsvif edilir. Bu öhdəliklərin pozulması bütövlükdə dünya birliyi dövlətlərinin ümumi maraqlarının pozulması ilə müşayiət edilir. Odur ki, bu öhdəliklər bütün tərəflər qarşısında olan öhdəliklərdir və dünya dövlətləri bu öhdəlikləri pozmuş dövləti məsuliyyətə cəlb etmək hüququna malikdir.

Müasir beynəlxalq hüquqda zərərin ödənilməsinin müəyyən formaları mövcuddur. Bu formalar bir tərəfdən zərərin tam ödənilməsi vəzifəsini, digər tərəfdən isə belə ödəmənin həyata keçirilməsi üsullarını əks etdirir. Bu məsələlər tam aydınlığı ilə BMT Baş Assambleyasının 12 dekabr 2001-ci ildə qəbul etdiyi 56/83 sayılı “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” adlı qətnaməsinin eyni adlı əlavəsində göstərilmişdir. Sənədin 28-ci maddəsində göstərilir ki, beynəlxalq hüquqazidd əməllər beynəlxalq

²²⁵ http://www.armenianvandalism.az/az_armenia.html

məsuliyyət yaradır ki, bu da hüquqi nəticələr doğurur. “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” qətnaməsinin 31-ci maddəsinə əsasən, məsuliyyət daşıyan dövlət beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurduğu zərəri ödəməlidir və bu zərər beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində yaranmış bütün ziyanlardan, o cümlədən maddi və mənəvi ziyanlardan ibarətdir. “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti”nin 34-cü maddəsində beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurulmuş zərərin ödəmə formaları müəyyən edilib. Bu maddədə göstərilir ki, beynəlxalq hüquqazidd əmələ görə vurulmuş zərərin tam ödəmə formaları restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya formalarında ola bilər.

BMT Baş Assambleyasının “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” qətnaməsinə əlavənin 35-ci maddəsində göstərilir ki, beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə məsuliyyət daşıyan dövlət restitusiyanı həyata keçirməlidir. Belə ki, restitusiya hüquqazidd əməlin törədilməsinə qədər mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsini özündə ehtiva edir. Bu isə restitusiya vasitəsilə əvvəlki maddi vəziyyətin və qeyri-maddi hüquqların bərpa edilməsi deməkdir. Belə ki, “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti”nin 38-ci maddəsinə əsasən, beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində vurulmuş zərərin tam ödənilməsinə nail olmaq məqsədilə həmin zərərin məbləğinə faiz hesablanır. Sənəddə göstərilmişdir ki, faizin dərəcəsi və hesablanması metodu o formada müəyyən edilir ki, vurulmuş zərərin tam ödənilməsinə nail olunsun. Belə ki, faizlər vurulmuş zərərin əsas məbləğinin ödənilməsinə başlanılmalı tarixdən ödəniş öhdəliyinin yerinə yetiriləcəyi tarixə qədər hesablanır. Zərərçəkmiş dövlət ona vurulmuş zərəre görə belə zərərin nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə təzminat məbləğindən faiz almaq hüququna malikdir²²⁶.

²²⁶ Faiq İsmayılov. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016. S.164

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi zərərə görə təzminat almaq hüququna malikdir. Göstərmək lazımdır ki, dəymiş ziyanlarla bağlı ödənilməli olan məbləğ Ermənistan Respublikasının təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılmasının və bütövlükdə Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsinin nizamlanması prosesinin vacib istiqamətlərindən biridir.

3.6. Qaçqın və məcburi köçkün problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində

Son onilliklər ərzində dünyada baş verən proseslər nəticəsində qaçqınlar və məcburi köçkünlərin sayı sürətlə artmış və bu da problemin beynəlxalq hüquqi həllinə diqqətin artırılması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Respublikamızda on milyonluq əhalinin bir milyondan çoxunun qaçqın vəziyyətində olması bu problemin böyük çətinliklər doğurduğundan xəbər verir. Azərbaycan Respublikasında bu qədər qaçqın və məcburi köçkün olmasının səbəbi erməni millətçi dairələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd etmək məqsədilə başladıkları siyasi və hərbi əməliyyatların nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasında qaçqınların yaranması 1988-ci ildə Ermənistan SSR rəhbərliyinin “azərbaycanlısız Ermənistan” planının həyata keçirilməsi ilə başladı. Beləliklə, Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə aparılan təzyiq, təqib, ciddi təxribat və fiziki zorakılıqlar nəticəsində İrəvan məkanının köklü əhalisi – azərbaycanlılar doğma yurd-yuvalarını tərk edib Azərbaycan SSR-ə köçdülər. Sonralar Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına hərbi müdaxiləsi və ölkə ərazisinin 20 faizini işğal etməsi respub-

likamızda qaçqın və məcburi köçkünlərin sayını bir neçə dəfə artırmış və onların sayı bir milyona çatmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, qaçqınların hüquqi statusunu müəyyən-ləşdirən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya və 1967-ci il “Qaçqınların statusuna dair” Protokoldur. Həmin sənədləri 130 dövlət ratifikasiya etmişdir²²⁷.

Bu aktları müqayisə etdikdə bəzi fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, 1951-ci il Konvensiyası müəyyən zaman və coğrafi məhdudiyətləri nəzərdə tutur. Konvensiya Avropa ölkələrində 1951-ci il 1 yanvar tarixinə kimi baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqın vəziyyətinə düşmüş şəxslərə münasibətdə tətbiq olunur. 1967-ci il Protokolu isə yuxarıda göstərilən məhdudiyətləri aradan qaldırır. Yəni Protokol heç bir coğrafi və zaman məhdudiyəti qoymadan bütün dövlətlərə və Protokolu qəbul olunmasından əvvəl və sonra baş vermiş hadisələr nəticəsində yaranmış qaçqın problemlərinə tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 8 dekabr 1992-ci il tarixli 402 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası da “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluq və ya siyasi əqidə əlamətlərinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barədə tam əsaslı qorxuya görə vətəndaşlıq mənsubiyyətinin olduğu ölkədən kənarında olan və bu ölkə tərəfindən müdafiə olunmaqdan istifadə edə bilməyən, yaxud belə qorxu üzündən həmin müdafiədən istifadə etmək istəməyən və ya müəyyən vətəndaşlığı olmayıb və bu cür hadisələr nəticəsində özünün keçmiş daimi yaşayış yerindən (ölkədən) kənarında olan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən, yaxud qayıtmaq istəməyən şəxslər qaçqın hesab edirlər.

“Vətəndaşlıq” anlayışı həmin kontekstdə yalnız bu və ya digər dövlətin vətəndaşı olmaq kimi başa düşülməməlidir. O, özündə etnik

²²⁷ Гам С. Гудвин-Гилл. Статус беженца в международном праве. Москва, 1997. С. 349.

və dil qrupuna mənsubluğu da əhatə edir. Milli əlamətə görə təqib milli (etnik, dil) azlığa qarşı ayrı-seçkilik tədbirlərinin keçirilməsini də birləşdirə bilər²²⁸.

Konvensiya “təqib” anlayışının konkretləşdirilməsi üçün əsasların dairəsini məhdudlaşdırmışdır. 33-cü maddədə göstərilir ki, tərifdə qeyd edilmiş səbəblər nəticəsində həyat və azadlıq üçün təhlükənin mövcudluğu hər bir halda şəxsin ölkədən çıxarılması üçün kifayət edə biləcək haldır. Buna uyğun olaraq bu cür təhlükəni yaradan fəaliyyət təqib kimi qiymətləndirilməlidir. Şəxsə digər ziyan vuran hərəkətlərin və ya o cür hərəkətlərlə hədə-qorxunun təqib kimi qiymətləndirilməsi hər bir konkret işin vəziyyətindən, o cümlədən subyektiv ünsürdən asılıdır.

Konvensiyada verilən tərifdə vətəndaşlığı olanlarla vətəndaşlığı olmayanlar arasında fərq qoyulur. Şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün 3 meyar əsas götürülür. Əvvəla, şəxsin təqibin qurbanına çevrilməsi üçün tam əsaslı qorxu mövcud olmalıdır. Konvensiyanın 35-ci maddəsinə əsasən, Konvensiya müddəalarının tətbiqini müşahidə etmək funksiyası həvalə edilmiş BMT-nin Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi belə hesab edir ki, şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün “ilk növbədə, gəlidiyi ölkədəki vəziyyət haqqında mülahizələr deyil, bu statusu almaq istəyənin vəsatətinin qiymətləndirilməsi tələb olunur”²²⁹. Subyektiv ünsürə ehtiyat etmənin “tam əsaslı” olmasını tələb edən obyektiv ünsür də qoşulur. Bu o deməkdir ki, şəxsin qaçqın hesab edilməsi üçün təkcə daxili vəziyyəti deyil, onun gəlidiyi ölkədəki obyektiv vəziyyət də nəzərə alınmalıdır.

Şəxsin qaçqın hesab edilməsi üçün irq meyarı nəzərə alınmalıdır. Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsinin mövqeyinə

²²⁸ Руководство по процедурам и критериям определения статуса беженцев, (согласно Конвенции 1951 г. и Протоколу 1967 г., касающихся статуса беженцев). Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев. Женева, январь 1992. п. 74

²²⁹ Yənə orada, p. 37

görə, “ırq” anlayışı bu halda “ırq adlanan etnik qrupların bütün növlərini birləşdirməklə geniş mənada başa düşülməlidir”²³⁰. İrqi əlamətə görə ayrı-seçkiliyin həyata keçirilməsi həmin əlamətə əsasən təqibin təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Üçüncü meyar dini inamla bağlıdır. Dini inama görə təqib dini icmalarda iştirak etmənin, dinə etiqad etmənin, dini ayinlərin icra edilməsinin qadağan olunmasında və ya ayrı-seçkilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi müxtəlif formalarda təzahür edə bilər²³¹.

“Müəyyən sosial qrup” anlayışı adətən eyni mənşə, adət və sosial statusu olan bir qrup şəxsi nəzərdə tutur²³². Nəzərə alınmalıdır ki, fərqli siyasi əqidənin mövcudluğu öz-özlüyündə şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün əsas vermir. Şəxs hökumət siyasətini tənqid etmək yolu ilə öz inamını nümayiş etdirməlidir. Həm də bu hökumət orqanlarına məlum olmalıdır. Eyni zamanda burada şəxsin siyasi əqidəsinə görə təqib olunması ilə həmin inamla əlaqədar törətdiyi hərəkətlərə görə təqib edilməsini fərqləndirmək lazımdır. Əgər təqib qanunla cəzalandırılmalı olan əməlin nəticəsidirsə, o zaman həmin əlamətə görə şəxsin qaçqın hesab edilməsi əsas olaraq göstərilmir. Eyni zamanda mövcud cəza törədilmiş hüquq pozuntusuna müvafiq olmalıdır. Həddən artıq ağır və ya qanunsuz cəza təqib kimi qiymətləndirilə bilər²³³. Şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin bütün ərazisində təqib qorxusunun mövcud olması zəruri deyildir. Etnik toqquşmalar zamanı təqib ərazinin bir hissəsi ilə məhdudlaşa bilər.

Hazırda “qaçqın” ifadəsi daha geniş mənada şərh edilir. Bu ifadə tədricən regional sənədlərdə ümumi zorakılıqdan, mülki ixtişaşlardan

²³⁰ Руководство по процедурам и критериям определения статуса беженцев, (согласно Конвенции 1951 г. и Протоколу 1967 г. касающихся статуса беженцев). Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев. Женева, январь 1992. п. 68

²³¹ Yenə orada, p. 72

²³² Yenə orada, p. 77

²³³ Yenə orada, p. 80, 84, 85

və silahlı münaqişələrdən qaçan adamlara da şamil edilir. Məsələn, 1984-cü ildə “Mərkəzi Amerika ölkələri, Meksika və Panamada qaçqınların beynəlxalq hüquqi müdafiəsi” mövzusunda keçirilən kollokviumda qəbul edilmiş Kartaxen Bəyannaməsində “qaçqın” statusunun şamil edildiyi şəxslərin dairəsi xeyli genişləndirilmişdir. Belə ki, bəyannaməyə əsasən “qaçqın” statusu ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişə təhlükəsi, habelə ölkədə insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması ilə əlaqədar qaçan şəxslərə də şamil edilir²³⁴.

Lakin qaçqının məhz qaçqın olduğu yalnız o zaman təsdiq oluna bilər ki, o, dövlət sərhədini keçmiş olsun, çıxdığı ölkənin müdafiəsini qəbul edə bilməsin və ya bunu istəməsin. Böyük Britaniya tədqiqatçısı Qay S. Qudvin-Gill Konvensiyaya əsasən qaçqınların aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirir: 1) onlar öz ölkələrindən kənar olurlar; 2) onlar həmin ölkənin müdafiəsindən istifadə edə bilmir və eyni zamanda geriyə qayıtmağı arzulamırlar; 3) ölkəyə qayıtmağın mümkün olmaması və ya bunun arzulanmaması tamamilə əsaslı olan təqib olunma qorxusu ilə əlaqədardır; 4) ehtiyat edilən təqib irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluq və ya siyasi etiqad ilə bağlıdır²³⁵. Yalnız bu şərtlərə əsasən qaçqın beynəlxalq müdafiə rejimi altına düşür. Qaçqınlığın əlamətlərindən biri odur ki, o, müdafiədən məhrum edilmiş olur və ya bu cür müdafiədən imtina edir. Ona görə də beynəlxalq müdafiə həmin şəxsin öz ölkəsinin göstərə bilmədiyi və imtina etdiyi müdafiəni qaçqın üçün təmin etməlidir. Beynəlxalq müdafiənin əsasını non-refoulement prinsipi təşkil edir. Ümumi mənada non-refoulement prinsipi onu nəzərdə tutur ki, heç bir qaçqın onun təqib və işgəncələrə məruz qala biləcəyi ölkəyə qaytarılmamalıdır²³⁶. Göstərmək lazımdır ki, qaçqın statusu-

²³⁴ Картаженская декларация: десятилетие прогресса // Беженцы. УВКБ ООН №2, 1995. С. 22.

²³⁵ Гай С. Гудвин-Гилл. Статус беженца в международном праве. Москва, 1997. С. 34.

²³⁶ Гай С. Гудвин-Гилл. Göst. əsər. S.146

nun formal olaraq müəyyən edilməsi bu və ya digər orqanın müəyyən şəxs və ya qrupun vəziyyətinin müvafiq hüquqi meyarlara uyğun olmasının müəyyən edilməsi deməkdir. Şəxs ancaq onun vəziyyətinin qaçqın üçün müəyyən edilmiş hüquqi meyarlara uyğun olduğu təqdirdə qaçqına çevrilir. Ona görə qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsi insanı qaçqın etmir, onun bu vəziyyətini yalnız elan edir.

Qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsi qaçqın olan xariciləri qaçqın olmayan xaricilərdən fərqləndirmək prosesidir. Xarici ölkə vətəndaşı başqa ölkənin sərhədini keçib öz vətəninə təqibdən qaçdığı və başqa ölkədə müdafiə axtardığını iddia etdikdə o, sığınacaq axtarandır. Sığınacaq axtaran heç də mütləq qaçqın deyildir. Onun sığınacaq istəmək xahişinə baxılmalı və onunla bağlı əsaslandırılmış həqiqi təqib qorxusunun olub-olmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Yoxlamadan sonra onun irqi, dini, milli-siyasi baxışları və ya xüsusi ictimai qrupa aid olması səbəblərindən təqib olunduğu üçün vətəninə qayıda bilməməsi və ya qayıtmaq istəməməsi qorxusu bəlli olarsa, o zaman o, qaçqın kimi qəbul edilir. Qaçqınlıq statusunun müəyyən edilməsinin vacibliyi ondan irəli gəlir ki, dünyada çox adam öz vətəninə təqib qorxusundan deyil, başqa səbəblərə görə tərk edir. Çoxları bəzən maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, daha yaxşı həyat və ya cinayət törətdiklərinə görə məhkəmə ittihamından qurtulmaq və bu kimi səbəblərdən başqa ölkələrə gedirlər. Belə şəxslər qaçqın deyil və onların beynəlxalq qanuna müvafiq surətdə qaçqın kimi müdafiə olunmaq hüquqları yoxdur. Qaçqının qaçqın kimi tanınması siyasi məsələ deyil, humanitar məsələdir.

Müasir beynəlxalq hüquq doktrinasında mövcud olan fikrə görə qaçqın anlayışının hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərif yoxdur²³⁷. Lakin 1951-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş tərif

²³⁷ Grahl-Madsen. F. The Status of Refugees in International Law, vol. 1, (1966), r.30; Tribunal civil, Verviers, 15 nov. 1989, X s. Etal belge: 55 Revue du droit des étrangers (RDDE), seitost. 1989, S.242

daha çox yayılmışdır və başqa konvensiyalarla müqayisədə öz üstünlüyü ilə seçilir.

Respublikamızda “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” ilk qanun 1992-ci il sentyabrın 29-da qəbul edilmişdir. 1999-cu il mayın 21-də “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” yeni qanun və “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunlarla beynəlxalq normalara uyğun olaraq respublika ərazisində qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu, hüquqi vəziyyəti, iqtisadi və sosial hüquqlarını həyata keçirmək üçün yaradılan şərait müəyyənləşdirilmişdir.

Həmin qanunlarda qaçqın və məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulan yaşayış yeri, iş, səhiyyə xidməti, təhsil, sosial təminat, dövlət yardımı və digər hüquqi zəmanətlər öz əksini tapmışdır.

Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb irqi əlamətinə, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq təhlükəsi üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və o səbəbdən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində adətən əvvəllər yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxs qaçqın hesab edilir.

ABŞ-ın Qaçqınların İşləri üzrə Komitəsinin qaçqınlar haqqında dərc etdirdiyi statistik məlumatlarına əsasən dünyada 1980-ci ildə 8,2 milyon nəfər, 1987-ci ilin sonunda isə 13,2 milyon nəfər qaçqın və sığınacaq axtaran şəxsin müdafiə və köməyə ehtiyacı olmuşdur.

1994-cü ilin sonunda ABŞ onların sayını 16,2 milyon nəfər müəyyən etmişdir. Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlığın siyahılarına əsasən 1994-cü ildə onun mandatının 27,4 milyon nəfərə şamil olduğu qeyd olunmuşdu. Bunlardan qaçqınlar – 14.488.700 nəfər; repatriantlar – 3.983.200 nəfər; QAK himayəsi altında olan

digər şəxslər – 3.524.100; ölkə daxilində məcburi köçkünlər – 5.423.000 nəfər olmuşdur.

ABŞ qeyd etmişdir ki, 1994-cü ildə ölkə daxilində məcburi köçkünlərin və beynəlxalq müdafiədən məhrum olanların sayı 26 milyon nəfərdən çoxdur.

Həmin dövrdə MDB ölkələrində 9 milyon insanın öz evini tərk edib, başqa yerə köçməsi qeyd olunmuşdur.

1994-cü ilin sonunda Azərbaycanda qaçqınların sayı 228.000 nəfər, məcburi köçkünlər 653.000 nəfər (143 min ailə), o cümlədən 108.666 nəfər 5 yaşınadək uşaq, 357.562 qadın, 86.383 nəfər pensiyaçı olmuşdur.

Azərbaycanın ümumi əhalisinin sayı ilə müqayisədə bu, çox böyük rəqəmdir. BMT QAK Avropa Regional Bürosu müdirinin müavini Haşim Utkan faktla əlaqədar demişdir ki, “Azərbaycanda hər 8 nəfərdən biri ya qaçqın, ya da məcburi köçkündür. Bu isə dünyada qibtə doğurmayan ən yüksək göstəricidir”.

İlk vaxtlarda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycanda yaranan qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardım göstərilməsi, onların yerləşdirilməsi, ərzaq, geyim və s. ilə təmin edilməsi heç şübhəsiz ki, böyük qüvvə tələb edirdi. Bu cür fəvqəladə vəziyyətdə beynəlxalq təşkilatların və digər dövlətlərin yardımını mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin beynəlxalq təşkilatlar və BMT-nin müvafiq qurumları məcburi köçkünlərə yardım göstərilməsində hüquqi bazanın olmamasına istinad edir və bu da göstərilən yardımın kifayət qədər əhatəli olmasına maneçilik törədirdi. Məcburi köçkünlərə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yardım göstərilməsinin hüquqi əsasının olmaması fikri 1994-cü ilin noyabr ayında Bakıda keçirilən “Qaçqınlar barədə qanunvericilik, insan hüquqları və miqrasiya məsələlərinə dair” Beynəlxalq konfransda da səsləndirilmişdi.

BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı rezident əlaqələndiricisi Mahmud əl-Səid çıxışında göstərmişdi ki, beynəlxalq konvensiya və qanunlar qaçqınların – baş verən münaqişələr səbəbindən öz ölkələrindən qaçıb başqa ölkələrdə sığınacaq axtaran şəxslərin hüquqları, onların mühafizəsi və onlara yardımla bağlı geniş məsələləri əhatə edir. BMT QAK-ın əsas mandatı həqiqətdə məhz bu cür adamların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə və onların müdafiəsinə yönəlmişdir. Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş ərazilərdə mövcud münaqişə daha az başa düşülən fəvqəladə humanitar vəziyyəti – sayı qaçqınların sayından artıq olan məcburi köçkünlər məsələsi kimi qeyri-standart məsələni meydana çıxarmışdır.

Konfransda Azərbaycan tərəfi qeyd etmişdir ki, “qaçqınlarımızın hüquqi müdafiəsi heç də onlara göstərilən maddi yardımdan az əhəmiyyətli” deyildir. Beynəlxalq hüquq müstəvisində Azərbaycan Respublikasında qaçqınlıq probleminin həlli yolu qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin həlli yolu ilə bağlıdır. Bu problemin həllində sülh danışıqlarına önəm verən ölkə rəhbərliyi XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, ATƏT-in Minsk Qrupunun və onun həmsədrlərinin keçirdikləri konfrans və Zirvə görüşlərində sülh danışıqlarının pozitiv həlli yollarını aramışdır. Bu danışıqlarda Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsi aparılan danışıqları durdursa da 2004-cü il aprelin 16-dan başlayaraq Praqada Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri səviyyəsində danışıqlar yenidən bərpa olunmuş və “Praqa prosesi” adını almış danışıqların bu mərhələsində münaqişənin nizama salınmasına dair sülh planının yeni variantının “mərhələli həlli” detalları müzakirə edilmişdir. “Praqa prosesi”nin baza prinsipləri 2007-ci il noyabrın sonunda Madriddə hər iki tərəfə təqdim olunmuş, Madrid sənədinə çevrilən bu baza prinsipləri ilə bağlı Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin bir sıra görüşləri keçirilmiş və bəzi prinsiplər üzrə müəyyən razılığa əldə edilsə də bütün məsələlərə dair ümumi razılıq əldə olunduqdan sonra yekun

hər hansı bir sənədin qəbul ediləcəyi bildirilmişdir. Təcavüzkar Ermənistan bu danışıqlara qeyri-konstruktiv yanaşdığından beynəlxalq təşkilatların və ilk növbədə ATƏT-in Minsk Qrupunun münaqişənin həlli istiqamətində göstərdikləri səylərə ciddi xələl gətirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də münaqişəni dinc vasitələrlə nizama salmaq üçün fəaliyyət göstərən ATƏT-in sülhyaratma təkliflərinə hörmətlə yanaşmaqda davam edir və onun sessiyalarında əməli təkliflərlə çıxış edir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyi və sabit inkişafı qorumaq mövqeyindən çıxış edən ATƏT özünün 4-8 iyul 2019-cu il tarixlərində Lüksemburqda keçirilmiş XXVIII sessiyasında Lüksemburq Bəyannaməsini qəbul etmişdir. “Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dayanıqlı inkişafın gücləndirilməsi: parlamentin rolu” mövzusunda keçirilən bu sessiyada Qətnamə layihəsi müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan üçün əsas maraq kəsb edən məsələlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş insanların humanitar sferada pozulmuş hüquqlarının, Ermənistan-Azərbaycan sərhədyanı bölgələrində yaşayan insanların işə təhlükəsiz yaşamaq hüquqlarının qorunmasının və bərpa edilməsinin vacibliyi Yekun Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Qətnamə layihəsində konflikt zonalarında və işğal edilmiş ərazilərdə insanların humanitar sferada əsas azadlıq və hüquqlarının qorunması öz əksini tapsa da, mövcud yanaşma Azərbaycanı tam qane etmirdi. Çünki bu yanaşma Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində münaqişə zonalarında yaşayan insanlarla yanaşı, münaqişə nəticəsində torpaqlarını tərk etmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar hüquqlarının qorunması və bu hüquqların bərpa edilməsini əhatə etmirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin təklif etdiyi dəyişikliyin əsas mahiyyəti münaqişə zonalarında və işğal olunmuş ərazilərdə insanların humanitar hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, münaqişənin və

ərazilərin işğal olunması nəticəsində insanların humanitar sahədə pozulmuş hüquqlarının qorunmasından ibarət idi.

Sessiyaya təqdim olunan bu dəyişiklik göstərirdi:

- Ermənistanın işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda apardığı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bu ərazidə azərbaycanlılar yaşamır. Dəyişiklik Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmasının, işğal olunmuş rayonların qaçqın və məcburi köçkün əhalisinin humanitar sahədə pozulmuş hüquqlarının qorunmasını əhatə edirdi.
- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Dağlıq Qarabağ ətrafından başqa, Azərbaycanın digər bölgələrində də insanların təhlükəsiz yaşamaq kimi humanitar hüquqlarının pozulmasına səbəb olduğundan təklif edilən dəyişiklik onların da humanitar sahədə hüquqlarının qorunmasını, yəni işğalçı Ermənistanın siyasətinin qəbulolunmazlığını əhatə edirdi.
- Dəyişiklikdə münaqişə zonası ilə yanaşı, **“ərazilərin işğal olunması”** termininin öz əksini tapması Azərbaycan ərazilərinin işğal olunması faktını xüsusi olaraq vurğulayırdı.
- Ərazilərin işğal olunması nəticəsində humanitar sahədə hüquqları pozulmuş insanların hüquqlarının qorunması və bərpa edilməsi – onların daimi yaşadıkları ərazilərə geri dönməsi anlamına gəlir ki, bu da işğala son qoyulmasına çağırış demək idi.
- Qətnamə layihəsində beynəlxalq hüquq normalarını poza-raq, digər ölkələrin ərazilərini işğal edən, oradakı şəhərləri xarabalıqlara çevirən ölkələrə təcili surətdə işğal olunmuş ərazilərin qanuni sakinlərinin hüquqlarının bərpa olunmasına çağırış da öz əksini tapmışdı.

Bu layihə ilə bağlı aparılan müzakirələr zamanı Komitədə Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyən ölkələrin sayının çox olması

və qətnamə layihəsinin müəllifinin də Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməsi dəyişikliyin əleyhinə çıxan Ermənistan nümayəndə heyətini geri çəkilməyə məcbur etdi. Beləliklə, Azərbaycanın qətnamə layihəsinə təklif etdiyi dəyişiklik yekdilliklə qəbul edildi və bu dəyişikliklər ATƏT PA-nın Yekun Bəyannaməsində öz əksini tapdı.

Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda mövcud münafişənin dinc yolla həll edilməsini əsas götürən ATƏT-in “Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dayanıqlı inkişafın gücləndirilməsi: parlamentin rolu” mövzusunda keçirilən XXVIII sessiyası qəbul etdiyi Bəyannamənin 21-ci maddəsində göstərmişdir ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri Azərbaycan və Ermənistan liderlərini dialoqu aktivləşdirməyə çağırır və Helsinki Yekun aktının baza prinsipləri əsasında Dağlıq Qarabağ konfliktinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün konkret addımların atılması, eyni zamanda sülhün təminatı və humanitar sahədə əməli tədbirlərin görülməsi üçün Ermənistan və Azərbaycan liderlərinin konstruktiv dialoqunu təqdirəlayiq hesab edir. Bu sənədin 22-ci maddəsində Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə tam hörmət vurğulanmış, beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlərin pozulmamasına hörmət şəraitində, konfliktin həlli istiqamətində razılaşdırılmış format çərçivəsində əldə edilmiş konkret nəticələrə əsaslanaraq, qarşıdurmada olan tərəflərin vicdanlı, ilkin şərtlərsiz danışıqlar aparması tövsiyə edilmişdir.

NƏTİCƏ

1. Ermənilər Qafqazın qeyri-köklü, allohton əhalisidir. Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana tarixən heç bir bağlılığı olmayan, ona yad olan ermənilərin soykökünün həqiqətlərini antik mənbələr göstərmişlər. “Tarixin atası” Herodot ermənilərin ön tarixi haqda yazaraq bildirmişdir ki, onlar Frakiya tayfalarından olub, briqlər adlanmış və Balkanlardan gələrək, Frigiyada məskunlaşmışdılar. Antik müəlliflərdən olan Strabon da özünün “Coğrafiya” əsərində yazmışdır ki, ermənilərin soykökü Balkanlardan başlanmışdır.

2. Erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıb. Erkən orta əsrlərdə dövlətçiliyini itirən və dünyaya səpələnmiş ermənilərin ideoloquna çevrilən erməni-qriqorian kilsəsinin yaranma məkanı Qafqazla və o cümlədən Azərbaycanla bağlı olmamışdır. Erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqazda yaranması əfsanəsi erməni saxtakarlarına o səbəbdən lazım olmuşdur ki, dünya ictimaiyyətini uydurduqları yalana, ermənilərin Qafqazda avtoxton olduqlarına inandıra bilsinlər. Erkən orta əsr mənbələrinə istinad edən tanınmış albanşünas F.Məmmədova öz tədqiqatlarında yazmışdır: “Ərməniyyədə ilk kilsə Aştişat kəndində, Fərat çayının qollarından olan Arasani çayının sahilində, Taron vilayətində (Muş – red.), Kiçik Asiyanın şərq hissəsində yaranmışdır”. Bu həqiqəti inqilaba qədərki Rusiya ilahiyyatçı-tarixçisi A. Anninski də öz əsərlərində yazaraq göstərmişdir ki, erməni-qriqorian kilsəsi Kiçik Asiyanın bütpərəst mərkəzlərindən olan, Kiçik Asiya regionunun Van bölgəsindən qərbdə, Aştişatda yaranmışdır.

3. Erməni-qriqorian kilsəsi həvari kilsə deyil. IV əsrin birinci otuzilliyində yaranan erməni-qriqorian kilsəsi heç bir vəchlə həvari mənşəli ola bilməz ona görə ki, bu kilsə Parfiyalı Qriqori tərəfindən yaradılmışdır. Onun həvarilərə heç bir aidiyyəti olmadığından

erməni-qriqorian kilsəsinin də həvari kilsəsinə heç bir aidiyyəti ola bilməz. Eyni zamanda həvari Faddeyin Arşakilər Ərməniyyəsində xristianlığı yayması fərziyyəsinin də heç bir əsası yoxdur. Bu həqiqəti A. Anninski apardığı tədqiqatlarda göstərərək yazırdı ki, Osroyena hökmdarı Abqarı xristian edən həvari Faddeyin Böyük Ərməniyyədə olmasını erməni mənbələrindən başqa heç bir başqa mənbə göstərməmişdir. Erməni mənbələrində gedən bu mülahizəni A. Anninski onunla izah edir ki, o dövrdə Böyük Ərməniyyə Osroyena dövləti tərəfindən idarə edildiyindən bu dövlətdə olmuş həvari Faddey erməni mənbələrində xristianlığın Ərməniyyədə yayıcısı kimi göstərilmişdir. “Fərat çayı sahilində yaranan erməni-qriqorian kilsəsinin əsasını kim qoyub?” sualına A. Anninski aydın şəkildə cavab verir: “Erməniləri xristianlığa yönləndirən Parfiyalı Qriqor və hökmdar III Tiridat (302-344) olmuşdur”.

4. Erməni-qriqorian kilsəsi monofizit kilsədir. Bu kilsə oğul və insan olan İsa Məsihi yalnız inkarnasiya (ruhun maddi vücutda təzahür etməsi) nəticəsində insanlaşdıqdan sonra ilahi qüvvə olaraq tanıyır. İnciləbə qədərki akademik nəşrlər də bu həqiqəti göstərmişlər. Belə ki, Rusiyanın tanınmış alimlərinin redaksiyası ilə tərtib edilmiş A. və İ. Qranat qardaşlarının Rus Biblioqrafik İnstitutunun Ensiklopedik Lügəti də erməni-qriqorian kilsəsinin monofizit kilsə olduğunu təsdiq etmiş, erməni-qriqorian kilsəsinin təliminin yunan-pravoslav kilsəsinin təlimindən fərqli olduğunu vurğulamış və bu təlimin ana xəttini diqqətə çatdıraraq göstərmişdir ki, “İsanın ilahi təbiiliyi onun insanlaşması prosesində bütün insani cəhətləri götürdüyündən, İsanın ikili təbiəti deyil, bir təbiəti tanınır”.

5. “Erməni məsələsi” erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən yaradılmışdır. Erkən orta əsrlərdən etibarən dövlətçiliyini itirən və dünyaya səpələnmiş erməniləri öz ətrafında birləşdirən erməni-qriqorian kilsəsi yeni “vətən” axtarışında olub, VIII əsrin əvvəllərindən etibarən Alban Həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə və bu irsi öz qoynunda

qoruyan Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialar yeritmək məqsədilə XV əsrdən etibarən Azərbaycanın köklü əhalisi – azərbaycanlılardan Üçkilə monastırının ətrafında yerləşən kəndləri almış, monastır torpaqlarını genişləndirmiş, Azərbaycan torpaqlarında ermənilər üçün yeni yaşayış məskənləri yaratmış və beləliklə, erməni-qriqorian kilsəsi özünün əfsanəvi arzuları üçün zəmin yaratmağa çalışmışdır. XVI əsrin ortalarında Orta Şərqdə cərəyan edən sosial-siyasi prosesləri izləyən erməni-qriqorian kilsəsi Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparmaq və imperiyadan ayrılmaq üçün Vatikandan, eyni zamanda Müqəddəs Roma imperiyasına daxil olan bir sıra dövlət başçılarından kömək istəmiş, “erməni məsələsi”nin yaranmasında erməni-qriqorian kilsəsi orta əsrlərdə ilk addımlar atmışdı. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən “erməni məsələsi” özünün yeni mərhələsinə daxil olmuş, Qərb dövlətlərinin diqqətini “erməni məsələsi”nə yönləndirilməsində mxtarçılar xüsusi olaraq seçilmişlər. Belə ki, Müqəddəs Lazar adasında erməni-katoliklərdən ibarət monax ordeni yaradan Sebastiyalı Mxitar Avropanın tanınmış şəxsiyyətlərini “erməni məsələsi” ilə tanış etmiş, erməniliyin mifik arzularını onların beyinlərinə yeritmişdir.

6. “Erməni kartı” I Pyotrun Qafqaz siyasətində. Erməni-qriqorian kilsəsinin nümayəndəsi İ.Ori Avropada arzu olunan nəticəni əldə edə bilmədiyindən “erməni dövləti”nin yaranması layihəsi ilə I Pyotra müraciət edir. Şimal müharibəsini (1700-1721) aparan I Pyotr böyük siyasətdə “erməni məsələsi”ndən əlverişli bir siyasi “kart” kimi istifadə etməyin mümkünlüyünü başa düşür və İsrail Oriyə ümidverici cavab verir. I Pyotrun Kaspi yürüşü (1722-1723) zamanı Azərbaycan torpaqlarında, Qarabağ və Şirvan ərazisində erməni dövlətini yaratmaq planı – İ.Orinin layihəsi reallaşmasa da ermənilik ümidini üzür və yeni layihələrlə çıxış edir.

7. “Erməni məsələsi” XVIII əsrin II yarısında. Bu dövrdə “erməni məsələsi” Hindistan və Rusiya erməni lobbiləri tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Hindistan kolonistlərinin millətçi dairələrinin önündə

gedən “Mədrəs qrupu”na başçılıq edən Ş.Şaamiryan və onun həmfikirləri Kiçik-Qaynarça sülh müqaviləsi (10 iyul 1774) və xüsusilə I Georgiyevsk müqaviləsinin (4 avqust 1783) bağlanmasından sonra Rusiya imperiyasının Qafqaza doğru irəlilədiyini görüb, erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı layihələr hazırlamışdılar. Ş.Şaamiryan öz layihələrində Səfəvi torpaqlarının ələ keçirilməsi planlarını cızmış və eyni zamanda Osmanlı imperiyasına qarşı açıq mübarizə aparmağın mümkün olmadığını nəzərə alaraq, Şərqi Anadoluda “erməni məsələsi”nin təbliğini genişləndirməyi önə çəkmişdi.

XVIII əsrin II yarısında “erməni məsələsi” ilə bağlı Rusiya ermənilərinin hazırladığı layihələr sırasında İvan Lazarevin layihəsi diqqəti daha çox çəkir. XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində o, “Cənab İvan Lazarevin notası” adlı layihə hazırlayaraq, Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan ərazisində erməni dövlətinin qurulması planı ilə çıxış etmişdi.

8. Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarına ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi. Türkmənçay müqaviləsi (10 fevral 1828) bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz meqa regionunda öz mövqeyini qəti şəkildə möhkəmləndirmiş və işğal etdiyi məkanda öz siyasi hakimiyyətini bərqərar edib möhkəmləndirmək üçün etno-sosial baza yaratmağı qarşıya məqsəd qoyaraq, 35.560 erməni Qacarlar İnanından Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülmüşdü. Onlardan 7.000-ə yaxın erməni İrəvan məkanında yerləşdirilmişdi. Bu köçürülmə Rusiyanın erməni lobbisinin – erməni-qriqorian kilsəsi və məşhur erməni ailələri tandeminin hazırladığı ssenari üzrə getmişdi. Hazırlanmış ssenariyə görə “birinci skripka” rolunu arxiyepiskop Nerses Aştaraketsi oynamış, Qacarlar İnanında olan keşişləri və kilsə xadimlərini “rütbdən və dindən” məhrum etmək qorxusu ilə hədələyərək, onları öz icmaları ilə Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarına köçmələrinə məcbur etmişdi. Kilsə köçən ermənilərə maddi yardım göstərdiyi halda, köçməkdən

imtina edən ermənilərin üzərinə ağır vergi qoymuşdu. Bu proses Ədirnə sülh müqaviləsi (2 sentyabr 1829) bağlandıqdan sonra da davam etmiş, 1829-1830-cu illərdə Osmanlı imperiyasından Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarına köçürülən 84.000 erməninin böyük hissəsi İrəvan torpaqlarında məskunlaşdırılmış, beləliklə, baş verən demoqrafik proseslər nəticəsində ölkədə ermənilərin çəki yükü süni şəkildə artmış, Qacarlar İrən və Osmanlı imperiyası ilə sərhəddə xristian elementindən təşkil edilmiş bufer zona formalaşdırmaq istəyən Rusiya imperiyası 1828-ci il martın 21-də Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində “Erməni vilayəti”nin yaradıldığını bəyan etmişdir.

9. “Erməni məsələsi ” XX əsrin əvvəllərində. XIX əsrin son rübündə ermənilik uydurduğu “Böyük Ermənistan” əfsanəsinin reallaşmasını Şərqi Anadolu məkanı ilə bağlayır. Lakin Avropanın iri dövlətlərinin, ilk növbədə, İngiltərənin dəstəyinə arxalanan ermənilik Osmanlı imperiyasında kütləvi iğtişaslar və terror aktları törətsə də öz məkrli planlarını reallaşdırma bilmir və XX əsrin ilk illərindən etibarən “erməni məsələsi” Qafqazın siyasi çevrəsinə daxil olur. Bu zaman “erməni məsələsi” terror və separatçılığın sintezindən ibarət eybəcər bir sindroma çevrilərək, Azərbaycan torpaqlarında zorun, vəhşiliyin daşıyıcısına çevrilir. Erməni millətçiləri Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədirlər, dilindən, dinindən, cinsindən, yaşından asılı olmayaraq insanları terrora məruz qoyurlar.

1905-1906-cı illərdə törətdiyi cinayətlərlə sakitləşməyən ermənilik Birinci dünya müharibəsinin sonlarında “erməni məsələsi”ni Azərbaycan torpaqları hesabına həll etməyə qərar verərək, “etnik təmizləmə” siyasəti aparır. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlanır. Bu qırğınlara Erməni Milli Şurasının sədri Aram Manukyan və Dro (Drastamat Kanayan) başçılıq edirlər. 1918-ci ilin martına qədər yalnız İrəvan quberniyasında 198 kənd dağıdılır,

dinc əhali zora, ölümə məruz qalır. Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan məkanında yaranmış Ararat Respublikasının daşnak hökuməti İrəvan məkanında azərbaycanlılara qarşı “etnik təmizləmə” siyasətini məqsədyönlü şəkildə apararaq, dinc əhalini fiziki olaraq məhv etmişdilər. 1918-1920-ci illərdə İrəvan məkanında törədilmiş soyqırımını nəticəsində 240.000-ə yaxın Azərbaycan türkü qaçqına çevrilmiş, 130.000-ə yaxın Azərbaycan türkü öldürülmüşdür.

10. “Erməni məsələsi” İkinci dünya müharibəsi illərində. İkinci dünya müharibəsi illərində erməni diasporu, xüsusən ABŞ-ın erməni diasporu xeyli fəallaşmışdı. Bu diaspor müharibə illərində cərəyan edən siyasi prosesləri diqqətlə izləyir, dünyada baş verən hadisələrdən “erməni məsələsi” üçün pozitiv nəticə əldə etmək, maksimum yararlanmaq istəyirdi. 1945-ci il martın 19-da SSRİ hökumətinin 1925-ci il dekabrın 17-də bağlanmış “Dostluq və neytralitet haqqında” Sovet-Türkiyə müqaviləsini denonsasiya etməsi ABŞ-ın erməni diasporunu aktivləşdirmişdi. Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Komitəsi İ.Stalinə teleqram göndərmiş və 29 dekabr 1917-ci il tarixli “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti unutmamasını xahiş etmişdi.

Bu illərdə erməni diasporu ilə paralel Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q. Arutyunov da xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, SSRİ-nin siyasi dairələrində ictimai rəy yaratmağa çalışmışdı. 1943-cü ilin oktyabrında İ.Stalinin qəbulunda olan Q.Arutyunov erməni-qriqorian kilsəsinin faşizmə qarşı apardığı mübarizə və Ermənistan SSR-ə etdiyi yardım haqqında məlumat vermişdi. Bu zaman Q.Arutyunov Şərqi Anadolunun Ermənistan SSR ilə birləşməsi məsələsini gündəmə gətirsə də mərkəz heç bir qərar qəbul etməmişdi. Lakin öz əfsanəvi arzularına ölkə rəhbərliyini və ictimaiyyəti inandırmaq üçün və Şərqi Anadoluya olan iddialarını “elmi” cəhətdən əsaslandırmaq üçün ermənilik ənənəvi vasitəyə – tarixi saxtalaşdırmağa əl atır. Bu məqsədlə XX əsrin ortalarında erməni tarixçilərinin bir hissəsi Ərməniyyə dövləti ilə bağlı “Urtu konsepsiya”sını gündəmə gətirir və bildırırlər ki, qədim

dünyanın qüdrətli dövlətlərindən olan Urartu qədim erməni dövləti olub. Belə ki, İkinci dünya müharibəsi illərində Türkiyədən revanş götürmək istəyi ilə çıxış edən ermənilik “Urartu konsepsiyası”na xüsusi önəm vermişdi. Bu konsepsiyanın ilhamvericiləri sovet tarixçisi B.B.Piotrovski və sovet erməni tarixşünaslığının nümayəndəsi Q.Kapansyan olmuşlar. Onlar antik müəlliflərin “miqrasiya konsepsiyası”nı qəbul etməyərək, ermənilərin əcdadlarının hurri tayfalarından olan hayk tayfaları olduğunu iddia edərək, ermənilərin Urartu mədəniyyətinin varisi olduğunu bildirmişdilər. Bu konsepsiya İkinci dünya müharibəsinin sonlarında Türkiyədən ərazi istəyən həm SSRİ rəhbərliyinin, həm də erməniliyin maraqlarına tam uyğun olduğundan sovet tarixşünaslığında münbit bir zəmin taparaq inkişaf etməyə başlamışdı.

11. “Erməni məsələsi” Potsdam konfransı ərəfəsində. Erməni diasporunu təmsil edən erməni təşkilatları xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi məsələsinin müzakirəsi ilə bağlı əməli addımları 1945-ci ilin aprelində atmağa başlamışdılar. Onlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1945-ci il aprel 25-26-da keçirilən San-Fransisko konfransına müraciət etmiş, tarixi reallıqları təhrif edərək, ermənilərin müttəfiqlərlə bir yerdə hərəkət etdiyini və Türkiyənin Şərqi Anadolu torpaqlarının sovet Ermənistanına birləşməsinin vacibliyini göstərmişdilər.

Müharibənin sonunda Türkiyə ilə qarşıdurma siyasətinə keçən SSRİ rəhbərliyi erməni-qriqorian kilsəsi amilini diqqətə almışdı. İ.Stalin 1945-ci il aprel 19-da Moskvada erməni-qriqorian kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Chorekchyanı qəbul edərkən, dünyaya səpələnmiş ermənilərin SSRİ-nin Türkiyədən almaq istədiyi torpaqlarda məskunlaşmalarına erməni-qriqorian kilsəsinin köməklik göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirmiş və kilsənin fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinin mümkünü istiqamətində əməli addımlar atılacağı vədini vermişdi.

12. “Erməni məsələsi” Potsdam konfransından sonra. Potsdam konfransının nəticələri erməniliyin gözləntilərinə cavab vermədi. Lakin

Sovet İttifaqı da Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmədiyindən və erməni amilinin SSRİ üçün önəmli olduğunu gizlətmədiyindən ermənilik öz əfsanəvi arzularını inkişaf etdirməkdə davam edirdi. Erməniliyin SSRİ-də əsas emissarlarından olan Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov Potsdam konfransından sonra İ.Stalinin qəbulunda olarkən, spürkün sıralarından 300 mindən artıq erməninin Ermənistan SSR-ə can atdığını bildirmiş və Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələlərinin ermənilərin xeyrinə həll olunmasını xahiş etmişdi. Daşnak alqoritmi ilə hərəkət edən Q.Arutyunov ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkova müraciət edərək heç bir elmi əsasa söykənmədən Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi cəhətdən Azərbaycan SSR-lə deyil, daha çox Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu göstərmişdi. K.M.Malenkov da öz növbəsində Azərbaycan K(b) MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirova göndərdiyi 1945-ci il 28 noyabr tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı onun rəyini bilmək istəmişdi.

M.Bağırov K.M.Malenkova göndərdiyi 1945-ci il 10 dekabr tarixli cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın qədim torpağı olduğunu əsaslı dəlillərlə göstərmiş və bildirmişdir ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşa istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağ vilayəti o halda Ermənistan SSR-ə verilə bilər ki, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-lə həmsərhəd və əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edən Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları bütövlüklə Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın.

Türkiyəyə qarşı ərazi tələbindən imtina etməyən SSRİ rəhbərliyi 1946-cı il fevralın 22-də xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi üçün praktik tədbirlər haqqında fərman imzalayır. Bu fərman ABŞ-dakı erməni lobbisini daha da aktivləşdirir və bu lobbə Şərqi Anadolu torpaqlarının Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi proqramını yekdilliklə müdafiə etdiyini bildirir. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi prosesi gözlənilən nəticəni vermir. 1948-ci il iyun ayının göstəricilərinə görə

3 il müddətində SSRİ-yə xaricdən 86.346 erməni gəlir. Bu say isə millətçi Q.Arutyunovun göstəriciləri ilə üst-üstə düşür.

13. İrəvan məkanında etnik təmizləmənin növbəti mərhələsi – 1948-1953-cü illər deportasiyası. 1947-ci il iyulun 12-də Ankarada ABŞ ilə Türkiyə arasında “Trumen doktrinası” çərçivəsində Türkiyəyə maddi yardım göstərilməsi haqqında müqavilə imzalanır, daha sonra “Marşall planı” ABŞ kapitalının Türkiyəyə axınını daha da genişləndirir. Türkiyənin Orta Şərqi “strateji darvaza”sı olduğunu bildirən ABŞ 1948-ci ilin fevralında Türkiyəyə 125 milyon dollar vəsait ayırır. Yaranmış vəziyyətdə bölgədə qarşıdurmanı daha da dərinləşdirməmək üçün SSRİ Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmək məcburiyyətində qalır. Ermənilik Şərqi Anadolu vilayətlərinə olan iddialarından əl çəkmək məcburiyyətində qalsa da Azərbaycanın tarixi torpağı – İrəvan məkanında etnik təmizləmə aparmaq planını gündəmə gətirə bilir və Moskvanın razılığı ilə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlanır. Bu akt 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirilir. Beləliklə, “erməni məsələsi”nin hədəfi Şərqi Anadoludan keçərək, Azərbaycan torpaqlarına yönəlir. Ermənistan SSR-dən, öz tarixi torpaqlarından köçürülən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiya aktına bu günə qədər beynəlxalq miqyasda hüquqi qiymət verilməmiş, etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməmişdir. İlk dəfə bu deportasiya aktına düzgün qiymət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir. O, 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamış və XX əsrin ortalarında Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən etnik təmizləmə və

soyqırımını siyasətinin mürtəcə mahiyyəti respublika və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır.

14. XX əsrin sonlarında qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin növbəti mərhələsi. Ermənilik öz məkrli siyasətini həyata keçirmək üçün ənənəvi təbliğat vasitələrinə əl atır, Qərb ölkələrində “Böyük Ermənistan” ideyasını şüurlara yeritməyə çalışır. “Daşnaksutyün” partiyasının XXIII qurultayının təsdiq etdiyi siyasi platforma və 1987-ci ilin payızında Fransanın “Yumante” qəzetinə akademik A.Aqanbekyanın verdiyi müsahibə Azərbaycan torpaqlarına susamış erməni millətçiləri üçün bir çağırış olur və 1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq onlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı əsassız iddialarını həyata keçirmək üçün açıq separat fəaliyyətə keçirlər.

1988-ci il fevralın 20-də Xankəndində DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin XX çağırışının növbədənənar sessiyası qəbul etdiyi qərarla göstərmişdir ki, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali sovetləri Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin ümidlərinə anamlı yanaşaraq, vilayətin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsini həll etməli və eyni zamanda SSRİ Ali Soveti qarşısında DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsinin müsbət həlli üçün vəsətat qaldırmalıdır.

Azərbaycan xalqının ciddi müqaviməti ilə üzleşən erməni millətçiləri separat siyasət aparmaqda davam etmiş, 1988-ci ilin martında “Krunk” (“Durna”) erməni ekstremist təşkilatını yaratmış və bu təşkilat DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsi tələbi ilə çıxış etmişdir. Bu dövrdə Ermənistan SSR-də “Qarabağ” komitəsi də fəaliyyət göstərmiş və ilkin dövrdə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən ayrılmasını məqsəd olaraq qarşıya qoyub, DQMV-nin Ermənistan SSR ilə birləşməsini irəli sürsə də sonrakı dövrdə müxtəlif avantürist layihələrlə çıxış etmişdir. Bu layihələrə görə, SSRİ rəhbərliyi DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşməsi tələbini qəbul etməyəcəyi halda,

Qarabağ erməniləri SSRİ-nin tərkibindən çıxmalı və bundan sonra Ermənistan SSR-in tərkibində olmaq şərti ilə yenidən SSRİ-nin tərkibinə daxil olmaq üçün SSRİ Ali Sovetinə müraciət etməli idilər. Bu layihənin baş tutmayacağı təqdirdə daha bir avantürist plan irəli sürülmüşdü. SSRİ Konstitusiyasına görə DQMV öz müqəddəratını müstəqil həll etmək hüququna malik olmadığından, belə bir səlahiyyətlərə malik Ermənistan SSR özü DQMV-nin tərkibinə daxil olduğunu bəyan etməli və əsassız ərazi iddialarını davam etdirməli idi.

1988-ci ilin yayında erməni separatçıları Dağlıq Qarabağda da aktivliyi artırmış, 1988-ci il iyulun 12-də DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası birtərəfli şəkildə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən çıxması haqqında qərar qəbul etmişdi. Buna cavab olaraq, iyulun 12-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti SSRİ Konstitusiyasının 87-ci maddəsini və Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 114-cü maddəsini, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında” Azərbaycan SSR Qanununun 42-ci maddəsini əsas götürərək, DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasının separat qərarını qanunsuz və heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığını bəyan edərək ləğv etmişdir.

Hüquqi müstəvidə öz məkrli niyyətlərini reallaşıdırma bilməyən erməni separatçıları 1988-ci ilin payızından ekstremizmə əl atmış, 1988-ci il noyabrın 22-də azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan Ermənistan SSR Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyası çağırılmışdı. Ermənistan SSR rəhbərliyi qurulmuş ssenari üzrə sessiyanın gedişini dayandırmış, 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək aparılan etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların yaşadığı 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmışdır. Nəticədə 200 mindən artıq Azərbaycan türkü, 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycan SSR-ə qovulmuş, azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılıq aktları nəticəsində 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Ermənistan SSR-də aparılan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində

təqribən 7,5 min kv. km ərazi boşalmış, lakin bu “təmizlənmiş” torpaqlarla kifayətlənmək istəməyən erməni millətçiləri 1991-ci il dekabrın sonlarından etibarən hərbi qarşıdurmaya keçmiş, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə qarşı çıxmışdılar.

15. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-də Azərbaycanın məhv edilmə tarixi irsi. Ermənilik Azərbaycan torpaqlarına etdiyi əsassız iddialarının sosial-tarixi təməlinin olmadığını bildiyindən Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin tərkib hissəsi olan xristian mədəniyyətinə iddialar irəli sürmüş, bu siyasətin önündə erməni-qriqorian kilsəsi getmişdir. XIX əsrin birinci otuzilliyində Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarının işğalından sonra erməni-qriqorian kilsəsi Alban Həvari kilsəsinin irsinə sahib çıxmaq məqsədi ilə öz dindarlarının bölgədə imperiyanın siyasi hakimiyyətinin sosial bazasını təşkil edəcəyinə Rusiyanı inandıra bilmişdi. İmperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli Fərmanı ilə Alban Həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə nəzarət erməni-qriqorian kilsəsinin ixtiyarına keçmişdi. Bu fərman sonralar erməniliyin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı əsassız iddialar qaldırmaları üçün münbit zəmin yaratmış, erməni-qriqorian kilsəsi Rusiya hakim dairələrinin icazəsi ilə 1909-1910-cu illərdə Alban Həvari kilsəsinin arxivlərini məhv edərək, Azərbaycanın tarixi irsinə və xalqımızın tarixi yaddaşına böyük zərbə vurmuşdur. Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddiası ilə çıxış etməyi qarşıya məqsəd qoyan erməni-qriqorian kilsəsi erməni millətçi partiyalarla tandemdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarına əsassız iddialar irəli sürmüş, pərakəndə ermənilərə tarixən aid olmayan ərazilərə sahib olmaq üçün davamlı olaraq məkrli siyasət aparmış və nəticədə İrəvan məkanını ələ keçirə bilmişlər. Azərbaycanın tarixi torpağı İrəvan məkanına yiyələndikdən sonra erməni millətçiləri onlara məxsus olmayan Azərbaycan torpaqlarına sahibliklərini “qanuniləşdirmək” üçün Azərbaycanın xristian

mədəniyyətini “erməniləşdirməyə” başlamış, müsəlman abidələrini dağıtmağa başlamışlar.

Erməni vandalizmi XX əsrin sonlarında xüsusi vəhşiliklə aparılmış, İrəvan məkanında Azərbaycanın maddi-mədəni irsi dağıdılmışdır. Bu gün monoetnik Ermənistan Respublikasında azərbaycanlılara məxsus yalnız iki tarixi-memarlıq abidəsi qalmışdır ki, erməni vandalları onlardan birini – İrəvan şəhərindəki Göy məscidi “fars məscidi”, digərini İrəvan yaxınlığındakı Əmir Səəd məqbərəsini isə “türkmən abidəsi” kimi qələmə verməyə çalışırlar.

16. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin və dini abidələrin dağıdılması ilə əlaqədar Ermənistan beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşmalıdır. Ermənistan Respublikası XX əsrdə Azərbaycan torpaqlarında və ilk növbədə İrəvan məkanında törətdiyi mədəni vandalizm əməllərinə görə birbaşa beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır və bu məsuliyyət beynəlxalq hüquq normaları ilə şərtlənir. Belə ki, 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ya “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni abidələrin qorunmasına dair Konvensiya” müharibə dövründə mədəni mülkiyyətin qorunmasına həsr olunmuş ilk beynəlxalq müqavilədir. Əvvəlki müqavilələrdən fərqli olaraq, bu Konvensiyaya əsasən hücum edən tərəfin mədəni mülkiyyəti hörmət edib qorumaqla yanaşı, həm də işğal edilmiş ərazilərdə bu mülkiyyətin oğurlanmasının qarşısının alınması istiqamətində konstruktiv addımlar atmaq öhdəliyi var. Azərbaycanın mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ölkəmizin ərazisində xalqımızın çoxəsrlik tarixi keçmişindən yadigar qalmış tarixi və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi qəbul olunmuş beynəlxalq müqavilələrə əsasən qorunmalıdır. Müasir dövrdə İrəvan məkanında erməni millətçiləri Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin tərkib hissəsi olan abidələri dağıtdıqları və toponimləri dəyişdirdikləri üçün onlar beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşmalıdırlar. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində Azərbaycanın maddi və

mənəvi irsinə vurulmuş zərərə görə təzminat almaq hüququna malikdir. Göstərmək lazımdır ki, dəymiş ziyanlarla bağlı ödənilməli olan məbləğ Ermənistan Respublikasının təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılmasının və bütövlükdə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması prosesinin vacib istiqamətlərindən biridir.

17. Beynəlxalq hüquq müstəvisində qaçqınların hüquqlarının qorunması. Qaçqın problemi bu gün dünya ictimaiyyəti qarşısında duran ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Həmin şəxslərin hüquqi statusu beynəlxalq və milli hüquq normaları ilə tənzimlənir və bu da insan hüquqlarına hörmət, eləcə də bu hüquqların müdafiəsinin dövlətlərin ali məqsədi olması ilə bağlı olmalıdır. Göstərmək lazımdır ki, qaçqınların hüquqi statusunu müəyyənləşdirən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya və 1967-ci il “Qaçqınların statusuna dair” Protokoldur. Həmin sənədləri 130 dövlət ratifikasiya etmişdir. BMT Baş Məclisinin 1951-ci ildə qəbul etdiyi və Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildə ratifikasiya etdiyi «Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiyanın 34-cü maddəsi öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunanlara beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmək hüququ verir. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin nəzarəti altında olan Azərbaycan Respublikasının torpaqlarından qovulmuş, əmlakını itirmiş məcburi köçkünlər bu Konvensiyanın verdiyi hüququ əsas götürərək, öz qanuni haqlarını qorumuş, XX əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində erməni millətçilərinin törətdiyi cinayətlər nəticəsində onlara dəymiş maddi ziyanla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmək hüququndan istifadə etmişlər. Onlar Ermənistan hökumətinə qarşı iddia qaldırmış, öz növbəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi insan hüquqları standartlarının qorunmasını nəzərə alıb, Ermənistan Respublikasını 3 maddə üzrə günahkar hesab etmişdir.

18. Ermənistan SSR-də yaşayan SSRİ vətəndaşları olan azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərə görə fərdlərin

cinayət məsuliyyəti beynəlxalq hüquq aktları ilə təsdiq olunmuşdur. Beynəlxalq ictimaiyyət sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətləri təhlükəli hesab etdiyindən bu cinayətlərdə təqsirli olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və onların cəzalandırılmasına münasibətdə iddia müddətinin tətbiq edilməməsinin mümkünlüyünü tanımışdır. Bu, “Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında” 1968-ci il Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. 1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək davam edən deportasiya nəticəsində 200 mindən artıq Azərbaycan türkü, 18 min müsəlman kürd, min nəfər rusdilli əhali Azərbaycan SSR-ə qovulmuşdur. Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə qovulan azərbaycanlılardan 216 nəfərin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsində günahı olan cinayətkarlar bu Konvensiyaya əsasən məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar.

19. Ötən əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR-dən qovulmuş azərbaycanlılar qaçqınlıq taleyini yaşayırlar. Onların insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsini, müdafiəsini varis dövlət təmin etməlidir. Bu dövlət özünün sələfi olan dövlətin vətəndaşları qarşısında yalnız müasir dövrdə, bu konkret anda məsuliyyət daşımamalı, həm də ən azı onun müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində həmin dövlətin vətəndaşları olmuş, sonralar isə ilk növbədə bu dövlətin rəhbərliyinin günahı üzündən hər hansı başqa dövlətlə (məsələn, vahid Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı ilə) davamlı siyasi-hüquqi əlaqələrdən məhrum edilmiş şəxslər qarşısında da məsuliyyət daşmalıdır. Eyni zamanda, Ermənistan SSR-dən qovulmuş azərbaycanlı qaçqınların bu məkanda yaşadıkları dövrdə əldə etdikləri mülkiyyəti və digər daşınmaz əmlakı əks etdirən “məlumat bazası” nın yaradılması da zəruridir. Belə ki, bu “məlumat bazası” Ermənistan SSR-in varisi olan Ermənistan Respublikası tərəfindən maddi və mənəvi kompensasiyanın ödənilməsi öhdəliyini təmin etmiş olar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi. (bundan sonra – ARP II SSA) F.1. Siy.31. Sax.v. 186a
2. ARP II SSA. F.1. Siy.33. Sax.v. 227
3. ARP II SSA. F.1. Siy.33. Sax.v. 230
4. ARP II SSA. F.276. Siy.8. Sax.v. 265
5. ARP II SSA. F.276. Siy.8. Sax.v. 498
6. ARP II SSA. F.276. Siy.8. Sax.v. 513
7. ARP II SSA. F.11158. Siy.1. Sax.v. 53
8. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 30 iyun 1988-ci il, №11-12.
9. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 31 iyul 1988-ci il, №13-14.
10. AMEA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), №4, 1989.
11. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, “Qartal”, 1998. 279 s.
12. Bədəlova A. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi / Fiziki şəxslərin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti. Bakı, “Adiloğlu”, 2003. S. 482-488
13. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nafta-Press”, 1988. 452 s.

14. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, “Gənclik”, 1995. 464 s.
15. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu - “Ermənistan”. Bakı, “Sabah”, 1994. 208 s.
16. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, “Nurlar”, 2007, 271 s.
17. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. Bakı, “Nurlar”, 2008. 559 s.
18. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 144 səh.
19. Əзимбəјов И. «Ирəван мусəлман абидəлəри»//. Азəрбајчан Археологија Комитəсинин (ААК) хəбəрлəри.1929, №4.
20. Hüseynov L. Бейнəlxalq Hüquq. Bakı, “Qanun”, 2012. 368 s.
21. İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016. 174 s.
22. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əsgər). C.IV. Bakı, “Ozan”, 2006. 752 s.
23. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, “Elm”, 1993. 272 s.
24. Qarayev E. İrəvan Xanlığı (1747-1828). Bakı, “Avropa”, 2010. 191 s.
25. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu”, 2016. 520 s.
26. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı, “Bakı universiteti nəşriyyatı”, 1996. 328 s.
27. Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018, 270 s.
28. Nadiradze Eldar. İrəvan xanlığı. 200 s.
29. Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006. 320 s.

30. Terror multikulturalizmə qarşı. “Azərbaycanlıların soyqırımı – 100”. VII Dəyirmi masa. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018. 296 s.
31. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, “Zərdablı nəşriyyatı”, 2014. 224 s.
32. Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998. 416 s.
33. Piriyev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, “Araz”, 2002. 152 s.
34. Xəlilov İ. “Zəngibasar necə dağıldı”. “Vətən səsi” qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991
35. Вердијева Н.Ј. XIX əsrin биринчи јарысында Шимали Азербайчанын əhalиси. Бақы, 1993.133 s.

Rus dilində

36. Абемян М. История древнеармянской литературы. Ереван:, “АН Армянской ССР”, 1948. 523 s.
37. Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов. / Вестник НГУ. Серия: История, филология.2011.Том 10, выпуск 1: История, 117 с.
38. Агаян Ц.П. Великий октябрь и борьба трудящихся Армении за победу советской власти. Ереван, “АН Армянской ССР”, 1962. 449 s.
39. Айвазян В.К. «История Тарона» и армянская литература IV-VII веков. Ереван: “Издательство Ереванского Университета”, 1976. 409 s.
40. Аннинский А. История армянской церкви. Определением Святейшего Синода, от 29/30 апреля 1898 года, сочинение это в рукописи удостоено почетного отзыва, после того автором исправлено и дополнено. Кишинёв, 1900. 306 s.

41. Армянский геноцид. Миф и реальность. (Перевод с англ.) Баку: «Азернешр», 1992. 340 с.
42. Ахов М. Очерки истории армянского «государства». Россия и армяне. С.-Петербург: Типография Товарищества «Народная Польза», 1902. 63 с.
43. Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван: «Издательство АН Армянской ССР», 1969. 166 с.
44. Багиров М.Б., Вердиева Х. Ю. В поисках истины... Лицо армянства. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики. Документы свидетельствуют... Баку: МВМ, 2011. 606 с.
45. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР, № 13 – 14 (770-771), 31 июля 1988 года. 23 с.
46. Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик, № 29 (2467), 20 июля 1988 года. 31 с.
47. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.) Историко-демографическое исследование (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку: «Escrprint» 2016. 420 с.
48. Гай С. Гудвин-Гилл. Статус беженца в международном праве. Москва: «Юнити», 1997. С. 15–34
49. Геворгян Паргев. В борьбе за существование // Газета «Армянский Вестник», №9 (56), сентябрь 1993.
50. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 6 февраля 1946 г.
51. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 25 апреля 1946 г.
52. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 1 мая 1946 г.

53. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 9 мая 1946 г.
54. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 15 мая 1946 г.
55. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 17 мая 1946 г.
56. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 6 июня 1946 г.
57. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 20 июля 1946 г.
58. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 23 июля 1946 г.
59. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 30 июля 1946 г.
60. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 11 августа 1946 г.
61. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 21 сентября 1946 г.
62. Газета «Ноев Ковчег», №3 (138), март 2009.
63. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Мысль, 1976. 455 с.
64. Геродот. История. Кн. I. Москва, 1882
65. Геродот. История. Кн. 5, Ленинград, 1972.
66. Геродот. История. Кн. 7, Ленинград, 1972.
67. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва: «Типография Лазаревых», 1831. 142 с.
68. Данциг Б. Турция. Москва, 1949, 309 с.

69. Действующее международное право. Т.3. Москва: “Издательство Московского независимого института международного права”, 1997. 832 с.
70. Де Ваал Томас. Чёрный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва: “Российская политическая энциклопедия”, 2014. 390 с.
71. Драсханакертци И. История Армении. Ереван, 1986, 400с.
72. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, 199 с.
73. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III-VII вв. В кн: Очерки истории СССР (III-IXвв.). Москва, 1958
74. Ерицов А.Л. Данные об армянском населении в России. Известия Кавказского Отдела Императорского русского географического общества. Т. VII. Тифлис, 1881, т. I.
75. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван: “Издательство Государственного Университета”, 1947. 324 с.
76. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: “Элм” 1990. 380 с.
77. История армянского народа. Ереван, 1951. 357 с.
78. История армянского народа. Под редакцией проф. М.Г.Нерсисяна. Ереван: “Издательство Ереванского Университета”, 1980. 458 с.
79. Кавказский Календарь на 1917 год. Тифлис, 1916. 914 с.
80. Капанцян Г.А. Хаяса – колыбель армян. Ереван: “Изд. АН Армянской ССР”, 1947. 287 с.
81. К. Картахенская декларация: десятилетие прогресса // Беженцы. УВКБ ООН № 2,11995.
82. Коркодян З. Население Советской Армении 1831-1931. (на арм. яз.). Ереван, 1932.

83. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне. Руководство по армянскому вопросу. (Перевод с англ.) Баку: “Азернешр” 1992. 158 с.
84. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв., Баку, “Элм” 1993. 240 с.
85. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, “Центр исследований Кавказской Албании”, 2005. 798 с.
86. Мамедова Хава. Армянский сепаратизм в карабахской области Азербайджана в XX веке. International scientific journal “Law and Politology” Международный научный журнал “Право и Политология”. № 20, 2012.
87. Международного права в шести томах / Гл. ред. Ф. И. Кожевников, В. М. Корецкий и др. Москва, 1967. Т.II. 180 с.
88. Рамиз Мехтиева. Мифотворчество армян в контексте в истории христианского государства. Ramiz Mehdiyev. Ermənilərin mif yaradıcılığı tarixdə ilk xristian dövləti kontekstində. Москва: “Аквариус”, 2014. 77с.
89. Неизвестные страницы истории: Беженцы-мусульмане (1918-1920). Баку: “Есопринт”, 2018. 216 с.
90. Нюрнбергский Процесс Т VII. М. 1961. 368 с.
91. Советский энциклопедический словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1981. 1598 с.
92. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Ленинград: “Наука”, 1964.
93. События в Нагорном Карабахе и вокруг него. Баку, По страницам газет. I. Баку, “Коммунист”, 1988. 493 с.
94. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку: “Элм” 1989. 92 с.
95. Патканов К. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. С.-Пб.: “Тип. В.С. Балашева”, 1881. 167 с.

96. Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Выпуск Первый (XIV-XVI). (Составил А.Д.Папазян). Ереван, 1968, 640 с.
97. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха // Известия Азербайджанского гос. науч.-исслед. института. Историко-этнографическое и археологическое отделение. Т. 1. Вып. 5. Баку, 1930. 43 с.
98. Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946. 36 с.
99. Орманиан Малахиа. Армянская церковь. Ея история, учение, управление внутренней строй, литургия, литература ея настоящее. Москва: "Издание А.М. Будагова", 1913. 217 с.
100. Руководство по процедурам и критериям определения статуса беженцев, (согласно Конвенции 1951 г. и Протоколу 1967 г., касающимся статуса беженцев). Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев. Женева, январь 1992. 263 с.
101. Тальберг Н. История христианской церкви. М., СП "Интербук", Нью-Йорк, "Астра", 1991. 480 с.
102. Тунян В.Г. Административная и экономическая политика самодержавия в Восточной Армении от Туркменчайского мира до Крымской войны: 1828-1853 года. Автореф. канд. дисс. Москва, 1982.
103. Файгл Эрик. Правда о терроре. Баку: "Азернешр", 2000. 176 с.
104. Хачатрян К.Г. Советско-турецкие отношения на начальном этапе «холодной войны» и армянский вопрос (1945-1949 гг.) /Вестник РАУ (серия: гуманитарные и общественные науки)/ №1/2003. 70 с.
105. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. С.-Петербург: "Типография Императорской Академии наук", 1898. 512 с.

106. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Под редакцией проф. Ю.С. Гамбарова, проф. В.Я. Железнова, проф. М.М. Ковалевского и др. Том 29. “Москва: “ Главная Контора Изд. тов-ва “ Бр.Гранат и К”, (1910-1948). 672 с.
107. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XII веков. Москва: “Наука”, 1988. 300 с.
108. Шахмалиев Э.М. Об англо-испанских противоречиях на Переднем Востоке в 80-90-х годах XVI и первой четверти XVII вв. Ученые записки Аз.Гос.Университета. 1/1958, 83 с.
109. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С.-Петербург, “Типография Императорской Академии наук”, 1852. 1232 с.

İngilis dilində

110. Grahl-Madsen. F., The Status of Refugees in International Law, vol. 1, (1966), r.30; Tuibunal civil, Verviers, !5nov. 1989,X s.Etal belge: 55 Re
111. Law Reports of Trials of war criminals. London , 1999.181 p.
112. Petites Affiches-6 Juillet, 1999. S.25

Türk dilində

113. Mustafa Nazim. İrevan şəhri Türk-İslam varlığı nasıl yox edildi. Ankara, “Berikan”, 2015. 269s.
114. Honiqmann E. Bizans Devletinin Doğu Sınırı Çeviri. İstanbul, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları”, 1970. 282s.

İnternet resursları

115. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van_quberniyas%C4%B1)
116. <http://nazimmustafa.info/?cat=16%C9%99-q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycan-torpaqlarından-deportasiya-2/>
117. Материалы к новой истории Восточной Армении. Матенадаран, Ф.Лазаревых, п. 106, д. 51, ед. хр. 95, л. 1-2. Писарская http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Dok_ist_vost_armenii/text.htm).
118. <http://www.iravan.info/meschidler.Html>
119. <http://1905.az/1948-1953-cu-ill%C9%99rd>
120. https://publika.az/news/nida_xeber/212405.html
121. <http://boyukmillet.com/index.php/tuerk-duenyasi/item/2986-erm-nistan-q-rbi-az-rbaycanl-lara-580-milyard-dollar-ziyan-vurub-fotolar>
122. https://publika.az/news/nida_xeber/212405.html
123. UNDOC, E/CN.4/AC/22 CRP 19/Rev i-p. 271-272.
124. https://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=9700

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Rusiya imperiyasının işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü

Qırxbulaq mahalı. Dərəçiçəklə Zəngibasar mahalları arasında yerləşirdi. Mahal şərqdən onu Göyçə gölündən ayıran dağlarla, şimaldan Dərəçiçək mahalı ilə, cənubdan İrəvan şəhəri, Zəngi çayı, cənub qərbdən Gərnibasar, qərbdən isə Körpübasar mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 48 kənddən 26-sı Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Qırxbulaq mahalının ərazisi indiki Kotayk vilayətinin keçmiş Kotayk (Abovyan) rayonunun ərazisinə bir hissəsinə uyğun gəlir.

Zəngibasar mahalı. İrəvan şəhərinin cənubunda yerləşirdi. Bu mahal şimal və şimal-qərbdən Körpübasar və Qırxbulaq mahalları, cənubdan Araz çayı, şərqdən Gərnibasar, qərbdən isə Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 33 kənddən 7-si Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Mahalın ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Masis (Zəngibasar) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Gərnibasar mahalı. Araz çayının sol sahilində yerləşirdi. O, şimaldan Qırxbulaq mahalı, cənubdan Vedibasar mahalı, şərqdən Göyçə mahalı, qərbdən Zəngibasar mahalı və Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 95 kənddən 43-ü Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Gərnibasar mahalının ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Artaşad (Qəmərli) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Vedibasar mahalı. Araz çayının sol sahili boyunca yerləşirdi. Vedibasar şimaldan Gərnibasar mahalı, cənub və cənub-şərqdən Şəhur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göyçə mahalı, qərbdən Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 54 kənddən 33-ü Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Vedibasar mahalının ərazisi indiki Ararat vilayətinin keçmiş Ararat (Vedi) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Körpübasar mahalı. Şimaldan Seyidli-Ağsaqqallı, cənubdan Zəngibasar, qərbdən Sərdarabad, şərqdən Zəngi çayı, şimal-şərqdən isə Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Bəzi mənbələrdə mahalın adı “Kərbibasar” kimi verilmişdir. Mahalda mövcud olmuş 49 kənddən 9-u XIX əsrin birinci otuzilliyində rus qoşunlarının bölgədə apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıdılmışdı. Körpübasar mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Eçmiədzin (Üçkilsə) rayonu və indiki Ararat vilayətinin keçmiş Əştərək rayonunun ərazilərinə uyğun gəlir.

Sərdarabad mahalı. İrəvanın sonuncu xanı Hüseynəli xanın dövründə yaradılmışdır. Araz çayının şimal tərəfində yerləşirdi. Mahal şimaldan Talın, qərbdən Səədli, cənubdan onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, şərqdən isə Körpübasar və Zəngibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 30 kənddən 8-i Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Sərdarabad mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Hoktemberyan (Sərdarabad) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Talın mahalı. İrəvan xanlığının şimal-qərbində Alagöz (Ələyəz) dağının cənub ətəklərində yerləşirdi. Arpaçay çayı mahalı Qars paşalığından ayırırdı. Talın mahalı şimaldan Şörəyel sultanlığı, qərbdən Qars paşalığı, cənubdan Sərdarabad və Səədli mahalları, şərqdən Seyidli-Ağsaqqallı mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 47 kənddən 27-si Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində

dağıdılmışdı. Talin mahalının ərazisi indiki Araqasotn vilayətinin keçmiş Talin rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Səədli mahalı. İrəvan xanlığının ərazicə ən kiçik mahalı idi və onun qərb qurtaracağında yerləşirdi. Səədli mahalı şimaldan Talin, qərbdən Qars paşalığı, cənubdan Dərəkənd-Parçenis, şərqdən isə Sərdarabad mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 14 kənddən 5-i Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Səədli mahalının ərazisi indiki Armavir vilayətinin keçmiş Hoktemberyan (Sərdarabad) rayonunun ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Abaran mahalı. Ələyöz dağının ətəyində, xanlığın şimal qurtaracağında yerləşirdi. Mahal şimaldan Pəmbək əyaləti, cənubdan Seyidli-Ağsaqqallı, Körpübasar, şərqdən isə Dərəçiçək mahal-ları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 61 kənddən 22-si Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Abaran mahalının ərazisi indiki Araqasotn vilayətinin keçmiş Abaran rayonunun ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Seyidli-Ağsaqqallı. Şimaldan Abaran, qərbdən Talin, cənubdan və şərqdən Körpübasar, cənub-qərbdən Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi. 20 kəndə malik Seyidli-Ağsaqqallı mahalının 11 kəndi Seyidli tayfasına, 9-u isə Ağsaqqallı tayfasına məxsus idi. I və II Rusiya – İran müharibələri bu mahalın kəndlərinə ziyan vurmamışdı. Seyidli-Ağsaqqallı mahalının ərazisi indiki Araqasotn və Ararat vilayətlərinin keçmiş Əştərək, Talin, Abaran rayonlarının həmsərhəd ərazisidir.

Dərəçiçək mahalı. Şimaldan Pəmbək əyaləti, cənubdan Qırxbulaq mahalı, qərbdən Abaran mahalı və şərqdən Göyçə mahalı arasında yerləşirdi. Mahalda mövcud olmuş 53 kənddən 16-sı Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Dərəçiçək mahalının ərazisi indiki Kotayk vilayətinin keçmiş Hrazdan (Axta) rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Göyçə mahalı. Ərazicə ən böyük olan Göyçə mahalı Göyçə gölü hövzəsini tam əhatə edirdi. Şimaldan Şəmşəddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən Qarabağ xanlığı, qərbdən Qırxbulaq, Gərnibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 126 kənddən 67-si Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Göyçə mahalının ərazisi indiki Gexarkunik vilayətinin keçmiş Martuni (Aşağı Qaranlıq), Sevan, Vardenis (Basarkeçər), Krasnoselo (bir hissəsi) rayonlarının ərazisinə uyğun gəlir.

Şərrur mahalı. Şimaldan Vedibasar mahalı, qərbdən Araz çayı, cənubdan və cənub-şərqdən Naxçıvan xanlığına aid ərazilərlə həmsərhəd idi. Arpaçay çayı mahalı iki hissəyə bölürdü. Mahalda mövcud olmuş 61 kənddən 11-i Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Şərrur mahalının ərazisi hazırda Naxçıvan MR-in Səderək rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Dərəkənd-Parçenis mahalı. İrəvan xanlığının cənub-qərb qurtaracağında, Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Hazırda Türkiyə ərazisindədir. Bu mahal şimaldan Səədli mahalı, cənub və qərbdən Bəyazid paşalığı, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 88 kənddən 8-i Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Dərəkənd-Parçenis mahalı hazırda Türkiyənin Qars vilayətinin Qağızman ilçəsinin ərazisinin bir hissəsinə uyğun gəlir.

Sürməli mahalı. İrəvan xanlığının cənub qurtaracağında, Araz çayının sağ sahili boyunca uzanırdı. Bu mahal şimal, şimal-şərq və şərqdən Araz çayı, cənubdan onu Bəyazid paşalığından ayıran Ağrıdağ dağı silsiləsi və Maku xanlığı ilə, qərbdən isə Dərəkənd-Parçenis mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahalda mövcud olmuş 78 kənddən 28-i Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində dağıdılmışdı. Sürməli mahalının ərazisi hazırda Türkiyənin İğdır vilayətinin ərazisinə uyğun gəlir.

Şörəyel (Şürəgəl) sultanlığı. İrəvan xanlığının şimal-qərbində, Alagöz (Ələyöz) dağının ətəyində yerləşirdi. Arpaçay çayı Şörəyel sultanlığını Qars paşalığından ayırırdı. Sultanlığın mərkəzi Ərtik (Artik) idi. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” ndə Şörəyel sancağında (Pəmbək əyaləti ilə birlikdə) 172 kəndin mövcudluğu göstərilir. Nadir şahın dövründə İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Şörəyel mahalında 109 kənd mövcud olmuşdur. 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra bir neçə kənd istisna olmaqla, qalan bütün kəndlərə Ədirnə sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Osmanlı imperiyasından köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdı.

Rusiya işğalından sonra İrəvan bölgəsinin sərhədləri bir müddət xanlıq dövründə olduğu kimi dəyişməz qalmışdı. Yalnız 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yarandıqdan sonra Şörəyel və Pəmbək əraziləri bu inzibati qurumun tərkibinə qatılmışdılar.

Pəmbək əyaləti şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, cənubdan Abaran və Dərəçiçək mahalları, şərqdən Şörəyel (Şürəgəl), qərbdən isə Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd idi. 1801-ci ildə Pəmbəkdə mövcud olmuş 44 kənddən 14-ü Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində boşaldılmışdı.

Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları istisna olmaqla, yuxarıda adları sadalanan mahalların əraziləri hazırda Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin ərazisinin əsas hissəsini təşkil edir.

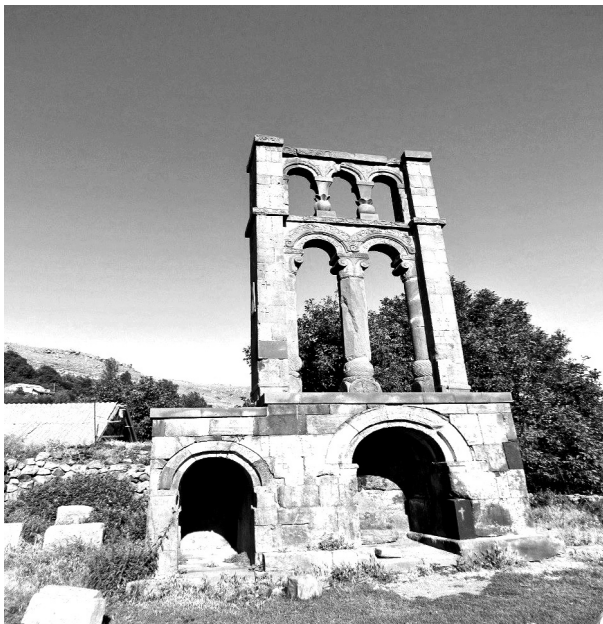
İrəvan məkanında Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin acı taleyi

1. Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kənd qəbiristanlığında Azərbaycan aşığı sənətinin ən böyük nümayəndəsi Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsi. 1971-ci ildə aşığın anadan olmasının 150 illiyi Azərbaycan xalqı tərəfindən geniş qeyd edilmiş və onun qəbri üstündə büstü ucaldılmışdı. Kəndin əhalisi 1988-ci ildə erməni vəhşiliyi ilə üz-üzə qalaraq kənddən qovulub çıxarılmış, erməni millətçiləri kəndi işğal etdikdən sonra həm kəndin qəbiristanlığını, həm də Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsini yerlə-yeksan etmişlər.

2. Ağadədə qəbiristanlığı. XX əsrin 50-80-ci illərində Zəngibasar mahalının (1937-1995-ci illərdə Masis rayonu) ən mötəbər ziyarətgahı olan Ağadədə ocağı Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd və Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yaxınlığında, Qarasu çayının kənarında yerləşirdi. Bu ocağı müsəlmanlarla yanaşı, bəzən xristianlar da ziyarət edirdilər. 1950-ci illərə qədər burada ancaq bir qəbir olmuş, adamlar onu pir kimi ziyarət etmişlər. Deyilənlərə görə gecələr bu yerdə işıq yanarmış, yaxınlaşanda itərmiş. XX əsrin ortalarında bu ərazidə bina tikilmişdir. Təəssüf ki, Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il deportasiyasından sonra bu müqəddəs ocaq da ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

3. Ağudi abidəsi. Ağudi abidəsi Sisyan rayonunun (keçmiş Zəngəzur qəzasının Qarakilsə nahiyəsi) Ağudi kəndində, Sisyan şəhərindən 5 km məsafədə, Ağudi-Sisyan yolunun kənarında yerləşir. Ağudi qəbirüstü abidəsi VII əsrdə tikilmişdir. 1400 ilə yaxın tarixi olan bu nəhəng qəbirüstü abidə indiyədək qalmaqdadır. Ağudi abidəsi

üç pilləli, daha doğrusu, üçmərtəbəli quruluşa malikdir. Abidənin birinci mərtəbəsi geniş meydançanı xatırladır. Bu meydançanın altında iki giriş qapısı olan tağvari kiçik mağara diqqəti cəlb edir. Meydançanın ətrafında kiçik hasara alınmış, uçulub dağılmış qəbir yerlərinin nişanələri son vaxtlara kimi saxlanılmışdı. İkinci mərtəbə yanlarda dördbucaqlı iki sütundan və ortada səkkizbucaqlı bir sütundan ibarətdir. Hər iki kənar sütun tağvari hörgü vasitəsilə orta sütunla birləşmişdir. Abidənin üçüncü mərtəbəsi gözəl memarlıq quruluşuna malik üç sütundan ibarətdir. Ağudi kəndi Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən biri idi. Ermənistan Respublikası parlamentinin qərarı ilə Ağudi kəndinin adı dəyişdirilərək Aqitu qoyulmuşdur. Hazırda ermənilər bu abidəni qədim erməni abidəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Tarixi Zəngəzur mahalında, hazırda Ermənistan Respublikasının Sünik mərzində yerləşən Ağudi kəndində abidə

4. Aşağı Şorca qəbiristanlığı. Aşağı Şorca İrəvan quberniyasının Novo-Bəyazid qəzasında, sonralar Basarkeçər (Vardenis) rayonunda yalnız azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. 1918-ci ildə erməni millətçiləri Aşağı Şorcada soyqırımı törətmişlər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan SSR-də mövcud olan bütün azərbaycanlı kəndləri boşaldılmış, soydaşlarımız tarixi torpaqlarından deportasiya edilmişlər. Hazırda digər azərbaycanlı kəndləri kimi, Aşağı Şorca kəndinin qəbiristanlığı da dağıdılmış və kənd xarabalığa çevrilmişdir.

5. Dəmirbulaq məscidi. Vaxtilə İrəvan şəhərinin sırf azərbaycanlıların yaşadığı Dəmirbulaq massivində XX əsrin əvvəlində üç məscid qeydə alınmışdır. Həmin məscidlər bunlardır: Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidi. Dəmirbulaq məscidi Gedər çayının üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Körpüqulağı məscidi də adlandırmışlar. Birinci iki Hacı Novruzəli bəy və Hacı Cəfər bəy məscidləri 1930-cu ildə İrəvan şəhərinin baş planının qurbanı olmuşlar. İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Çətirli məscid və yaxud yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq adlandırılan Dəmirbulaq məscidi olmuşdur. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimilə 1327-ci ildə, yəni miladi təqvimilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdi. Məscidin minarəsi yox idi. Əvəzində məscid binasının damında açıq havada 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadrat şəkilli meydança inşa edilmiş, onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd yanı açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid Çətirli məscid adlanırdı. Həmin məscid rəsmi sənədlərdə Dəmirbulaq məscidi adlandırılmışdır. 1988-ci il fevralın 23-də erməni vandalları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına 9 №-li azərbaycanlı orta məktəbinin binasını yandırmışlar. 1990-cı ildə Dəmirbulaq məscidi yerlə-yeksan edilmiş və yerində hündürmərtəbəli yaşayış binası tikilmişdir.

6. Əmir Səəd məqbərəsi. İrəvan şəhəri və onun ətrafında mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən yeganə salamat qalanı şəhərin yaxınlığında, İrəvan-Üçkilse yolunun üstündə yerləşən Cəfərabad kəndindəki Əmir Səəd məqbərəsidir. Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən atasının məzarı üzərində ailə türbəsi kimi 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir. Bu abidəni digər orta əsr abidələrindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, o, kərpicdən deyil, yerli qırmızı tuf daşdan inşa edilmişdir. İrəvanda Göy məsciddə aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra rəsmi İrəvan dairələri onu “İran məscidi” və yaxud “Fars məscidi” adlandırdıqları kimi, Cəfərabad kəndindəki orta əsrlərə aid məqbərəni də “Türkmən məqbərəsi” adlandırırlar. Əmir Səəd məqbərəsi hazırda “türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley” adı altında Ermənistan Respublikasında qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Ermənilər Cəfərabad kəndinin adını da 1946-cı ildə dəyişdirərək Arqavand adlandırmışlar.

7. Göy məscid. İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm ölçülərinin miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi Göy məscidin adı birinci çəkilir. Şərqi memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına 1764-cü ildə başlanılmış, 1765-ci ildə Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə başa çatdırılmışdır. Həmin məscid 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyir. Rusiya imperiyası dövründə İrəvanda azərbaycanlıların ibadət etdikləri 8 məsciddən biri olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü olmuşdur. Onun ölçüləri 97,2 x 66 m idi. Məscidin həyətidə fəvvarəli daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi. Məscid 28 hücrə, kitabxana, ibadətqah və iç həyətdən ibarət olub, ümumilikdə 7.000 kvadrat metrlik ərazidə, İrəvan şəhərinin mərkəzi

bağının kənarında yerləşirdi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Bu məscid erməni vandalizminin vəhşiliklərini yaşamışdır. Bu həqiqətləri XIX əsrin sonlarında İrəvan məkanında olmuş ingilis səyyahı Lincin 1910-cu ildə Tiflisdə nəşr edilən «Ermənistan» adlı əsəri göstərmişdir. Əsərdə müəllif yazmışdı ki, XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda antiosmanlı qiyamları törədən ermənilər İrəvan məkanına üz tutmuş və burada bir çox İslam mədəniyyətinə aid abidələri dağıtmışdılar ki, onların sırasında Göy məscid də vardı. Erməni millətçiləri vandalizm aktları ilə kifayətlənməyib, paralel olaraq tarixi saxtalaşdırmaqda davam edirdilər. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada nəşr olunan “Solntse Rossii” jurnalının hərbi müxbiri, milliyyətçə erməni Teryan Göy məscidin şəklini çəkib, onu bu jurnalın 1917-ci il saylarından birində “Van məbədi” kimi oxuculara təqdim etmişdi²³⁸. Bu dəlil erməni millətçilərinin “erməni məsələsi”nin alqoritmləri ilə hərəkət etdiyini, ermənilərə aid olmayan Azərbaycan torpaqlarında etnik təmizləmə aparmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq istəyinin onların başlıca məqsədlərindən biri olduğunu göstərir. Erməni millətçiləri “Böyük Ermənistan” əfsanəsini tarixi torpaqlarımızda reallaşdırmaq üçün orta əsrlərdə apardıqları saxtalaşdırıcı siyasəti XX əsrin əvvəllərində də davam etdirmiş, Azərbaycan abidələri davamlı şəkildə saxtalaşdırılmışdı ki, “erməni məsələsi”nin qəlpiliyini gizlətmək mümkün olsun. Dünya ictimaiyyətini də bu yalanlara inandırmaq üçün ermənilik ötən əsrin ilk illərində “erməni qələmi” vasitəsi ilə mətbuatdan istifadə edirdi.

1936-cı ildən Göy məscidin binasında İrəvan Şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət hərbi sursat anbarı kimi istifadə edildi. Müharibədən sonra Göy məsciddə həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya

²³⁸ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.S.451.

həvəskarları üçün Planetari fəaliyyət göstərmişdi. 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər quran Ermənistan Respublikası Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurətinin labüdlüyü ilə üz-üzə qalmış, 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix Muzeyi məscid kompleksindən çıxarılmışdır. 1995-ci ildə İranla Ermənistan Respublikası arasında imzalanan müqaviləyə əsasən İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürmüş, məsciddə tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan Respublikasının rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara “Fars məscidi” kimi təqdim edirlər.

8. Güllübulaq qəbiristanlığı. Güllübulaq kəndi İrəvan məkanının Amasiya (Ağbaba) rayonunun ən böyük kəndi olmuşdur. 1988-ci ilə qədər bu kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. 1988-ci il deportasiyasından sonra Güllübulaq kəndində Gürcüstan SSR-in Boqdanovka rayonundan gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Kənd Türkiyənin Qızıldaş (indiki Süngüdəresi) kəndi ilə sərhəddə yerləşir. Güllübulaqda Koroğlu mağarası, Nigar dərəsi, Nəbi çayırı və bir çox xalq qəhrəmanlarının adları ilə bağlı toponimlər var idi. Kənd məscid, pirlər və ziyarətgahları ilə zəngin olmuşdur. Əhalinin özünəməxsus folkloru, adətləri var idi. 2007-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Bürakn qoyulmuşdur.

9. Hacı Novruzəli bəy məscidi. İrəvan şəhərindəki Hacı Novruzəli bəy məscidi XVIII yüzilin ikinci yarısında Qara Seyid adlı şəxs tərəfindən tikilmişdir. Məscid şəhərin Dəmirbulaq massivindəki Hacı Novruzəli məhəlləsində (indiki dəmiryol vağzal rayonu) yerləşdiyindən məhəllənin adı ilə Hacı Novruzəli bəy məscidi adlanmışdır. Bu məhəllədə XX yüzilin əvvəllərinə qədər

bir nəfər də erməni yaşamamışdır. Tək minarəli bu məscid XX yüzilin 30-cu illərində erməni vandalları tərəfindən dağıdılaraq məhv edilmişdir.

10. Rəcəb Paşa məscidi. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb Paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə İrəvan qalasının içərisində yeni bir məscid inşa edilmişdi ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə, yəni Rəcəb Paşa məscidi adlandırılmışdı. Bu günbəzli məscid düzgün paralelepiped formasında idi, həmçinin Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. İrəvan qalası 1827-ci il oktyabrın 1-də Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edildikdən bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduz çıxarılmış, yerində xaç və kilsə zəngi asıb onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Daha sonra onun xarici quruluşunda da dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş və məscid xristian məbədi formasına salınmışdı.

Rəcəb Paşa məscidi XX əsrin 30-cu illərində İrəvan şəhərinin baş planının qurbanı olmuşdur.

11. Saral qəbiristanlığı. Pəmbək çayının sağ sahilində yerləşən Saral kəndi İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə nahiyəsində ən böyük kəndlərdən biri olmuşdur. Sonralar Hamamlı (Spitak) rayonunun tərkibinə qatılmışdır. Kəndin ilk adı Sarallı olmuşdur. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri – azərbaycanlılar Ermənistan SSR-in dövlət qurumları tərəfindən öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Sonra kənd qəbiristanlığı erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. 1991-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Nor Xaçakar qoyulmuşdur.

12. Səlim (Şah Abbas) karvansarası. Səlim karvansarası Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən - Yeğeqnadzor) ərazisində, Ələyəz dağının Səlim aşırımında, 2410 metr yüksəklikdə, Ağkənd (03.07.1968-ci ildən - Ağcanadzor) kəndinin yaxınlığında

yerləşmişdir. Səlim aşırımının adı ilə Səlim karvansarası, el arasında isə Şah Abbas karvansarası adlanmışdır. Yonulmuş bazalt daşdan tikilmiş karvansara iki binadan ibarət idi. Uzunluğu 35,5 m, eni 5 m olan əsas bina şimaldan şərqə doğru uzanırdı. Uzunluğu 31,5 m, eni 14,7 m olan ikinci bina isə birinciyə perpendikulyar tikilmişdi. Karvansaranın giriş qapısının üst hissəsində yarım dairə şəklində eni 2 m, orta hündürlüyü 1 m olan ərəb əlifbası ilə yazılan kitabədən məlum olur ki, karvansara Əbu Səid Xan Bahadır (Çingiz xanın varislərindən olub, 1316-1335-ci illərdə Hülakülər dövlətinin taxtında əyləşmişdir – red.) tərəfindən 1328-1329-cu illərdə tikilmişdir. Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu kəndə ilk ermənilər yalnız 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər. Ermənilər bu abidənin “erməni knyazı” Çesare Orbelyan dövründə inşa edildiyini iddia edərək, onu erməni abidəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar.

13. Sərdar məscidi. Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qaləsindəki Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən “Sərdar məscidi”, yaxud “Abbas Mirzə məscidi”nin adları çəkilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu abidə ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə Sərdar məscidi adı kimi qeyd olunan nadir memarlıq nümunəsidir. Rusiya imperiyasının Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarının işğal dövrünə aid bir sıra sənədlərində bu məscidin adı Abbas Mirzə məscidi kimi verilmişdir. Mülahizəyə görə bu məscid XIX əsrin əvvəllərində vəliəhd Abbas Mirzənin şərəfinə yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır.

**Erməni jurnalistinin araşdırması: Ermənistanda
azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi** ²³⁹

1988-ci il fevral ayının 26-sı idi. Sumqayıt hadisələrinə 2 gün qalırdı. “Vaaqni” kolxozunun o vaxtkı sədri Stepan Ayvazyan xatırlayır: “Həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər arasında qorxu atmosferi hökm sürürdü. Kənd erməniləri azərbaycanlıların içməli suyu zəhərləyəcəklərindən çox qorxurdular”. Sumqayıt hadisələrindən sonra ilk növbədə Quqark rayonunda strateji obyektlərdə (su kəməri-sanitariya qovşağı) çalışan azərbaycanlı gözətçiləri işdən çıxarmağa başladılar. Kirovakanın (Vanadzor) o dövrdəki prokuroru Qriqori Şahverdyanın şəxsi arxivində qalmış sənədlərdə deyilir ki, 1988-ci ilin mart ayından noyabr ayınadək Quqark rayonunda ümumilikdə 624 azərbaycanlı işdən çıxarılmışdı. “Qarabağ” komitəsinin keçmiş üzvü Artur Sakunts qeyd edirdi ki, o zaman komitə üzvləri gecə və gündüz şəhərdə hər hansı tərəfdən fitnə-fəsadın qarşısının alınmasına nəzarət edirdilər.

Amma vəziyyətə nəzarət etmək heç də həmişə mümkün olmurdu. Sakunts deyirdi: “Gecə avtomobillərdə azərbaycanlıları Ardjut kəndindən çıxararkən, elə olurdu ki, ermənilər avtomobillərə hücum edirdilər”.

10.07.1989-cu il tarixli “Kirovakanda millətlərarası cinayətlər” adlı sənəddə 1988-ci ilin mart ayından başlayaraq, azərbaycanlıların evlərinə 42 hücum hadisəsi, eləcə də döyülmə və soyğunçuluq halları qeydə alınmışdı. Azərbaycanlılar təkcə öz evlərində deyil, həm də iş yerlərində narahat idilər: həmkarları tərəfindən döyülmə, səbəbini izah etmədən işdən çıxarılma halları qeydə alınmışdı. Azərbaycan-

²³⁹ http://www.rizvanhuseynov.com/2015/08/blog-post_20.html

canlıları bazarda tapmaq olardı, çünki satıcıların əksəriyyətini onlar təşkil edirdi: satıcı azərbaycanlıların döyülməsi, əllərindən mallarının alınması halları qeydə alınmışdı.

Şəhərin keçmiş prokuroru Qriqori Şahverdyan deyir: “Məndə Vanadzorda yaşamış azərbaycanlıların ünvanları vardı. Mən onların hamısına dedim ki, problemlər yarandıqda, bizimlə əlaqə saxlasınlar. Günlərin bir günü Quliyevlər ailəsi zəng edib bildirdi ki, naməlum adamlar onun qapısını sındırmaq istəyirlər. Mən tək başına həmin evə getdim, gördüm ki, qapını balta ilə qırırlar, qarşısını ala bildim”. Q.Şahverdyan indi təəccüblənir ki, o zaman belə hadisələrə reaksiya verməyə qorxmurdu. Onun sözlərinə görə, Kirovakanda o zaman 7 qətl hadisəsi qeydə alınmışdı.

Sabiq prokuror Qriqori Şahverdyan etiraf edir ki, prokurorluq çətin vəziyyətə düşmüşdü: “Hamıda tüfəng vardı. Təkcə millətlər-arası deyil, bütövlükdə zorakılıq hallarının sayı artmışdı. Başqa bir hadisə Şaumyan kəndində baş vermişdi. Mənə bildirdilər ki, sakinlər bir azərbaycanlı (Qasım K.) təpikləyib qayadan atmağa çalışırlar. Həmin yerə gedib çatdıqdan sonra həmin adamı müdafiə etdik. Bir tərəfdən mənin yanında milis, digər tərəfdən isə milli təhlükəsizlik nümayəndəsi vardı, solda çəpər idi. Adamlar bu tərəfə keçib bizə hücum etdilər. Sonradan mənə dedilər ki, mən huşumu itirmiş və məni oradan çıxarmışdılar”. Qriqori Şahverdyanın arxivindən bir hissə: “Noyabrın 28-də saat 23:00 radələrində Kirovakanda şəhər sakinləri Martun Poxradyan və Qarnik Tonoyan Gülis və Çeçnar Vəliyevalara bədən xəsarətləri yetirərək mənzili boşaldıb ermənilərə verməyi tələb edirdilər. Onlar həbs edildi, cinayət işinə məhkəmədə baxılır”.

Ermənistan SSR prokuroruna 1989-cu ilin fevral ayında verilmiş təqdimatda Qriqori Şahverdyan yazır: “26-28 noyabr hadisələrindən sonra 37 ailə müvəqqəti olaraq yaşayış yerlərini tərk etdi, onlardan 26-cı qayıtdı, qalanları isə, çox güman ki, zəlzələdən

sonra qayıtmadılar. Noyabr ayının 18-30-da Azərbaycan SSR-dən olan erməni qaçqınlar özbaşına azərbaycanlıların mənzillərini zəbt etdilər. Prokurorluğun qərarları və milis qüvvələri ilə mənzillər sahiblərinə qaytarılmışdı”.

26-28 noyabr hadisələri ilə bağlı Quqarkdakı (indiki Lori vilayəti) yüksək gərginlik Azərbaycanın Kirovabad (Gəncə) şəhərində baş vermiş hadisələrdən (21-26 noyabr 1988-ci il) sonra özünün pik nöqtəsinə çatdı. Əsas hadisələr Şaumyan kəndində (Vardanlu yaxınlığında) baş vermişdi. Rəsmi məlumatlara görə, o zaman 11 azərbaycanlı öldürüldü. Bu hadisə təkcə Ermənistanda deyil, onun hüdudlarından kənar da böyük rezonans doğurdu: günahkarları üz çıxarmaq üçün Moskvadan 100-dən çox adamdan ibarət olan istintaq qrupu gəldi. Bir çox sanksiya tətbiq edildi: Quqark partiya komitəsinin birinci katibi Lavrenti Baqdasaryan və icraiyyə komitəsinin sədri Samvel Qazaryan, həmçinin bütövlükdə Şaumyan milisi işdən çıxarıldı. Stepan Ayvazyan xatırlayır: “Bu hadisə hamını qorxutdu, buna hələ zəlzələ də əlavə olundu. Quqarkda hələ belə təlaş olmamışdı. Azərbaycan kəndlərinə və Şaumyana giriş şlaqbaumla bloklanmış və rus əsgərləri tərəfindən nəzarət alınmışdı. Bu zaman kənddə əsl müharibə gedirdi, həm azərbaycanlılar, həm də bizimkilər silahlı idilər”.

Quqark rayonunun Şaumyan kənd beynəlmiləl məktəbin tərbiyə işləri üzrə keçmiş direktor müavini Rimma Sarkisyan deyir: “Bizim məktəbimizin şagirdlərindən yalnız 9-cu sinifdə oxuyan bir azərbaycanlı öldürülmüşdü. O, dağdan həmkəndlilərinə güllə atırdı, sərrast atırdı və bizimkilər onu dağın o biri tərəfindən keçib dərəyə atana qədər çoxlarını yaralamışdı. Uşağı dərəyə Şaumyan kəndindən olan Samvel V. atdı. Bu, hamıya təsir etdi. Uşaq güllə atırdı, amma o, uşaq idi”. Stepan Ayvazyan xatırlayır: “Meşələrdə ermənilərin silahlı qrupu başqa tərəfdən Marqaovituya çıxan və gedən azərbaycanlıları qovurdu”...

Qarabağ müharibəsinin veteranı, Vardanlu sakini Samvel C. da həmin hadisələrdə iştirak etmişdi: “Döyüş silahları ilə silahlanmış Şaumyan azərbaycanlıları dağa qalxdılar, biz isə dəstə yaradıb dağa qalxdıq. Onda mən tüfəng aldım, özü də türklərdən (danışıq ermənicəsində azərbaycanlılar türklər kimi də adlandırılırlar). Biz onları qova bildik. Mən kəndə daxil olmadım, silahlı türklərlə dağda döyüşürdüm”. İki ay davam edən təqiblərdən sonra Moskvadan gəlmiş prokurorlar və müstəntiqlər Samveli tuta bildilər, lakin 4 dindirmədən sonra onlar onun bu işdə təqsirini sübut edə bilmədilər.

Şaumyandakı beynəlmiləl məktəbin müəlliməsi Zarvard Bekçyan xatırlayır: “Uşaqlar şəhərdən (Vanadzor) silahlı gəlirdi, avtomobillərin pəncərələrindən güllə atırdılar. Dövlət səviyyəsində heç nə təşkil edilmirdi, sadəcə Vanadzordan özlərindən razı qruplar vardı. Edik Martirosyanın başçılığı ilə Şaumyan kəndinə gedirdilər. Cəsədlər yandırılırdı ki, onları tanımaq mümkün olmasın. Milis cəsədləri aşkar etdi, bundan sonra faktiki olaraq sadizm hesab edilən Şaumyan hadisələri ilə bağlı cinayət işləri başlandı” – deyə, Stepan Ayvazyan qeyd edir.

“Bizdə iki nəfər yandırıldı: bir azərbaycanlı güllə ata-ata qaçırdı, məktəbə yaxınlaşdı və elə məhz burada qarajların yanında onu ermənilər yaxalayıb yandırdılar” – deyə, Rimma Sarkisyan bu əraziləri (fotoda) göstərir.

Şaumyan hadisələrinin üstü hələ tam açılmamışdır, hərçənd bəzi cinayətkarlar bir neçə aydan tutmuş bir neçə il müddətinə qədər həbs edildilər.

Artur Sakuns qeyd etdi ki, “Qarabağ” komitəsinin üzvləri 1988-ci ilin dekabr ayında həbs edildilər. Yanvarda o, Şaumyan hadisələri ilə bağlı dindirilmə üçün Moskva prokurorluğuna çağırıldı. Ondan komitənin onu belə zorakılığa təhrik etdiyini soruşdular. “Müstəntiq Viktor İvanoviç mənə dedi ki, tezliklə bu iş bağlanacaq, komitənin üzvlərini azad edəcəklər. May ayında komitə üzvləri azadlığa

buraxıldı, işi bağladılar. Bu bir daha sübut edir ki, hər şey Moskva tərəfindən tənzimlənir və hər şeyə Moskva rəhbərlik edirdi”.

1989-cu ildə Quqark rayonundan olan azərbaycanlıların əksəriyyəti öz mənzillərini satmaq, zəlzələ nəticəsində itirdikləri mənzillərin əvəzini almaq üçün qayıtdı. Bütün sövdələşmələr başa çatdıqdan sonra hamısı öz vətəninə tərk etdi.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin faciəli hadisələr zəncirinin detonatorlarından biri 25 il əvvəl azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə köçürülməsi oldu. 1988-ci ildə Ermənistanda yerli azərbaycanlı əhalinin zorakılıq, qətl və soyğunlarla müşayiət olunan total sürgünü başlandı və bu, may ayında öz zirvə nöqtəsinə çatdı.

Bu cinayətkar hərəkətlər bilavasitə partiya hakimiyyəti, hüquq-mühafizə orqanları və silahlı “uzunsaqqallılar” qruplaşmaları – erməni millətçiləri tərəfindən təşkil edilmiş, nəticədə də 200 000-dən çox azərbaycanlı qovulmuşdu. Ermənistandan deportasiya zamanı yüzlərlə azərbaycanlı həlak oldu, rəsmən 214 qurbanın olduğu müəyyən edilmişdir ki, onların da əhəmiyyətli hissəsi qadınlar, uşaqlar və qocalar idi. Bu insanlar xüsusi qəddarlıqla öldürülmüşdü: ölənə qədər döyülmüş, işgəncələrdən, o cümlədən elektrik cərəyanından ölmüş, diri-diri yandırılmış, batırılmış, asılmış, maşınla əzilmiş, həmçinin soyuqdan donmuş və dağ aşırımlarında çətin keçidə dözə bilməmişdilər.

Bu faciəli hadisələrin bir hissəsini Ermənistanın Ararat rayonundakı Şirazlı kəndi azərbaycanlılarının acı taleyinin nümunəsində təsvir etmək olar. Hələ 1986-cı ilin sonunda, 1987-1988-ci illərdə milli zəmində azərbaycanlılara hücum və onların qətl faktları qeydə alınmışdı. Amma azərbaycanlıların kütləvi sürgünü 24 aprel 1988-ci ildən sonra başlandı. Ermənilər beləcə ermənilərin 1915-ci il “soyqırımı”nı qeyd edirdilər.

Mayın 11-də yerli hakimiyyət və milis tərəfindən başçılıq edilən erməni millətçiləri Şirazlı kəndinin azərbaycanlı əhalisinə

divan tutdular. 64 ev dağıdıldı (onlardan 8-i yandırıldı), habelə 330 azərbaycanlı ailəsinin əmlakı qarət edildi. Erməni vandalları kənddə sitayiş və zəvvarlıq yerini dağıtmış və burada gözətçi – 90 yaşlı ağsaqqal Seyid Aqbal ağanı (Mir-Aqbal Mir-Yaquboğlu Nağıyev) amansızcasına döymüş və o, aldığı xəsarətlərdən dünyasını dəyişmişdi. Həmçinin Şirazlı kəndində ermənilər tərəfindən edilmiş talanlar zamanı zərər çəkmiş ikiaylıq körpə də ölmüş, daha 8 azərbaycanlı bu hadisələr zamanı ağır yaralanmışdı. Bu dövrdə onlarca başqa azərbaycanlı kəndləri hücumlara məruz qalmışdı. Bu kəndlərin sakinləri doğma yerlərini və bütün əmlakını qoyub qaçmağa məcbur olmuşdular.

Şirazlıdan qovulan 880 azərbaycanlı sovet-türk sərhədinə doğru qaçaraq sovet sərhədçilərindən imdad istədilər, ancaq onu tapmayıb, sərhəd maneələrini – tikanlı məftili qırıb neytral zolaqda çadırlar qurdular. Burada onlar dörd ay ərzində açıq səma altında Araz çayının sahilində azərbaycanlılar yaşayan Şidli kəndi (hazırda Yexeknavan) yaxınlığında yaşadılar. İyunun 20-də onlara Ararat rayonunun daha beş azərbaycanlı kəndinin sakinləri (təxminən 10 min adam) də qoşuldular.

Sovet-türk sərhədinə sığınmış azərbaycanlı kəndlərinin ağsaqqalları və ziyalı sakinlərindən ibarət nümayəndə heyəti bir neçə dəfə Moskvaya, Kremlə, ən yüksək sovet rəhbərliyi ilə görüşə getmişdilər. Onlar həmçinin Azərbaycan SSR-in hakimiyyət nümayəndələri ilə də görüşmək üçün Bakıya getmişdilər. Ancaq nə Moskvada, nə də Bakıda erməni millətçiləri və Ermənistan SSR hakimiyyəti tərəfindən zorla öz doğma yurdlarından qovulmuş azərbaycanlılara hansısa kömək göstərilmədi. Qeyd edək ki, bu kəndlərə edilən hücumlara yalnız rayon rəhbərləri deyil, müttəfiq respublikanın bəzi məsul işçiləri, xüsusilə də sonralar Ermənistan SSR KP MK-nın birinci katibi olmuş Nazirlər Şurasının sədr müavini Suren Arutunyan da başçılıq edirdi. Bir neçə ay ərzində sovet hakimiyyətindən kömək

almaq ümidini itirmiş Şirazlı və başqa azərbaycanlı kəndlərinin sakinləri mitinq və sovet-türk sərhədini yarmaq məqsədilə yürüş təşkil etmək, qurtulmaq üçün Araz çayı ilə Türkiyə ərazisinə keçmək məcburiyyətində qaldılar. Belə olduqda guya beynəlmiləl olan SSRİ-də baş verən bu biabırçı halların dünyada geniş əks-səda doğurmasından qorxan sovet hakimiyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin və sərhəd qoşunlarının qüvvələri ilə azərbaycanlıların problemini “ermənisayağı” həll etdi, yəni azərbaycanlı kəndlərində özbaşnalıq törədən Ermənistan hakimiyyətini və erməni millətçilərini cəzalandırmaq əvəzinə Ermənistan SSR-in ərazisində təqib edilən on minlərlə azərbaycanlı Daxili İşlər Nazirliyinin və SSRİ Sərhəd Qoşunları qüvvələrinin müşayiəti altında çıxarmağı təmin etmək qərarına gəldi.

Bir neçə həftə ərzində sovet-türk sərhədində neytral zolağa sığınmış azərbaycanlıları gecələr Ermənistan SSR ərazisindən Naxçıvana çıxarır, oradan da Azərbaycan SSR-ə gətirirdilər. 1988-ci il sentyabr ayının sonuna yaxın Ararat vadisində bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Ermənistan hakimiyyəti hay-küylə özünü “türksüz respublika” elan etdi, bundan sonra – 1989-cu il ərzində bütün azərbaycanlı əhali qovuldu. Daha sonra bütün Ermənistan boyunca, hər yerdə azərbaycanlıların dini, tarix-memarlıq abidələrinin məhv edilməsi və toponimlərin adının tamamilə dəyişdirilməsi prosesi başlandı. Məsələn, hal-hazırda Şirazlı kəndində azərbaycanlıların mədəni-tarixi irsi tamamilə məhv edilmişdir: kəndin mərkəzində azərbaycanlıların iki qədim qəbiristanlığı yerlə-yeksan edildi, türbə və zəvvarlıq yerləri dağıdıldı.

Şirazlının mərkəzindəki qədim azərbaycanlı qəbiristanlıqları bir mənalı olaraq sübut edirdi ki, azərbaycanlı türklər bu kəndin əsasını qoymuş və burada əsrlərlə yaşamışdılar. Şirazlı kəndinin arxasında erməni qəbiristanlıqları isə 1920-ci ildən sonra, Türkiyə və İrandan ilk ermənilər burada məskunlaşdıqdan sonra meydana gəlmişdi.

Bu ərazidə ermənilərin gəlmə olduğunu sübut edən daha bir amil arxiv sənədləridir. Belə ki, Böyük Vətən müharibəsi illərinin (1941-1945) materiallarını araşdırarkən Rusiyanın həlak olmuş və itkin düşmüşlər barədə materialların toplandığı “Memorial” e/bazasına nəzər salmaqla bunun əyani şahidi olmaq mümkündür. Ermənistan SSR Vədi RHK-nın Vədi rayonundan olan həlak olmuş və itkin düşmüş şəxslərin siyahısının verildiyi 04.03.1947-ci il tarixli məlumatından mən təsadüfən bildim ki, azərbaycanlı kəndlərində yaşamış ermənilərin çox hissəsi Türkiyədən, əsasən Van şəhərindən və ətraf yerlərdən köçüb gələnlərdir. Şirazlı (Şirazlu) kəndi ilə bağlı bu mənzərə daha aydın izlənilir və həmin məlumatdan görünür ki, kənddən müharibəyə çağırılmış ermənilərin çox hissəsi Türkiyədən gəlmədir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, məlumatdan aydın olur ki, Şirazlıdan müharibəyə çağırılmış azərbaycanlılar kəndin sakinləridir. Məsələn, 1943-cü ildə Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində itkin düşmüş qonşu Qaralar kəndinin kolxoz sədri, 1910-cu il təvəllüdü Həsənov Bəylər Ahverdi oğlu Şirazlı kənd sakini olub. Eləcə də kəndin onlarca digər sakini.

Qeyd edək ki, SSRİ dönəmində Şirazlı kəndindən Ermənistan SSR Ali Sovetinə iki azərbaycanlı – Ahverdiyeva Leylan Hüseyn qızı və Əkbərova Xuraman Əkbər qızı xalq deputatı seçilmişdilər.

1918-1920-ci illərdə Şirazlı kənd sakinləri sovet hərbi xadimi və inqilabçısı, Böyük Vədikənd sakini Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başçılıq etdiyi “Qırmızı tabor” partizan dəstəsinin tərkibində daşnak dəstələrinə qarşı mübarizədə iştirak etmişdilər. Abbasqulu bəy Şadlinskiyin obrazı bizə Fərman Kərimzadənin “Qar aşırımını” romanından tanışdır. Amma romanın motivləri üzrə 1971-ci ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyası “Axırını aşırım” filmi çəkəndən sonra onu daha yaxından tanıdılar. Burada Abbasqulu bəy çox parlaq şəkildə təqdim edilmişdir. Qədim azərbaycanlı kəndi olan Şirazlı XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə məhvə, onun əhalisi isə deportasiyalara

məruz qalmışdır. Rusiya imperiyası və SSRİ dövründə buraya və başqa azərbaycanlı kəndlərinə Türkiyədən, İrandan və Yaxın Şərq ölkələrindən ermənilər müntəzəm olaraq köçürülürdü. İlk dəfə bu 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi və 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində baş verdi. Sonra əhalinin bir hissəsi Şirazlıya qayıtdı və burada öz yaşayışını bərpa etdi. Türkiyə və İrandan köçən ermənilər 1920-ci ildən sonra Şirazlıda məskunlaşdırılmışdı. 1946-47-ci illərdə xaricdən gəlmiş ermənilər də Şirazlıda yerləşdirilmişdi. Onlar burada azərbaycanlıların köməkçi sahələrində və evlərində sığınacaq tapdılar. Azərbaycanlılar onlara yemək verir və köçkünləri lazım olan hər şeylə təmin edirdilər. Onlar haradan bilərdilər ki, qırx il sonra məhz bu ermənilər və onların nəsiləri azərbaycanlıları Ermənistandan qovacaq və öldürəcəklər. Şirazlının azərbaycanlı əhalisi 1948-1953-cü illərdə də deportasiyaya məruz qaldı.

Nəhayət, 1988-1989-cu illərdə Şirazlı kəndi Ermənistandakı yüzlərlə başqa azərbaycanlı yaşayış məntəqələri ilə birlikdə erməni yaraqlılarının hücumuna məruz qaldı və yerli azərbaycanlı əhali tamamilə qovuldu. 1991-ci ilin aprel ayında isə Şirazlı kəndinə Vosketap adı verildi. Bir neçə min azərbaycanlı kəndlərinin, toponimlərinin, hidronimlərinin və adlarının da taleyi eyni oldu. Onların adları erməni adları ilə əvəz olundu.

Bu gün Azərbaycanda Ermənistandakı doğma yurdlarından qovulmuş yüz minlərlə azərbaycanlı yaşayır. Ancaq onların ağrısı və əzabları dünya ictimaiyyəti tərəfindən eşidilməmişdir. Söhbət Ermənistandan qovulan azərbaycanlı qaçqınların və Dağlıq Qarabağdan və ətraf yeddi Azərbaycan rayonundan olan məcburi köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsindən getdikdə, dünya ictimaiyyəti kar və kor olur.

Şübhəsiz ki, heç bir haqsızlıq cəzasız qalmır. Məhz bu səbəbdən də bu gün erməni əhalisi kütləvi şəkildə Ermənistanı tərk edir.

1988-ci ilin dekabr ayında Spitak zəlzələsindən sonra yaşlı bir erməni qadını Ermənistan haqqında belə demişdi: “Biz buradan türkləri qovduğumuza görə Allah bizi cəzalandırdı”. Doğrudan da, hal-hazırda Ermənistan və işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri erməni əhalisinin qoyub qaçdığı qara dəliklərə bənzəyir. Erməni ekspert Viqen Akopyan “Ermənilər və Ermənistan – millət dövlətdən daha geniş olduqda” adlı məqaləsində bu barədə məyusluqla yazır: “Bu gün Ermənistan hakimiyyəti etiraf edir ki, 20 il ərzində ölkədən bir milyondan artıq insan, yəni əhalinin üçdə biri çıxıb getmişdir. Bu, ortalama dünya səviyyəsini 10 dəfə aşan tam anomal bir göstəricidir!”

Bu gün heç kimə sirt deyil ki, Ermənistanın – yad mədəniyyət və torpaq üzərində qurulan dövlətin vəziyyəti ağrıdır. Görünür ki, erməni xalqının mənəvi müəllimləri və siyasi liderləri insanın əməllərinin (yaxşı, ya pis) nə vaxtsa ona qayıtdığını tamamilə unudublar.

Ermənistanda 1988-ci il Spitak zəlzələri – naməlum faktlar²⁴⁰

Bu gün dekabr ayının 7-də Ermənistanda baş vermiş qorxunc zəlzələdən 22 il keçir (7.XII.2010 - red). O zaman Spitak, Leninakan (hazırkı Gümrü), Kirovakan (hazırkı Vanadzor), Stepanavan və başqa yaşayış məntəqələrində 25 mindən çox insan həlak olmuş və yarım milyondan artıq insan evsiz qalmışdı.

İndiyə qədər o dövrdə baş vermiş hadisələr Azərbaycanda nadir hallarda ətraflı tədqiqat predmeti olmuşdur. Azərbaycan xalqı o zaman, 1988-ci ilin dekabrında, Ermənistandan azərbaycanlıların tam qovulmasına baxmayaraq, zəlzələnin nəticələrinin aradan qaldırılmasında hərtərəfli kömək göstərmişdi. Axı Ermənistanda zəlzələnin baş verdiyi tarixin doğrudan da sakral və ya bəzilərinin iddia etdiyi kimi, mistik mənası var. Məhz 1988-ci ilin dekabrında Ermənistan SSR-də daşnakların və xaricdən gəlmiş “uzunsaqqallıların” – müxtəlif növ terrorçuların, yaraqlıların və cinayətkarların təşəbbüsü ilə azərbaycanlı əhalinin qovulması prosesinin başa çatması geniş şəkildə qeyd edilirdi.

1987-1988-ci illər ərzində Ermənistandan güclə, avtomatlar altında təxminən 200 min azərbaycanlı, 18 min müsəlman kürd, minlərlə rus qovuldu. 255 azərbaycanlı qətlə yetirildi: iki nəfərin başı kəsilmiş; 11 insan diri-diri yandırılmış, 3 nəfər tikə-tikə edilmiş; 23 nəfər maşınlarla əzilmiş; 41 nəfər ölənə qədər döyülmüş; 19 nəfər dağlarda donmuş; 8 nəfər itkin düşmüş və s. Həmçinin 57 qadın, 23 uşaq amansızlıqla öldürülmüş, onların cəsədləri diri-diri salındıqları soba borularında aşkar edilmişdi.

²⁴⁰ Ризван Гусейнов - http://www.rizvanhuseynov.com/2011/02/1988_27.html

Lakin azərbaycanlıların qovulması ilə bağlı “şənlənmə” Ermənistanda dağıdıcı zəlzələ ilə nəticələndi. Bu günə qədər dindar ermənilər bu zəlzələni “türklərin sürgün edilməsinə görə” Allahın cəzası adlandırırlar.

Sağ qalanlardan biri, Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasının, habelə dəhşətli zəlzələnin şahidi olmuş Sənubər Sarallı gördükləri barədə təfərrüatı ilə özünün “Oğurlanmış tarix. Soyqırımı” kitabında yazmışdır. S.Sarallı faktlar toplamaq istiqamətində böyük iş aparmış, Ermənistan SSR rəhbərliyi tərəfindən adları dəyişdirilmiş azərbaycanlı rayonlarının icmalını vermiş, habelə Ermənistanda 1987-1992-ci illərdə həlak olmuş və amansızcasına öldürülmüş şəxslərin siyahısını hazırlamışdır.

Sarallı Ermənistanda dəhşətli zəlzələdən əvvəlki hadisələri belə təsvir edir: “7 dekabr. Səhərdir. Saat 10-da Xamalı (Spitak) rayonuna tərəf hərəkət dayandırılmışdır. Saat 11.30-da minlərlə ekstremist əhval-ruhiyyəli tələbələr Kursalı, Sarallı kəndlərinə (azərbaycanlı kəndlərinə – red.) hücum etməyi planlaşdırırdı. Artıq ilk güllə səsləri eşidilir, evlər yanırdı, amma dəhşətli təbiət hadisəsi ekstremistləri qabaqladı. Sanki bu cinayətə görə cəza kimi 10 ballıq zəlzələ baş verdi. Təbiət hadisəsi planlaşdırılmış vandalizm aksiyasını həyata keçirməyə imkan vermədi. Sanki 7 dekabr 1988-ci ilin zəlzələ dəhşəti erməni millətçilərini ağıla gətirəcək, təbiət hadisəsi dalğası aqressiya və ekstremizm dalğasının qarşısını alacaq. Zəlzələ zamanı kəndlərə hücum etmiş ermənilərdən başqa, öz əcdadlarının torpaqlarını müdafiə edən azərbaycanlılar və rus hərbi qulluqçuları da həlak oldu, amma ermənilər bu faktı dünya ictimaiyyətindən gizlətdilər. Bu kəndlərdə yaşayan 2000 ailədən Kursalı kəndində 30 nəfər, Sarallı kəndində - 5 nəfər, Heydərlı kəndində - 3 nəfər, Amasis rayonunun Daş körpu kəndində bir yenicə doğulmuş uşaq, Arçut kəndində bir yenicə doğulmuş uşaq həlak oldu, onlarca insan yaralandı. 1988-ci

il dekabr ayının 12-nə qədər zəlzələdən zərər çəkmiş insanlara heç bir köməklik göstərilirdi. Onlar evsiz və yeməksiz qalmışdılar “.

Yazıcı qeyd edir ki, bütün dünya, eləcə də Azərbaycan Ermənistanında baş vermiş zəlzələdən zərər çəkmiş insanlara yardım göstərməyə çalışarkən, təbiət hadisəsi nəticəsində dağılmış az sayda qalmış azərbaycanlı kəndləri faktiki olaraq atılıb qalmışdı. “Zəlzələdən zərər çəkmiş və soyqırımından xilas olmuş Kursalı, Sarallı, Arçut, Heydərlı kəndlərinin azərbaycanlıları hətta həlak olmuş qohumlarını belə dəfn edə bilmədilər, soyuqdan, aclıqdan, xəstəlikdən və onları bürümüş dəhşətdən də xilas ola bilmədilər. Baxmayaraq ki, bizim kəndlərimiz Xamalı (Spitak) yaxınlığında (cəmi 4 kilometrliyində) idi, hökumət komissiyasının üzvləri gəlib yerində iki aydan artıq blokadada olan kəndlərimizin vəziyyəti ilə tanış olmaq istəmədilər. Azərbaycanlılar bilirdilər ki, onları da 27-28 noyabrda diri-diri yandırılmış Sarallı, Kursalı kənd sakinlərinin aqibəti gözləyir. 1988-ci il dekabr ayının 10-da ermənilər Ermənistanın türklərdən azad olması münasibətilə bayram edirdilər” – deyə, Sarallı yazır.

“İndiyə qədər qorxmadan məni zəlzələdən sonra gizlədən bir qoca erməni qadının sözləri yadımdan çıxmır: “Allah bizi ona görə cəzalandırdı ki, biz buradan türkləri qovduq”. “Biz Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların kütləvi qətli, zorakılıq və vandalizm hadisələri barədə xəbər verməyə çalışırdıq. Belə faktlar saysız-hesabsızdır. Budur, onlardan biri də Xamalı rayonunda az yaşlı uşaqların boruda diri-diri basdırılması idi. Zəlzələdən sonra fransız xilasediciləri onları aşkar etdikdən dərhal sonra Ermənistanı tərk etdilər. Maraqlıdır ki, SSRİ Baş Prokurorluğu bu vəhşiliklərdən xəbərdar idi. Noyemberyan rayon müəllimi, keçmiş sakin Şərif Mənsurovun diri-diri basdırılmış 30 uşaq haqqında verdiyi suala SSRİ baş prokurorunun müavini V.İ. Andreyev dəqiqləşdirərək: “30 yox, 23 azərbaycanlı uşaq diri-diri basdırılmışdı” – deyə, cavab vermişdi. Sanki rəqəm erməni vandalizminin qeyri-insani qəddarlığının mahiyyətini dəyişdirir” – deyə, Sarallı yazır.

Bu “şənləkləri” təşkil edən daşnaklar və uzunsaqqallılar “türklərin sürgün edilməsini” yeni qanlı aksiyalarla qeyd etmək qərarına gəldi. Yerevanın Zvartnos aeroportunun dispetçer otağından “özlərini ninkilərdən” kimsə erməni millətçilərinə bildirdi ki, Yerevana zəlzələdən zərər çəkmişlərə yardım etmək üçün içində xilasedicilər olan iki təyyarə gəlir: biri - Azərbaycanlı, o biri - Türkiyədən.

Dekabrın 11-də Gümrü (Leninakan) ərazisində Azərbaycan aviasiyasının İL-76 hərbi-nəqliyyat təyyarəsi 50 azərbaycanlı, 13 ləzgi, 11 rus, 2 tatar, erməni və yəhuditən ibarət heyəti ilə vuruldu. Onlar zəlzələdən zərər çəkmiş ermənilərə yardım etməyə uçurdular. Bir nəfərdən başqa, hamı həlak oldu. Yalnız Fəxrəddin Balayev sağ qaldı ki, o da təyyarənin içində yük maşınının kabinəsində idi. Təyyarənin tüstülənən qalıqlarının ətrafında xeyli erməni millətçiləri toplaşmışdı və yalnız qəza yerini kənardan mühasirəyə almış Sovet Ordusu bölmələri sayəsində Fəxrəddini – onurğası sınımış yeganə sağ qalan sərnişini xilas etmək mümkün oldu.

Ertəsi gün, dekabr ayının 12-nə keçən gecə **Yuqoslaviyadan Ermənistanda zəlzələdən zərər çəkmişlərə yardım gətirən AH-12 hərbi-nəqliyyat təyyarəsi Yerevana yaxınlaşarkən qəzaya uğradı. 7 nəfərdən ibarət heyət həlak oldu.** Təyyarə Yuqoslaviya-Bolqarıstan-Türkiyə-SSRİ beynəlxalq marşrutu üzrə uçurdu. **Yuqoslaviyanın AH-12 təyyarəsi Türkiyə ərazisindən keçərək tranzit yolla gəldiyinə görə erməni millətçiləri onu Yerevana yaxınlaşanda səhvən Türkiyə təyyarəsi hesab edib vurmuşdular.** Aeroport ərazisində meteoroloji şərait normal idi. Təyyarə ilə dispetçer əlaqəsi ingilis dilində saxlanılırdı. Lakin təyyarə Yerevan aeroportunda enməyə hazırlaşarkən onunla əlaqə gözlənilmədən kəsildi. Təyyarə Zvartnos aeroportunun 12-13 kilometrliyində yerə düşdü.

Faktiki olaraq, bütün dünya zərər çəkmiş Ermənistana kömək etməyə çalışarkən “humanitar yardım” bəhanəsi ilə daxil olmuş daşnak və beynəlxalq terrorçu qrupları millətlərarası münaqişəni

alışdırmaq üçün əlindən gələni edirdi. İnsanlıqdan uzaq olan bu şəxslər erməni xalqının faciəsinə biganə idilər və faciəli zəlzələ onlara Ermənistan-Azərbaycan millətlərarası münaqişəsini alışdırmaq üçün bir vasitə oldu.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, dünya erməniləri antiazərbaycan isteriyasını artıq var gücü ilə başladılar və Dağlıq Qarabağa qarşı iddialarını irəli sürdükləri bir vaxtda Azərbaycan xilasediciləri və inşaatçıları ilk gündən etibarən Ermənistanda qorxunc zəlzələnin nəticələrinin aradan qaldırılması işində fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan dərhal Ermənistana yardım göstərməyə başladı. Oraya benzin, texnika, kran karvanları gedirdi. Lakin Ermənistana gəldikdə, Azərbaycan xilasediciləri onları hər yerdə təqib edən erməni “uzunsaqqallıları” tərəfindən ölüm təhdidləri ilə üzləşirdilər.

Hadisənin şahidləri danışdılar ki, bizim yanacağımızı ermənilər qəbul edirdilər, amma konservləşdirmiş qan kanistrləri daxil olduqda, onları açır və axıdırdılar. Hərçənd vacib deyil ki, bu azərbaycanlıların qanı idi.

Zəlzələdən zərər çəkmiş Ermənistanda daşnak və “uzunsaqqallıların” çıxardıqları oyunlar barədə Azərbaycanın əməkdar inşaatçısı, sovet dövründə “Promstroy” birliyinin rəis müavini olmuş, 1988-ci ilin dekabrında Ermənistana gələn Azərbaycan inşaatçıları dəstəsinə başçılıq etmiş mühəndis Emil Axundov “1988-ci il Leninkanı: azərbaycanlılar erməniləri necə xilas edirdilər” adlı materialda azərbaycanlı xilasedicilər və inşaatçıların öz həyatlarını erməni millətçiləri tərəfindən təhlükəyə qoyaraq 25-30 dərəcə şaxtada uçqunların altından onlarca cəsədi çıxartdıqlarından, zəlzələdən sonra sağ qalmış insanları müvəqqəti ev, yanacaq və ilk yardımla təmin etdiklərindən danışır. Axundovun başçılıq etdiyi dəstə zəlzələnin episentrinə düşmüş 22 azərbaycanlı kəndini xilas etmək üçün göndərilmişdi. “Bizi dağlara, Amasiyə çıxarmağa başladılar. Biz orada öz çadırlarımızı qurduq. Bu 22 azərbaycanlı

kəndində zəlzələ vaxtı artıq adamlar yox idi – kənd sakinləri ermənilərin düşmənçilik münasibətindən qorxaraq öz kəndlərini tərk edib qonşu Azərbaycana köçmüşdülər. Bu zaman Allaha inanmaya bilmirsən - axı düşmənçilik sayəsində zəlzələdən heç bir azərbaycanlı zərər çəkmədi, hərçənd kimsə döyüldü və hamının mal-qarası və əmlakı əlindən alındı. Nalbyand kəndində bizə bir daş ev göstərdilər. Həmin evdə mən təxminən 86 yaşı olan bir azərbaycanlı baba və onun təxminən 70 yaşlı qarisini gördüm. Evdə heç bir çat yox idi. Türkiyənin sərhədi Amasiyə çox yaxındır. Qoca dedi ki, türklər azərbaycanlıları xilas etmək üçün ağ bayraq qaldırıb erməniləri danışıqlara dəvət etdilər. Heç bir danışıq alınmadı” – deyə, Axundov xatırlayır. Azərbaycan xilasediciləri çoxmərtəbəli evlərin uçqunlarının təmizlənməsi və oradan cəsədlərin çıxarılması ilə bağlı ən ağır işi yerinə yetirirdilər. “Bizim çadırlarımızın yanında vaxtaşırı saqqallı kişilər görünürdü. Onlar hədələyərək “bax, 40 gün keçəcək, siz onda görəcəksiniz...” deyirdilər. Gecə bizim maşınların mühərriklərinə qum səpirdilər və səhərişi gün maşınları işə salmaq mümkün olmurdu. Orada bizim çoxlu sayda texnikamız sıradan çıxarıldı. Biz azərbaycanlıların yaşadığı kəndləri gəzib dolandıq, mən Spitaqda, Kalinovkada oldum. İş daha yox idi, azərbaycanlılara zəlzələ toxunmamışdı, ətrafımızda isə daim təhlükə dolaşır və mən Bakıya, Sənaye Tikintisi Nazirliyinə zəng vurub bizim kolonun Ermənistanı tərk etmək istədiyini bildirdim. 8 gündən sonra biz gəriyə yola düşdük.

Bakıdan mexaniklərimiz gəlib mexanizm və maşınları hazırladılar, onların bir hissəsini orada qoymalı olduq. 3-4 maşından ibarət kolonlarla yola düşdük. “Sadə insanlar bizə normal münasibət göstərirdilər, çoxları xalqlarımız arasında nə baş verdiyini anlamırdı. Suyu bulandıran yalnız ziyalılar idi” – deyə, E.Axundov qeyd edir.

Bu gün, 22 il sonra, Ermənistanda faciəli 7 dekabr zəlzələsi ilə bağlı bir sıra hadisələrin səbəbləri və nəticələri daha aydın görünür.

Ermənistan SSR-də terror qruplarının fəaliyyət göstərməsi və bu sovet respublikasında onların kriminal fəaliyyəti ilə bağlı faktlar ayrıca tədqiqat tələb edir. Çoxsaylı şahidlərin dediklərindən aydın olur ki, “ziyalı” daşnaklar təkcə azərbaycanlıları məhv etmək çağırışları ilə mitinqlər deyil, həm də Ermənistanda birbaşa etnik təmizləmə təşkil edir, azərbaycanlıları qətlə yetirir və terror aktları törədirdilər.

Daşnak və “uzunsaqqallıların” məlumatlılıq səviyyəsi ondan xəbər verir ki, onlar Ermənistan SSR hakimiyyətinin birbaşa dəstəyindən yararlanırdılar. Əks təqdirdə xarici emissarlar və terrorçular ümumiyyətlə Ermənistan ərazisinə daxil ola, aviasiyanın hərəkəti və yaşayış məntəqələrinin tərkibi haqqında məlumat ala bilməzdilər.

Deyilənlərə yekun vuraraq, qoca erməni qadınının “Allah bizi ona görə cəzalandırdı ki, biz buradan türkləri qovduq”sözlərini yada salmaq istəyirəm. Həqiqətən də, həmişəki kimi, erməni millətçilərinin azğın əməllərinin əvəzini yenə də erməni xalqı ödəməli olur. Ermənistan ərazisinin təxminən 40%-nin və əhalisinin yarım milyondan çoxunun 1988-ci ilin dekabrında faciəli zəlzələdən zərər çəkməsi sanki yetərli deyil. Azərbaycan torpaqlarında, Qarabağda başladığı müharibənin yekunlarına görə bu gün Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın əhalisi demək olar ki, iki dəfə azalmışdır. Son 20 il ərzində ermənilər kütləvi şəkildə özlərinin dediyi kimi, “lənətlənmiş” Ermənistanı, eləcə də Dağlıq Qarabağı tərk edirlər...

**Çıraqov və başqaları Ermənistana qarşı:
ərizə № 13216/05**

İş üzrə icraat 2005-ci il aprelin 6-da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Elxan Çıraqov, Adışirin Çıraqov, Ramiz Cəbrayilov, Akif Həsənov, Fəxrəddin Paşayev və Qaraca Cəbrayilov tərəfindən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci, 13-cü və 14-cü maddələrinin və Konvensiyaya dair 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu haqqında Ermənistan Respublikasına qarşı verilmiş ərizəyə əsasən başlanmışdır. Altıncı ərizəçi 2005-ci ilin iyun ayında vəfat etmişdir. Ərizə onu oğlu Sağatel Cəbrayilov tərəfindən davam etdirilmişdir.

Ərizəçilər iddia etmişlər ki, onların cavabdeh Hökumət tərəfindən işğal edilmiş ərazidə yerləşən Laçın rayonuna qayıtmaqlarının qarşısı alınır, buna görə də, onlar orada yerləşən mülkiyyət və evlərindən istifadə etmək imkanından məhrum olmuşlar və ziyana görə heç bir kompensasiya almamışlar. Onlar bildirmişlər ki, bu, Konvensiyanın 1-ci Protokolunun 1-ci maddəsinin və Konvensiyanın 8-ci maddəsinin davamlı pozuntusunu təşkil etmişdir. Bundan başqa onlar iddia etmişlər ki, yuxarıdakı şikayətlər ilə bağlı hər hansı səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsi mövcud olmadığına görə Konvensiyanın 13-cü maddəsi pozulmuşdur. Nəhayət, onlar yuxarıda göstərilən bütün şikayətlərlə əlaqədar iddia etmişlər ki, Konvensiyanın 14-cü maddəsinə zidd olaraq etnik mənşəyinə və dini mənsubiyyətə görə ayırı-seçkiliyə məruz qalmışlar.

İşə baxılması Məhkəmənin Üçüncü Bölməsinə tapşırılmışdır. 2010-cu il martın 9-da Üçüncü Bölmənin Palatası yurisdiksiyasından Böyük Palatanın xeyrinə imtina etmiş, tərəflər isə buna etiraz bildirməmişdir.

Böyük Palatanın tərkibi Konvensiyanın 26-cı maddəsinin 4 və 5-ci hissələrinə və Məhkəmə Reqlamentinin 24-cü qaydasına müvafiq olaraq müəyyən edilmişdir. Məhkəmə sədri qərara gəlmişdir ki, ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsi üçün hazırkı iş və “Sarıqyan Azərbaycana qarşı” iş Böyük Palatanın eyni tərkibinə tapşırılmalıdır.

2010-cu il sentyabrın 15-də Strasburqda İnsan Hüquqları Sarayında ərizənin qəbul edilənliyi və mahiyyəti üzrə açıq məhkəmə iclası keçirilmişdir.

2011-ci il dekabrın 14-də Böyük Palata tərəfindən ərizə qəbul edilən elan edilmişdir. Ərizəçilər və cavabdeh Hökumət yazılı ifadələrini təqdim etmişlər. Azərbaycan Hökuməti işdə üçüncü tərəf qismində çıxış etmişdir.

2014-cü il yanvarın 22-də Strasburqda İnsan Hüquqları Sarayında ərizənin mahiyyəti üzrə açıq məhkəmə iclası keçirilmişdir. Məhkəmə qərara gəlmişdir ki, işə baxılması üçün yerində baxış keçirmə və ya şahidlərin dindirilməsi tələb edilmir.

2015-ci il iyunun 16-da Strasburqdakı İnsan Hüquqları Sarayında keçirilmiş açıq məhkəmə iclasında verilmiş qərara əsasən, Məhkəmə:

1. 14 səs lehinə və 3 səs əleyhinə olmaqla Hökumətin dövlət-daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməməsi barədə ilkin etirazını rədd etmiş;

2. 15 səs lehinə və 2 səs əleyhinə olmaqla Hökumətin ərizəçilərin zərərçəkmiş şəxs statusu ilə bağlı ilkin etirazını rədd etmiş;

3. 14 səs lehinə və 3 səs əleyhinə olmaqla şikayət edilən məsələlərin Ermənistan Respublikasının yurisdiksiyasında olduğunu qət etmiş və cavabdeh Hökumətin yurisdiksiya ilə bağlı ilkin etirazını rədd etmiş;

4. 15 səs lehinə və 2 səs əleyhinə olmaqla Konvensiyanın 1 nömrəli Protokolunun 1-ci maddəsinin davam edən pozuntusunun baş verdiyini qət etmiş;

5. 15 səs lehinə və 2 səs əleyhinə olmaqla Konvensiyanın 8-ci maddəsinin davam edən pozuntusunun baş verdiyini qət etmiş;

6. 14 səs lehinə və 3 səs əleyhinə olmaqla Konvensiyanın 13-cü maddəsinin davam edən pozuntusunun baş verdiyini qət etmiş;

7. 16 səs lehinə və 1 səs əleyhinə olmaqla Konvensiyanın 14-cü maddəsinə əsasən ayrıca məsələnin ortaya çıxmadığını qət etmiş;

8. 15 səs lehinə və 2 səs əleyhinə olmaqla 41-ci maddənin tətbiqi məsələsinin həll edilməsi üçün hazır olmadığını qət etmiş və buna görə:

a) qeyd edilən məsələyə baxılmasını təxirə salmış;

b) Ermənistan Hökumətini və ərizəçiləri bu qərar barədə bildirişin tarixindən sonra on iki ay müddətində məsələ ilə bağlı öz ifadələrini təqdim etməyə və xüsusilə, əldə oluna biləcək hər hansı razılaşma barədə Məhkəməyə məlumat verməyə dəvət etmiş;

c) prosesi təxirə salmış və zəruri halda onu müəyyən etmək səlahiyyətini Məhkəmənin sədri üzərində müəyyən etmişdir.

12 dekabr 2017-ci il tarixində Böyük Palata iş üzrə yeni qərar çıxarmışdır. Qərara əsasən Ermənistan hökuməti vurduğu maddi və mənəvi ziyan qarşılığında 6 şikayətçinin hər birinə 5 min avro və ümumi xərclər üçün 28 642 funt-sterlinq ödəniş etməli olmuşdur.

**XX əsrin sonlarında Ermənistan SSR-də etnik təmizləmə
nəticəsində qətlə yetirilən azərbaycanlıların
SİYAHISI**

Məmmədov Rəhman	Haqverdiyev Haqverdi (Ayrım)
Əliyev Abbas	Abbasova Məryəm (Güllübulaq)
Məmmədov Tofiq	Əliyev Yusif
Abbasova Leyla	Abbasov Teymur
Abbasova Xatun	Məmmədov Bəndalı
Əliyeva Xədicə	Mənsimov Bahadır
Məmmədova Lalə	Məmmədov Tahir
Rüstəmov Nəbi (Göllü)	Hüseynova Leyla (Aşağı Şorca)
Cəfərov Korəğlü	Nuriyev Allahyar
Temirov Allahyar	Dəmirçiyeva Nəzakət (Cücəkənd)
Novruzov Əlibəy	Sofuyeva Səkinə
Novruzova Roza	Mustafayev Ziyad (Hancıqaz)
Həsənov Mühid (Karaçanta)	Musayev Məmməd
Haqverdiyev Babək	Həmişov Əkrəm (Hozukənd)
Namazov Elmar	Məmmədov Bayraməli (Göllü)
Şıxıyev Vəkil (Yuxarı Körpülü)	Namazov Məhəmməd (Ləmbəli)
Nağıyev İqbal (Şirazlı)	Əliyev Məmməd (Şidli)
Məmmədov Məhərrəm	Nəbiyev Nəriman (Salah)
Orucov Nizami (Böyükvedı)	Yusifov Şəmşid
İsmayılova Gülgəz (Xalisə)	Qurbanov Tapdıq (Alaçıxqaya)
Orucova Tahirə	Orucov Oruc
Qasimov Qasim	Rüstəmov Yaqub (Polad)
Mustafayeva Bəsti (Gərgər)	Əmiraslanov Qadir (Nikolayevka)
İskəndərov Temruz (Çubuklu)	Əsgərov Həmid (Cəlaloğlu)
Xəlilov Şərif	Əbdürrəhmanov Vahid (Çubuqlu)

Xəlilova Gilas	Hacıyeva Fatma (Ağbulaq)
Həsənov Sultan (Daşkənd)	Xəlilova Firəngiz (Ardanış)
Yusifova Sarıgül (Kögeç)	İsmayılov Məcid (Cil)
Qocayev Cihan	İsmayılov Əli (Ardanış)
Əhmədov Nəsir	İsmayılov Səməd
Əliyeva Zərnışan (Əmirheyir)	Səfiyev Mehdi (Sabatan)
Zeynalova Ruqiyyə (Akbulak)	Ələsgərova Bahar
Camalova Şəhla	Həsənov Həsən
Camalov Beybud	Əliyev Qələndər (Gölkənd)
Şamilov Nəsim (Gölkənd)	Əhmədov Elcan (Yanırpəyə)
Kosayev Əskər (Qursalı)	Mustafayev İbrahim (Cil)
Baxşiyev Alma	Balasıyev Teymur (Seral)
Paşayeva Nazı	Əliyev Səyyad (Çaxırlı)
Qocayev Şahabəddin	Mustafayev Şərif (Qursalı)
Əliəkbərov Xıdır (Hamamlı)	Məmmədov Təvəkkül
Baytalova Firəngiz (Qursalı)	Hümbətov Əli (Hallavar)
Qurbanov Aloş (Kabat)	Muradov Nəcəfqulu (Qoçbəy)
Balakişiyev Səhbət	Baxşəliyeva Fatma
Yaqubov Yaqub (İtkıran)	Hüseynov Həsən
Məmmədov Sabir	Cəlilova Hürzad
Şakaliyev Kamil (Kabat)	Məmmədov İmaməli (Aşağı Şoran)
Xıdırov Bilal	Xanlarov İlham (Koçbey)
Gəncəliyev Ənvər	Əliyev Abbas (Sarranlar)
Almuradov Qaraxan	Həsənov Qəmbər (Uluxanlı)
Həsənova Şəlalə	Muxtarov Fəxrəddin
Mehdiyev Sabir (Yuxarı Nəcəfli)	Cəfərov Eldar (Mehmandar)
Tağıyev Müşviq (Qaraqışlaq)	Cəfərova Səmurə
Ələkbərov Sabir (Uluxanlı)	Cəfərova Ruhiyə
Cabbarov Qasım	Abbasov Bəxtiyar (Sarvanlar)
Cəfərova Səfa	Cəfərov Yasin (Rəncbər)
Musayev Şamo (Balamirzə)	Əzizov Qurban
Nağıyev Bağır (Rəncbər)	Əliyeva Alma (Sarıcılar)
Rüstəmov Əli (Uluxanlı)	Cəfərov Tapdıq (Qoşabulaq)
Novruzova Gülnar (Gıği)	Orucov Umudoğlu (Uluxanlı)

Məmmədov Şirin	Nəcəfov Vəli
Əliyev Qara (Vorontsovka)	Mehdiyev Musa (Qaraçəmən)
Ziyadov Cəlil	Yolçuyev Əli (Vorontsovka)
İsmayılova Məhrüzə (Qafan)	Musayev Nəcəf (Molla Eyyublu)
Babayeva Firuzə (Sünik)	Zeynalov İlyas
Novruzova Bənövşə (Yuxarıkilsə)	Əliyeva Sona (Vorontsovka)
Məmmədov Müsəllim (Heydərli)	Orucov Əvəz (Böyük Məzrə)
Nəbiyeva Zöhrə	Sadıqov Məhəmməd (Vorontsovka)
Qasımov Hüseyn (Arcut)	Qurbanov Sadıq (Molla Eyyublu)
Xəlilova Güliştan	Əhmədov Firuddin (Daşkənd)
Qasımov Məhəmmədəli	İbrahimov Mirzəağa (Qanlı)
Mənsimov Əhməd	Əliyev Firudin (Qoşabulaq)
İsayeva Sevinc (Pəmbək)	İskəndərov Alim (Vartana)
Əliyev Yunus (Şişqaya)	Əliyev Mehralı
Əsədova Züleyxa	Əliyev Şahin
Hüseynova Xədicə	

NORMATİV HÜQUQİ AKTLAR

7.1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəq-qətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi soyqırımı dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin

cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövürkü Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyası yaradılsın.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il
№ 656

7.2. Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Son iki yüz il ərzində tarixi Azərbaycan ərazisində gedən mürəkkəb siyasi proseslər nəticəsində azərbaycanlılar öz dədə-baba ocaqlarından zorla köçürülmə, onlara qarşı ardıcıl şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinin qurbanları olmuşlar. Bu siyasət iki istiqamətdə gerçəkləşdirilirdi. Bir tərəfdən, Türkmənçay və Gülüstan müqavilələri imzalandıqdan sonra İran və Türkiyədən ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməyə başlanmışdı. Digər tərəfdən isə, torpaqları zəbt olunmuş azərbaycanlılar qaçqın və köçkün vəziyyətinə salınırdılar. Təkcə XIX əsrdə imperiya qüvvələrinin dəstəyi ilə 400 mindən artıq erməni başqa ərazilərdən Azərbaycana köçürülmüşdü. O zaman yaranmış vəziyyətdən narahatlıq keçirən bir çox alim, siyasətçi və diplomat Azərbaycana qarşı aparılan siyasəti pisləyərək Azərbaycan torpaqlarının zəbt olunması nəticəsində gələcək nəsillərin hansı problemlərlə üzləşəcəklərini böyük uzaqgörənliklə xəbər verirdilər.

1905-1907 və 1918-1920-ci illərin hadisələri, mart qırğınları zamanı azərbaycanlılar kütləvi surətdə qətlə yetirilir, onların yaşadıkları kəndlər talan edilir, viran qoyulur, minlərlə soydaşımızın qaçqın və didərgin vəziyyətinə salınması üçün müxtəlif silahlı qüvvələrdən və zorakı üsullardan istifadə olunurdu. 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi nəzdində Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsinin yaradılması sayəsində bu insanların problemlərini qismən həll etmək mümkün oldusa da, kütləvi qırğınlara son qoyula bilmədi.

1918-ci il mayın 28-də müstəqilliyini bəyan edən Azərbaycan öz sərhədlərini təyin etmək istədikdə, yenə də erməni millətçilərinin torpaq iddiaları ilə üz-üzə gəldi. Vaxtilə Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlığı kimi daxil olmuş İrəvan xanlığının torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq ideyası ortaya atıldıqdan sonra bu məsələlər daha kəskinləşdi. Bu dövrün Azərbaycan siyasətçiləri tarixi şəraitə uyğun olaraq bir sıra güzəştlərə getməyin zəruriliyini dərk edirdilər. Yüz ildən də çox bir zaman ərzində ermənipərəst qüvvələrin və erməni millətçilərinin yürütdükləri siyasətin nəticələri göz qabağında idi. Artıq bu acı tarixi gerçəkliklə hesablaşmamaq mümkün deyildi. Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski həmin günlərdə gedən gərgin danışıqları yekunlaşdıraraq qeyd edirdi ki, ermənilər dövlət yaratmaq niyyətlərini siyasi mərkəzləri olmadığına görə gerçəkləşdirə bilmirdilər. Ona görə də qərara alındı ki, ermənilərin bütün ərazi iddialarını aradan qaldırmaq məqsədilə İrəvan onlara paytaxt kimi verilsin. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı, xüsusən Zəngəzurda baş verənlər göstərdi ki, erməni millətçiləri öz məkrli planlarından heç də əl çəkmək niyyətində deyillər. İrəvan xanlığı ərazisindən minlərlə soydaşımızın didərgin salınması davam edirdi. Nəticədə, ermənilər Zəngəzur dəhlizini ələ keçirərək İranla sərhəd yaradılmasına nail oldular.

Beləliklə, tarixin bu mərhələsində Azərbaycan torpaqlarında paytaxtı İrəvan şəhərində olan erməni dövləti yaradıldı. Bundan sonra azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovulması və onlara qarşı tətbiq olunan etnik təmizləmə siyasətinin yeni mərhələsi başlandı. Zaqafqaziya Federasiyasının qurulması və ləğvi, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-nin yaradılması dövründə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi adı ilə Azərbaycan kəndləri yenə də Ermənistan SSR-in tərkibinə salınırdı. Həmin kəndlərin köklü azərbaycanlı əhalisi isə bu və ya digər üsullarla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edilirdi.

Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 nömrəli qərarı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 nömrəli ikinci qərar əsasında 150 minə yaxın azərbaycanlı yaşadıqları yerlərdən didərgin salınaraq öz doğma torpaqlarından köçürüldü.

1987-ci ildən Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan etməkdə olan məlum hadisələrdən sonra Ermənistan SSR-in ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi etnik təmizləmə prosesi misilsiz bir qəddarlıq və vəhşiliklə həyata keçirilməyə başlandı. 250 mindən artıq soydaşımız mərhələ-mərhələ öz yurdlarından qovuldu və didərgin salındı. Həmin dövrdə Azərbaycan hökuməti belə bir problemin mövcud olduğunu rəsmən inkar edirdi. Yalnız 1990-cı il dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Dövlət Statistika Komitəsinə və digər qurumlara Ermənistan Respublikasında öz yerlərini məcburi tərk etmiş insanlar haqqında ilkin statistik məlumatlar toplanmasını tapşırırdı. Təqribən bir il sonra isə həmin insanlara yardım proqramlarının gerçəkləşdirilməsi işinə başlandı. Sovet hökuməti və Azərbaycan rəhbərliyi dünya ictimaiyyətinə 250 min insanın faciəsi barədə heç bir məlumat çatdırılmasına imkan vermirdi. Hadisələrin cərəyan etdiyi ilk vaxtlardan düz beş il keçdikdən sonra qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu məsələsinə baxıldı.

Beləliklə, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə iki milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətəninədən köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək öldürülmüş və ya didərgin salınmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 1948-ci ildə qəbul etdiyi Konvensiyaya görə insanların kütləvi şəkildə məhv edilməsi, deportasiya və bu qismdən olan cəza aksiyaları soyqırımı sayılmalıdır. Buna görə də 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” və 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları imzalandı. Eləcə də “Qaçqın” statusunun verilməsi haqqında vəsatətə baxılması Qaydası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 13 noyabr tarixli 419 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edildi.

1988-1992-ci illərdə Ermənistan Respublikasında aparılan etnik təmizləmə nəticəsində öz yurd-yuvasından qovulmuş qaçqın soydaşlarımızın Azərbaycana gəlməsindən ötən müddət ərzində onların məskunlaşması və digər problemlərinin həlli ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində xeyli işlər görülməsinə baxmayaraq, bu günədək həllini tapmamış bir sıra problemlər mövcuddur. Rayon və şəhər icra hakimiyyətlərinin məlumatına əsasən 1000-ə yaxın qaçqın ailəsi daimi yaşayış yeri ilə təmin olunmamış və hazırda onlar yaşayış üçün yararsız olan binalarda yerləşdirilmişdir.

Bundan başqa, Ermənistan Respublikasından qaçqın düşmüş, oradakı ev və mənzillərini Bakı şəhərindəki özbaşına tikilmiş evlərə dəyişərək daimi məskunlaşmış 793 nəfərdən ibarət 170 qaçqın ailəsinin yaşadığı evlərə qeydiyyatdan alınmaması, 24385 nəfərdən ibarət 3823 ailənin daimi məskunlaşdıqları evlər üçün qeydiyyat vəsiqəsi ala bilməməsi, respublikanın müxtəlif bölgələrində qaçqınların məskunlaşdırılması üçün tikintisi yarımçıq qalmış evlərin inşasının başa çatdırılmaması və digər problemlər mövcuddur.

Ermənistan Respublikasından didərgin salınmış azərbaycanlıların daimi məskunlaşması problemlərinin və bununla bağlı digər məsələlərin həlli məqsədilə qərara alıram:

1. Etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan Respublikasından didərgin salınmış azərbaycanlılara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 noyabr 2000-ci il tarixli 419 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Qaçqın statusu verilməsi haqqında vəsatətə baxılması Qaydası” əsasında verilən “Qaçqın” statusu öz qüvvəsində saxlanılsın.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti, müvafiq şəhər və rayon icra hakimiyyətləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi və Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsi ilə birlikdə Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı şəhəri və respublikanın digər rayonlarının ərazilərində qaçqınların məskunlaşdıqları yerlərdə ayrı-ayrı və imkan olduğu hallarda qaçqınların yığcam yerləşdirilməsi üçün qəsəbə şəklində fərdi yaşayış evlərinin tikilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin təqdim edəcəyi siyahı əsasında həmin ərazilərdə nəzərdə tutulmuş normalara uyğun müvafiq torpaq sahələrinin ayrılmasını təmin etsinlər.
3. Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılsın ki, Goranboy rayonunun Gülüstan ərazisindəki Aşağı Ağcakənd və Yuxarı Ağcakənd kəndlərində dağıdılmış 1400 yaşayış evinin bərpasını təmin etsin.
Goranboy Rayon İcra Hakimiyyətinə tapşırılsın ki, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi və Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi ilə birlikdə həmin kəndlərdə məskunlaşan qaçqınlara müəyyən olun-

muş qaydadada həyətəyanı və əkin üçün torpaq sahələrinin ayrılmasını təmin etsinlər.

Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə və müvafiq rayon, şəhər icra hakimiyyətlərinə tapşırılsın ki, müvəqqəti məskunlaşmış qaçqınların bu evlərdə daimi yerləşdirilməsini təmin etsinlər. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, qaçqınların köçürülməsi ilə əlaqədar repatriasiya xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun hesabından Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə qaçqınların daimi məskunlaşması üçün ayrılacaq torpaq sahələrində yaşayış evlərinin və qəsəbələrin, mühəndis xətlərinin tikintisi üçün 20,0 milyard manat, Goranboy rayonunun Gülüstan ərazisindəki Aşağı Ağcakənd və Yuxarı Ağcakənd kəndlərində dağıdılmış 1400 yaşayış evinin bərpa edilməsi üçün 53 milyard manat, 1995-ci ildən tikintisi yarımçıq qalmış 322 evin tikintisinin başa çatdırılması üçün 10 milyard manat məbləğində vəsait ayrılınsın.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sifarişi əsasında qaçqınların daimi məskunlaşması məqsədilə ayrılacaq torpaq sahələrində yaşayış evlərinin və qəsəbələrin tikintisi üçün layihə-smeta sənədlərinin hazırlanmasını təmin etsin.
6. Sifarişçi təşkilat Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərinin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentlik təyin edilsin.

9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti bu Fərmandan irəli gələn məsələləri həll etsin.
10. Bu Fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 22 avqust 2001-ci il
№ 562

7.3. «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü nəticəsində öz doğma torpaqlarından qovulmuş və didərgin salınmış insanların taleyi, onların mənzil-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Son illər bu istiqamətdə bir sıra ciddi addımlar atılmış, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun, dövlət büdcəsinin, donor dövlətlərin və beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaiti hesabına on minlərlə ailə üçün yeni qəsəbələr salınmış, ayrı-ayrı şəhər və rayonlarda müasir tipli evlər və mənzillər tikilib qaçqınların və məcburi köçkünlərin istifadəsinə verilmiş, onların sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxsaylı humanitar layihələr və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu sahədə görülən irimiqyaslı işlərə baxmayaraq, qaçqın və məcburi köçkünlərin böyük bir hissəsi hələ də çadır düşərgələrində, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında, yaşayış üçün yararlı olmayan ictimai və tikintisi yarımçıq qalmış binalarda, digər müvəqqəti məskunlaşma yerlərində çox ağır şəraitdə yaşayır və bir sıra sosial problemlərlə üzləşirlər.

Azərbaycanın işğal altında olan torpaqları azad edilənə və didərgin düşmüş vətəndaşlar öz doğma yurdlarına qayıdana qədər çadır düşərgələrində, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında və yaşayış üçün yararsız yerlərdə məskunlaşmış soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və digər sosial problemlərin həllini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti dövlət orqanlarının rəhbərlərinə tapşırılsın ki, məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdana, həmçinin müvəqqəti yaşamaq məqsədilə yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülənədək mülkiyyətindən asılı olmayaraq 1992-1998-ci illərdə müvəqqəti məskunlaşdıqları ictimai binalardan, mənzillərdən, torpaq sahələrindən və digər obyektlərdən çıxarılması hallarına yol verməsinlər.

3. Özəl müəssisələrin, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin rəhbərlərinə tövsiyə olunsun ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması və təhsil haqqının ödənilməsində güzəştlərin verilməsi məsələlərində onlara lazımi kömək etsinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə bu sərəncamla təsdiq edilmiş Dövlət Proqramının icrasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görsün;
- Dövlət Proqramının icra edilməsi ilə bağlı görülən işlər barədə rübdə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

5. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 1 iyul 2004-cü il

I FƏSLƏ AİD QEYDLƏR

I. Arami dili – sami dil ailəsinə mənsub olub, e.ə. VI əsrdən Əhəməni imperiyasında beynəlxalq dil statusu əldə etmişdir. Eramızın VII əsərində arami dilinin yerini ərəb dili tutmuşdu.

II. Maarifçi Qriqori – Parfiyalı Qriqor (Müqəddəs Qriqori – (252 -326) – dünyaya səpələnmiş ermənilərin ilk katolikosu. Xristian Ərməniyyəsində qeyri - ermənilərdən olan 7 katolikosdan biri. M.Xorenli özünün “Ərməniyyə tarixi” əsərində Müqəddəs Qriqorinin mənşəyindən yazaraq göstərir ki, “Pəhləvi vilayətindən olub, soy kökü etibarı ilə parfiyalıdır, hökmdar sülaləsinin bir qolu olan Arşakuni – Arşakilərə aid olub, Bəlxdə doğulmuş, uşaq yaşlarında valideynləri ilə birgə Arşaki Ərməniyyəsinə köşmüşdür” (bax: Хоренаци М.История Армении. Кн. II, с. 91, 140). Ömrünün sonuna yaxına Müqəddəs Qriqori Kiçik Ərməniyyə (Fəratın sol sahilində yerləşən) ilə həmsərhəd olan Dərənəgi bölgəsində yerləşən Mane mağarasında məskunlaşmışdı" (bax: Хоренаци М.История Армении. Кн. II, с. 91,139), daha doğrusu Qafqaz meqaregionunun xaricində.

III. Yevtixi (yunanca. Εὐτυχής, təqribən 370 - 454-cü illər) – Konstantinopol arximandriti, Konstantinopolun cənub-qərbində yerləşən İova monastırının iqumeni olmuşdur. Yevtixiançılıq bidəti onun adı ilə bağlıdır. Sonralar bu bidət kilsə tarixinə alternativ adla – monofizitliklə daxil olur. Ümumi qəbul edilən rəyə görə, yevtixiançılıq (monofizitlik) İsa Məsihin yalnız ilahi təbiətə malik olduğunu göstərib, onun insani təbiətini qəbul etmirdi. Yevtixiançılıq 448-ci ildə keçirilən Konstantinopol məclisində pislənilmiş və bütün xristian konfessiyaları tərəfindən lənətlənmişdi.

IV. Sebastiya və ya Sevastiya – Kiçik Asiyanın mərkəzində yerləşən Kappadokiyanın Qalis çayı üzərində qədim şəhər, müasir Sivas.

V. Kurfüstr (almanca, hərfi mənada – «seçici knyaz»; lat. princeps elector imperii) – Müqəddəs Roma imperiyasında (962-1806) XIII əsrdən etibarən imperator seçmək hüququna malik olan ali silkin nümayəndəsi.

VI. Lazarev Lazar Yekimoviç (Lazaryan Yeqiazar Ovaki-moviç) – (1797-1871) – Rusiya ordusunun polkovniki, Yekaterina Rusiyasında erməni lobbisinin tanınmış nümayəndəsi, iri mülkədar İvan Lazarevin qardaşı oğlu. II Rusiya-İran və 1828-1829 –cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrinin iştirakçısı. Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülmələrində özünün rolunu xüsusi olaraq vurğulamaq məqsədi ilə L.Lazarev akademik V.Moşkova Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra üzərində rus və fransız dillərində “1828-ci ildə polkovnik L.Y.Lazarevin xüsusi göstərişi ilə 40.000 erməninin İrandan Rusiya ərazisinə köçürülməsi” yazılmış şəkil sifariş vermişdi. Böyük sərvət sahibi olan L.Lazarev 1871-ci ildə Brüsseldə dünyasını dəyişmişdir.

VII. İvan Lazarev (Ovanes Aqazaroviç Lazaryan) (1735-1801) –Yeni Culfa şəhərinin tanınmış erməni ailəsindən olmuş, onun iştirakı ilə Peterburqa “Derianur” – “Amsterdam” – “Orlov” kimi tanınan böyük brilyant gətirilmişdir. 1774-cü ildə II Yekaterina onu Şərqi işləri üzrə müşavir təyin etmişdi. Erməni-qriqorian kilsəsinin vikarisi adlanıb, kilsənin maraqları dairəsində çıxış edərək, ermənilərlə Rusiya imperiyası arasında vasitəçi rolu oynayırdı. Rusiyada “Böyük Ermənistan” əfsanəsinin yayıcılarından biri olub, “erməni məsələsi”nin Yekaterina Rusiyasının siyasətinə salınmasında xüsusi xidmət göstərmişdi.

VIII. Nerses Aştaraketsi (1770-1857) – Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra “erməni məsələsi”nin Rusiyada yayıcılarından olub, pərakəndə ermənilərin Qacarlar İrandan köçmələrinin ideya ilhamvericisi idi.

IX. Dro (1883-1956) – terrorçu, 19 yaşında “Daşnaksutyün” partiyasının sıralarına qoşulmuş, erməniliyin intelligibel arzusunu – əfsanəvi “Böyük Ermənistan” ideyasının məqsədyönlü şəkildə Osmanlı imperiyasında və Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirilməsini qarşıya məqsəd qoymuşdu. Zəngəzurda erməni başkəsənlərinə başçılıq edib, Ararat Respublikasının hərbi nazir portfeli almışdı. 1920-ci ilin payızında Dro siyasi iflasa uğrayır. İkinci dünya müharibəsi illərində erməni legionerlərindən cəza dəstəsi – zonderkomanda “Dromedar”ı yaradıb, SSRİ məkanında dinc əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər törədir. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-a mühacirətə gedir, sonra Beyruta yollanır, terrorçu qrupların təşkilində iştirak edir. Dro Bostonda ölür, nəşinin qalıqları R.Koçaryanın prezidentliyi dövründə 2000-ci il mayın 24-də Ermənistan Respublikasına gətirilib.

X. Andranik (1865-1927) – terrorçu, erməni millətçi "Daşnaksutyün" partiyasının ideyalarına sadıq, erməniliyin uydurduğu "Böyük Ermənistan" əfsanəsini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuş millətçi. XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda baş verən erməni qiyamının və 1904-cü il Sasun üsyanının iştirakçısı. “Daşnaksutyün» partiyasının 1907-ci ildə keçirilmiş IV qurultayında “Qafqaz layihəsi”nin qəbul edilməsinə qarşı, yəni Rusiya sosialist partiyaları ilə əməkdaşlığa qarşı çıxmışdı. O, eyni zamanda daşnakların “İttihat və tərəqqi” partiyası ilə də əməkdaşlığına qarşı getmiş və “Daşnaksutyün»un IV qurultayının qərarları ilə razı olmadığını bildirərək, partiyanı tərk etmişdi. Bolqarıstanda qalaraq, Birinci Balkan müharibəsinin iştirakçısı olmuş, erməni rotasına başçılıq etmişdir. Birinci dünya müharibəsi illərində erməni yaraqlı dəstələrini təşkil edənlərdən olmuş, Vanda qırğınlar törətmiş, Ərzincan sazişi (5 dekabr 1917) bağlandıqdan sonra 1918-ci ilin əvvəllərində Şərqi Anadolunun şəhərlərində dinc əhalini soyqırırma məruz qoymuşdur. 1918-ci il yaz-yay aylarında Bakı quberniyasında

Azərbaycan xalqına qarşı aparılmış soyqırımını siyasətinin ilhamvericisi olan S.Şaumyanın siyasi müttəfiqi olmuş, bu dövrdə Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarında, həmçinin Arazdan cənubda yerləşən Azərbaycan şəhərlərində Azərbaycan xalqını soyqırıma məruz qoymuşdu. 1918-ci ilin payızında Andranikin yaraqlı dəstələri Zəngəzurda müsəlmanları məhv etmiş, AXC hökumətinin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi, Xosrov bəy Sultanovun mübarizliyi, Böyük Britaniya missiyasının mövqeyi Andraniki Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə məcbur etmişdi. 1919-cu ilin aprelində Üçkilsəyə gəlmiş Andranik yaraqlı dəstəsini tərk-silah edib, əmlak və sursatı katolikosa təhvil verib, Tiflisə yollanmış, sonra isə Avropaya mühacirətə getmişdir. Fransa hökuməti erməni milli nümayəndəliyinin sədri Poqos Nübar paşanın Andranik üçün yazdığı təqdimatı qəbul edib, onu Fəxri legion xacı ilə təltif etmiş, həmçinin ona cəngavər və zabit rütbələri vermişdi. ABŞ-a mühacirət etmiş Andranik son günlərini burada başa çatdırmışdır.

XI. Qaregin Njde (Arakel Ter-Arutyyünyan (1886-1955)) – gənc yaşlarından "Daşnaksutyün" partiyasının sıralarına qoşulmuş, erməniliyin uydurduğu "Böyük Ermənistan" əfsanəsinin alqoritmləri ilə hərəkət etmiş, Birinci rus inqilabı illərində daşnakların terror aktlarında aktiv fəaliyyət göstərmiş, sonra İrana, daha sonra isə Bolqarıstana keçmiş, Sofiyada zabit məktəbini bitirmiş və burada Njde ləqəbini almışdır. 1909-cu ildə silah almaq məqsədi ilə Cənubi Qafqaz meqaregionuna gələn Njde həbs olunsada Novoçerkassk məhkəməsindən qaça bilir. 1912-ci ildə azad olunduqdan sonra o, Bolqarıstana qayıdır, Ril monastırında yaraqlı dəstələr hazırlayan hərbi məktəbdə təlim keçir və Birinci Balkan müharibəsində Osmanlı imperiyasına qarşı döyüşlərdə iştirak edir. Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra Njde Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşən erməni yaraqlı dəstələrinin birinə komandir müavini təyin olunur və 1915-ci ilin mayında 3-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir, 4-cü dərəcəli

Müqəddəs Anna ordenləri ilə, həmin ilin iyulunda isə 2-ci və 3-cü dərəcəli Georgi xaçı ilə təltif olunur. Njde Ararat Respublikasının hakimiyyəti dövründə təşkil etdiyi yaraqlı dəstə ilə 1919-cu ilin sentyabrında Zəngəzurda etnik təmizləmə aparır. 1918-ci ilin payızında Andranikin Zəngəzurda törətdiyi soyqırımını davam edir. 1920-ci ilin iyununda Qarabağ Erməni Milli Şurasında erməniləri uydurma “Böyük Ermənistan” əfsanəsi uğrunda mübarizəyə çağırır. Zəngəzurda onlarca kommunisti vəhşicəsinə qətlə yetirib, Tatev qayasından atır. 1920-ci ilin dekabrında Alban Həvari kilsəsinə aid Tatev monastırında “Sünük muxtar respublikası”nı elan edir. 1921-ci ilin yazında “Dağlıq Ermənistan Respublikası”nı elan etsə də bolşeviklərə qarşı döyüşə bilməyib, yaraqlı dəstəsinin qalıqları ilə İrana, sonra Bolqarıstana, daha sonra isə Rumıniyaya keçir. XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində özünün “Tseqakronyütyün” irqçi nəzəriyyəsini yaradır. Bu nəzəriyyəni yaymaq məqsədi ilə o, ABŞ-a yollanır. “Tseqakronyütyün” irqçi nəzəriyyəsini yaradarkən, özünün antitürk əhval-ruhiyyəsini gizlətməyən Njde Taronakutyün hərəkatını gündəmə gətirir və Şərqi Anadolunun ermənilərin domeni olduğuna beynəlxalq ictimaiyyəti inandıрмаğa çalışır. İkinci dünya müharibəsi illərində Njde Hitler Almaniyası ilə əlaqələr yaradır, 1942-ci ilin qışında general Dro ilə (Drastamat Kanayan) birlikdə Vermaxt nəzdində erməni hərbi birləşmələrinin formalaşdırılmasında iştirak edir. İkinci dünya müharibəsinin sonlarında Njde Bolqarıstanda gizlənsə də törətdiyi qanlı cinayətlərin izini itirə bilmir və 1944-cü ilin oktyabrında sovet əks-kəşfiyyatı tərəfindən həbs edilir. Bir müddət Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin həbsxanasında qaldıqdan sonra Njde İrəvana göndərilir. Məhkəmə zamanı Qaregin Njde antisovet fəaliyyət aparmaqda və kütləvi qətlər təşkil etməkdə günahkar bilinir və 25 illik həbs cəzasına məhkum olunur. “Türklərə qarşı mübarizə bir gün də dayanmamalıdır” kredosunu ermənilərə

vəsiyyət edən hərbi cani və nasist Njde 1955-ci il dekabrın 21-də Vladimir şəhər həbsxanasında ölür.

XII. Teymur bəy Makinski (1874-?) – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı. Cənubi Qafqazda tanınmış ictimai-siyasi xadim, Zaqafqaziya Seymində müsəlman fraksiyasının üzvü. Seym tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) parlamentinin üzvü. 1918-ci ilin iyunundan – oktyabrına qədər AXC ədliyyə nazirinin müavini, 1918-ci il oktyabrın 20-dən dekabrın sonuna qədər isə AXC-nin Ararat Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. Fətəli xan Xoyskinin üçüncü kabinetində – 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-ə qədər Teymur bəy Makinski ədliyyə naziri postunu tutmuşdur. 1919-cu ilin iyunundan 1920-ci ilin yanvarına qədər AXC hərbi məhkəməsinin sədri, 1920-ci ilin martından isə yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ararat Respublikasındakı daşnak hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. Aprel çevrilişindən (27 aprel 1920) sonra AXC-nin İrəvanda diplomatik nümayəndəliyi öz fəaliyyətini dayandırmış, Gürcüstan Demokratik Respublikasının Ararat Respublikasında olan daimi nümayəndəliyinin köməkliyi ilə Teymur bəy Makinski gizləncə İrəvanı tərk etmişdir.

XIII. Erməni-qriqorian konfessiyasına Azərbaycanın avtoxton əhalisi olan udilərin bir hissəsi aid olduğundan bu göstərici yalnız etnik ermənilərə aid edilmir.

II FƏSLƏ AİD QEYDLƏR

I. R.Koçaryan – 1998-2008-ci illərdə Ermənistan Respublikasının prezidenti olmuş, erməni terrorçularının xatirəsini əbədləşdirmək xəttini götürmüş, Birinci və İkinci dünya müharibələrində əli qana bulanmış daşnak Dronun nəşini Bostondan Aparana gətirtmiş, erməni terrorçularını “qəhrəmanlar” mərtəbəsinə yüksəltdirmiş və beləliklə Ermənistan Respublikasında “tseqakronizmi” – irqçiliyi dövlət səviyyəsinə yüksəltmək üçün münbit şərait yaratmışdır.

II. Nüvədi kəndi – Azərbaycanın tarixi Sünük torpağında yerləşən kənd. 1929-cu il fevralın 18-də Zaqqfederasiyanın qərarı ilə Zəngilan rayonundan qoparılıb Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. 1991-ci il avqustun 8-də dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə siyasəti aparan Ermənistan SSR İrəvan məkanında sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədinin köklü sakinlərini – azərbaycanlıları deportasiya etmişdir.

III FƏSLƏ AİD QEYDLƏR

I. Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası (1945-1992) – Balkan yarımadasında Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Makedoniya Respublikası, Monteneqro, Serbiya, Sloveniya, Vovevodina və Kosovodan ibarət keçmiş sosialist ölkəsi.

II. Xan sarayı – İrəvan qalası ilə eyni vaxtda inşa edilmiş, onun içərisində yerləşmiş, 1605-1625-ci illərdə İrəvan hakimi Əmirgünə xan Qacarin əmri ilə saray yenidən qurulmuşdur. 1760-1770-ci illərdə Hüseynəli xan (1759-1783) sarayı yenidən qurmuş, 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xanın (1784-1804) əmri ilə saray kompleksində Güzgülü zal və yay iqamətgahı inşa edilmişdir. İrəvan qalası 1827-ci il oktyabrın 1-də qraf İ. Paskeviçin hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra, Xan sarayı təmtəraqını itirmiş, bu proses 1864-cü ildən sonra daha da sürətlə getmişdir. Belə ki, İrəvan qubernator iqamətgahı İrəvanın mərkəzinə köçürüldükdən sonra bu saray kompleksi məhv edilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın maddi-mədəni irsini qorumaq Rusiya imperiyasının maraq dairəsində olmadığından XIX əsrin sonuncu otuzilliyində Xan sarayı dağılmağa başlamış, bu işdə Qafqazın allohton əhalisi - ermənilər öz fəaliyyətləri ilə seçilmiş və XX əsrin əvvəllərində saray elə bir acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü ki, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin tərkib hissəsi olan Xan sarayının məhvinin qarşısını almaq məqsədi ilə Rusiya Arxeoloji Cəmiyyətinin sədri Praskovya Uvarova (1840-1924) Qafqaz canişini İ. Vorontsov-Daşkova (1837-1916) yazılı müraciət edərək, orta əsrlər memarlıq incisi nümunəsi olan Xan sarayının qorunmasının vacibliyini bildirmişdi. Sarayın məhv olması ilə razılaşa bilməyən P. Uvarova eyni zamanda Rusiya imperatoru II Nikolaya (1894-1918) Xan sarayının şəkillərindən ibarət fotoalbomla birgə məktub ünvanlamışdı. İmperator sarayı qoruyub

saxlamağın lazım olduğunu bildirsə də onun uçurulması öncədən düşünülmüş plana əsaslandığından saray 1914-cü ildə Romanovların süqutu ərəfəsində dağıdılmışdı. Bu vandalizm aktının əsas məqsədi Azərbaycanın maddi-mədəni irsini məhv etmək idi.

P.S. Xan sarayının portret janrında işlənmiş əsərləri müxtəlif yollarla Tiflis Qafqaz Muzeyinə (hazırda Gürcüstanın Xalq Muzeyinə) gətirilmiş və indiyədək orada saxlanılır (Bax: Nadiradze Eldar.İrəvan xanlığı.s.73 (200 s.).

III. Azıx mağarası Azərbaycanın tarixi torpağı – Qarabağın Quruçay dərəsində, Tuğ çökəkliyində, Quruçay çayının sol sahilində 3 km aralıda, Xocavənd rayonunun Azıx və Salaketin kəndləri arasında, dəniz səviyyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşən mağara kompleksidir. Azıx mağarası paleolit (daş dövrü) insanların yaşayış yeri kimi məşhurdur. Bu abidə dünyanın 4-cü tapıntısıdır. Mağara 1960-cı ildə Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi ilə AMEA-nın "Paleolit Arxeoloji Ekspedisiyası" tərəfindən aşkar olunmuşdur. Aparılmış tədqiqat işləri zamanı on mədəni təbəqə aşkarlanmış, bu abidədə Aşel mədəniyyəti və Mustye mədəniyyəti dövründə yaşayış olduğu müəyyən edilmişdir. 1968-ci ilin iyununda Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında Azıx düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən ibtidai insanın – azıxantropun çənəsi tapılmışdır.

ABREVİATURA

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları

AİHM – Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı

Azərbaycan SSR – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

BMT QAK – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı

DQMV – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti

Ermənistan SSR – Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası

Gürcüstan SSR – Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikası

MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi

RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası

SSRİ XİXK – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Xarici İşlər Xalq Komissarlığı

ÜİK(b)P MK – Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi

XKS – Xalq Komissarları Soveti

YUNESKO – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm, və Mədəniyyət qurumu

TERMINOLOGİYA

Determinant – əsas amil, həlledici amil

İntelligibel (lat. Intelligibilis) – uydurulmuş, qeyri-real

Katolikos (yunanca – “ümumdünya, baş kilsə”) – gürcü pravoslav kilsəsində, Assuriya şərqi kilsəsində, erməni-qriqorian kilsəsində, Alban Həvari kilsəsində (1836-cı ilə qədər), Abxaziya kilsəsində (1795-ci ilə qədər) ən yüksək ruhani ad

Kompensasiya – müəyyən zərərə görə ödəniləcək məbləğ, pul, əvəzini ödəmə

Non-refoulement prinsipi – dövlət qaçqını onun həyatına və azadlığına təhlükə olan ölkəyə qaytarmamalıdır.

Praqa prosesi – 2004-cü ildən etibarən Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları Xarici işlər nazirləri arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə birbaşa danışıqlar

Restitusiya (lat. restitutio – bərpa etmək) – mülki-hüquqi müqavilələrin bir növü; beynəlxalq hüquqda – bir dövlətin müharibə nəticəsində digər dövlətə vurduğu ziyanı ödəməsi və ya ələ keçirdiyi əmlakı geri qaytarması

Satisfaksiya – beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin qeyri-maddi məsuliyyətinin əsas forması

Yeparxiya (yunanca – “miras, bölgə”) – xristian kilsəsində yepiskopun rəhbərlik etdiyi inzibati ərazi vahidi

Yepiskop və ya arxiyerey (yunanca – “nəzarətçi”) – müasir xristian kilsələrində ali, üçüncü dərəcəli ruhani rütbəsi

